వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

ఐతరేయోపనిషత్।

ఆనన్దగిరికృతటీకాసంవలితశాంకరభాష్యసమేతా।

తథా చ

విద్యారణ్యవిరచితా ఐతరేయోపనిషద్దీపికా।

ఓం తత్సద్బ్రహ్మణే నమః।

ఋగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకస్థా

ఐతరేయోపనిషత్।

ఆనన్దగిరికృతటీకాసంవలితశాంకరభాష్యసమేతా।

పరిసమాప్తం కర్మ సహాపరబ్రహ్మవిషయవిజ్ఞానేన। సైషా కర్మణో జ్ఞానసహితస్య పరా గతిరుక్థవిజ్ఞానద్వారేణోపసంహృతా। "ఏతత్సత్యం బ్రహ్మ ప్రాణాఖ్యమ్" "ఏష ఏకో దేవః" "ఏతస్యైవ ప్రాణస్య సర్వే దేవా విభూతయః" "ఏతస్య ప్రాణస్యాఽఽత్మభావం గచ్ఛన్దేవతా అప్యేతి" ఇత్యుక్తమ్। సోఽయం దేవతాప్యయలక్షణః పరః పురుషార్థః। ఏష మోక్షః। స చాయం

యథోక్తేన జ్ఞానకర్మసముచ్చయసాధనేన ప్రాప్తవ్యో నాతః పరమస్తీత్యేకే ప్రతిపన్నాస్తాన్నిరాచికీర్షురుత్తరం కేవలాత్మజ్ఞానవిధానార్థమాత్మా వా ఇదమిత్యాద్యాహ।

ఆత్మా వా ఇదమిత్యాదినా కేవలాత్మవిద్యారమ్భస్యావసరం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి — పరి సమాప్తమితి। తత్పరిసమాప్తిః కథం గమ్యత ఇత్యాశఙ్క్య తత్ప్రలోపసంహారాదిత్యాహ — సైషేతి। పురా గతిః పరం గన్తవ్యం ప్రాప్తవ్యం ఫలమిత్యర్థః। ఉపసంహారమేవ వాక్యోదాహరణేన దర్శయతి — ఏతదితి। తత్ర సహ సర్వేణ భోజ్యేన సంయుక్తోఽధ్యాత్మాధిదైవలక్షణః ప్రాణః సత్యైకశబ్దవాచ్యో భవతీతి ప్రాణస్వరూపమనేన వాక్యేనోపసంహృతమిత్యర్థః। అనేన ప్రాణ ఏక ఏవేత్యుక్తమిత్యాహ — ఏష ఇతి। తర్హి వాగగ్న్యాదయో దేవాః క ఇత్యాశఙ్క్య "తస్య వాక్తన్తిరథాతో విభూతయోఽస్య పురుషస్య" ఇత్యాదినా ప్రాణస్యైవ విభూతయో విస్తారా ఇత్యుక్తమిత్యాహ — ఏతస్యైవేతి। ఏవం సర్వాత్మకప్రాణస్యాఽఽత్మత్వేన విజ్ఞానాత్కర్మసహితాత్సర్వదేవతాత్మకప్రాణప్రాప్తిలక్షణం ఫలం "ప్రజ్ఞామయో దేవతామయో బ్రహ్మమయోఽమృతమయః సంభూయ దేవ-

---

ఇయమైతరేయోపనిషదైతరేయబ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతాద్వితీయారణ్యకస్థచతుర్థపఞ్చమ షష్ఠేత్యధ్యాయత్రికరూపా। అస్యా అధ్యాయత్రికరూపాయా ఉపనిషదః ఖణ్డషట్కం వర్తతేఽతోఽస్యా ఆత్మషట్కమితి నామ్నా ప్రసిద్ధిః।

తా అప్యేతి య ఏవం వేద" ఇత్యనేన వాక్యేనోపసంహృతమిత్యాహ — ఏతస్యేతి। తథా చ జ్ఞానసహితేన కర్మణా కేవలాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమోక్షస్యాసిద్ధేస్తత్సిద్ధ్యర్థం కేవలాత్మవిద్యారమ్భస్యేదానీమవసర ఇతి భావః। అత్రాన్తరే సర్వాత్మకసూత్రాత్మప్రాప్తివ్యతిరిక్తమోక్షస్యాభావాత్తదర్థం కేవలాత్మవిద్యారమ్భో న యుక్త ఇతి కేషాంచిన్మతముత్థాపయతి — సోఽయమితి। ఏతస్యైవ విషయాదిమతః సుఖరూపత్వేన పురుషార్థత్వాన్మోక్షత్వం న నిర్విషయస్య కేవలాత్మస్వరూపావస్థానస్యేత్యాహ — ఏష ఇతి। అయమపి చేన్మోక్షః కేవలాత్మజ్ఞానేన సాధ్యేత తదా తదారమ్భోఽర్థవానిత్యాశఙ్క్య సవిశేషేణైవ సాధనేన సిద్ధియుక్తేత్యాహ — స చేతి। ఆత్మనః సవిశేషత్వేన కేవలాత్మవిద్యాయా అభావాదపి న తస్యా హేతుత్వమిత్యాహ — నాతః పరమితి। తన్మతం ప్రదర్శ్య

తన్నిరాకరణార్థత్వేన కేవలాత్మవిద్యావాక్యమవతారయతి — తానితి। కేవలాత్మజ్ఞానేతి నిర్విశేషాత్మవిషయత్వమకర్మినిష్ఠత్వం కర్మానఙ్గత్వలక్షణం కర్మాసంబన్ధిత్వం చ కైవల్యమిహ వివక్షితమిత్యర్థః।

కథం పునరకర్మసంబన్ధికేవలాత్మవిజ్ఞానవిధానార్థ ఉత్తరో గ్రన్థ ఇతి గమ్యతే। అన్యార్థానవగమాత్। తథా చ పూర్వోక్తానాం దేవతానామగ్న్యాదీనాం సంసారిత్వం దర్శయిష్యత్యశనాయాదిదోషవత్త్వేన తమశనాపిపాసాభ్యామన్వవార్జదిత్యాదినా। అశనాయాదిమత్సర్వం సంసార ఏవ పరస్య తు బ్రహ్మణోఽశనాయాద్యత్యయశ్రుతేః। భవత్వేవం కేవలాత్మజ్ఞానం మోక్షసాధనం న త్వత్రాకర్మ్యేవాధిక్రియతే। విశేషాశ్రవణాత్। అకర్మిణ ఆశ్రమ్యన్తరస్యేహాశ్రవణాత్। కర్మ చ బృహతీసహస్రలక్షణం ప్రస్తుత్యానన్తరమేవాఽఽత్మజ్ఞానం ప్రారభ్యతే। తస్మాత్కర్మ్యేవాధిక్రియతే।

నను "ఆత్మా వా ఇదమ్" ఇత్యాది కథం కేవలాత్మవిషయం "స ఇమాఁల్లోకానసృజత" ఇతి లోకసృష్టిప్రతీతేః। తస్యాశ్చ సవిశేషహిరణ్యగర్భాదికర్తృకత్వేన పురాణేషు ప్రసిద్ధేః। తాభ్యో గామానయదిత్యాదివ్యవహారాణాం లోకే సవిశేషవిషయత్వప్రసిద్ధేః। పూర్వత్ర "అథాతో రేతసః సృష్టిః" "ప్రజాపతే రేతో దేవాః" ఇత్యత్ర ప్రజాపతిశబ్దితస్య హిరణ్యగర్భస్య ప్రస్తుతత్వాచ్చ తస్య తద్విషయత్వస్యౌచిత్యాదిత్యాత్మ గృహీతిరిత్యధికరణపూర్వపక్షన్యాయేన శఙ్కతే — కథమితి। సవిశేషవిషయత్వే సత్యాత్మవిద్యాయాః కర్మాసంబన్ధోఽప్యసిద్ధ ఇత్యభిప్రేత్యోక్తమకుర్మసంబన్ధీతి। "ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్" ఇత్యద్వితీయాత్మోపక్రమాత్। "ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్రః" ఇత్యాద్యనుక్రమ్య "సర్వం తత్ప్రజ్ఞానేత్రం ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితమ్" ఇతి ప్రజ్ఞానశబ్దితప్రత్యగాత్మాధిష్ఠానత్వేన తద్వ్యతిరేకేణ బ్రహ్మశబ్దితహిరణ్యగర్భాదిప్రపఞ్చస్యాభావముక్త్వా ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యద్వితీయాత్మనోపసంహారాత్ "స ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమమపశ్యత్" ఇతి మధ్యే పరామర్శాద్బ్రహ్మాత్మాద్వితీయత్వస్య మానాన్తరాగమ్యత్వేనాపూర్వత్వాదముష్మిన్స్వర్గే లోకే సర్వాన్కామానాప్త్వాఽమృతః సమభవదితి స్వర్గశబ్దితనిరతిశయముఖాత్మకబ్రహ్మణైక్యేన స్థితస్య తదశంభూతవైషయికసర్వానన్దప్రాప్తిలక్షణఫలోక్తేః। సృష్ట్యాద్యర్థవాదాత్ " స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత" ఇతి ప్రవేశోక్తేః। "తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నాః" ఇతి జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయస్య స్వప్నత్వేన మిథ్యాత్వోక్త్యుపపత్తేశ్చ। నిర్విశేషాద్వితీయాత్మపరత్వావగమేన గ్రన్థస్యార్థాన్తరశఙ్కా-నవకాశాల్లోకాదిసృష్ట్యుక్తేశ్చాధ్యారోపాపవాదాభ్యాముక్తాత్మప్రతిపత్త్యర్థమాత్మన్యధ్యారోపా*త్పర మాత్మైవేహాఽఽత్మశబ్దేన గృహ్యేత ఇతరవత్। యథేతరేషు సృష్టిశ్రవణేషు "తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సంభూతః" ఇత్యేవమాదిషు పరస్యాఽఽత్మనో గ్రహణం యథా

వేతరస్మింల్లౌకిక ఆత్మశబ్దప్రయోగే ప్రత్యగాత్మైవ ముఖ్య ఆత్మశబ్దేన గృహ్యతే తథేహాపి భవితుమర్హతి। కుతః। వాక్యార్థదర్శనాత్।
ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరాదిత్యధికరణసిద్ధాన్తన్యాయేన కేవలాత్మపరత్వనిశ్చయాన్న సవిశేషపరత్వముత్తరగ్రన్థస్యేత్యాహ — అన్యార్థేతి। యచ్చైష ఏవ మోక్ష ఇత్యుక్తం తత్రాఽఽహ — తథా చేతి। తథా సంసారిత్వం చ దర్శయిష్యతీత్యన్వయః। తం హిరణ్యగర్భస్య స్థూలం రూపం వైరాజం పిణ్డమశనాయాపిపాసాభ్యాం సంయోజితవానీశ్వర ఇతి శ్రుత్యర్థః। అశనాయాదిమత్త్వేఽపి నిరతిశయసుఖవత్త్వేన దేవతాభావస్య మోక్షత్వం స్యాదిత్యత ఆహ — అశనాయాదీతి। అశనాయాదేర్దుఃఖనియతత్వాన్నిరతిశయసుఖవత్త్వం తస్యాసిద్ధమితి సంసారిత్వమిత్యర్థః। యచ్చ నిర్విశేషాత్మస్వరూపావస్థానస్య విషయాదిరహితత్వేన న మోక్షత్వమితి తదసత్। తస్య యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతీత్యశనాయాద్యత్యయశ్రుతేస్తన్నియతదుఃఖాప్రసక్తేః। స్వతశ్చ "ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్" ఇతి శ్రుత్యన్తరాదముష్మిన్స్వర్గే లోక ఇతీహాప్యానన్దరూపతావగమాత్స్వర్గశబ్దస్య సుఖసామాన్యవాచిత్వాత్ "అనన్తే స్వర్గే లోకే బ్రహ్మవిదః స్వర్గ లోకమిత ఊర్ధ్వం విముక్తాః" ఇత్యాదిశ్రుతిషు బ్రహ్మానన్దే స్వర్గశబ్దప్రయోగాచ్చ। తస్య విషయాభావేఽపి పురుషార్థత్వాన్మోక్షత్వమిత్యాహ — పరస్య త్వితి। ఏవం నిర్విశేషాత్మవిద్యాయా మోక్షసాధనత్వమఙ్గీకృత్య తస్యా అకర్మనిష్ఠత్వనియమరూపం కైవల్యం న సంభవతీతి వదన్సంన్యాసమాక్షిపతి — భూవత్త్వితి। విశేషాశ్రవణమేవ స్ఫోటయతి — అకర్మిణ ఇతి। సంన్యాసిన ఇత్యర్థః। న కేవలం విశేషాశ్రవణం కింతు సంనిధానాత్కర్మిణః ప్రతీతేః కర్మసంబన్ధిత్వ-

---

* పరమాత్మైవేత్యాది వాక్యార్థదర్శనాదిత్యన్తం క. ఖ. గ. సంజ్ఞితపుస్తకేషు నాస్తి।

నియమశ్రవణం చాస్తీత్యాహ — కర్మ చేతి। తథా చ తద్ద్వారా కర్మీ సంనిహిత ఇత్యర్థః। తస్మాదితి। తతో న కర్మత్యాగరూపసంన్యాసాశ్రమోఽస్తీత్యర్థః।

న చ కర్మాసంబన్ధ్యాత్మవిజ్ఞానం పూర్వవదన్త ఉపసంహారాత్। యథా కర్మసంబన్ధినః పురుషస్య సూర్యాత్మనః స్థావరజఙ్గమాదిసర్వప్రాణ్యాత్మత్వముక్తం బ్రాహ్మణేన మన్త్రేణ చ

సూర్య ఆత్మేత్యాదినా, తథైవ "ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్రః" ఇత్యాద్యుపక్రమ్య సర్వప్రాణ్యాత్మత్వమ్। యచ్చ స్థావరం సర్వం తత్ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యుపసంహరిష్యతి। తథా చ సంహితోపనిషది — "ఏతం హ్యేవ బహ్వృచా మహత్యుక్థే మీమాంసన్తే" ఇత్యాదినాం కర్మసంబన్ధిత్వముక్త్వా — "సర్వేషు భూతేష్వేతమేవ బ్రహ్మేత్యాచక్షతే" ఇత్యుపసంహరతి। తథా తస్యైవ యోఽయమశరీరః ప్రజ్ఞాత్మేస్యుక్తస్య యశ్చాసావాదిత్య ఏకమేవ తదితి విద్యాదిత్యేకత్వముక్తం। ఇహాపి కోఽయమాత్మేత్యుపక్రమ్య ప్రజ్ఞాత్మత్వమేవ ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి దర్శయిష్యతి। తస్మాన్నాకర్మసంబన్ధ్యాత్మజ్ఞానమ్।

ఏవమాత్మవిద్యాం కేవలాం కర్మాసంబన్ధినీమఙ్గీకృత్య తస్యా అకర్మినిష్ఠత్వనియమో నిరాకృతః। ఇదానీమఙ్గీకారం పరిత్యజతి — న చేతి। పూర్వత్ర కర్మసంబన్ధిజ్ఞానవిషయస్య సర్వాత్మత్వోక్తేరేష బ్రహ్మేత్యాదినాఽత్రాపి సర్వాత్మత్వోక్తేస్తేనైవ లిఙ్గేనాస్యాప్యాత్మజ్ఞానస్య కర్మసంబన్ధిత్వానుమానాద్వక్ష్యమాణస్యాఽఽత్మజ్ఞానస్య న కర్మాసంబన్ధిత్వమిత్యర్థః। సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి — యుథేత్యాదినా। కర్మసంబన్ధిన ఇతి। తస్య "ఏష హీమం లోకమభ్యార్చత్" "పురుషరూపేణ య ఏష తపతి" ఇత్యాదినా సూర్యాత్మత్వముక్త్వా తస్య సర్వాత్మత్వం" "తస్మాచ్చతర్చిన ఇత్యాచక్షత ఏతమేవ సన్తమ్" ఇత్యాదినా "ప్రాణ ఋుచ ఇత్యేవం విద్యాత్" ఇత్యన్తేన "ప్రాణో వై సర్వాణి భూతాని చ ఇత్యనేన చోక్తమిత్యర్థః। జగతో జఙ్గమస్య తస్థుషః స్థావరస్య సూర్య ఆత్మేతి మన్త్రార్థః। ప్రజ్ఞానేత్రమితి। ప్రజ్ఞాశబ్ధితబ్రహ్మనేతృకమిత్యర్థః। సందేశన్యాయేనాప్యస్య కర్మసంబన్ధ్యాత్మవిషయత్వమితి వదన్సర్వాత్మత్వలిఙ్గస్య కర్మసంబన్ధ్యాత్మనియతత్వమాహ — తథా చేతి। తథా సంహితోపనిషది చేతి చకారాన్వయః। మహత్యుక్థే బృహతీసహస్రాఖ్యే శస్త్ర ఏవం ప్రకృతమాత్మానమృగ్వేదినో విచారయన్తీతి శ్రుత్యర్థః। సంహితోపనిషది ప్రజ్ఞామేత్యుక్తస్యాఽఽత్మనో యో యజ్ఞస్యోల్వణం పశ్యేదిత్యాదివాక్యపర్యాలోచనయా కర్మసంబన్ధప్రతీతేరస్యాపి ప్రజ్ఞాత్మత్వోక్త్యా చ కర్మసంబన్ధావగమాత్తజ్జ్ఞానస్య కర్మసంబన్ధిత్వమిత్యాహ — తథా తస్యేతి। శఙ్కాముపసంహరతి — తస్మాదితి।

పునరుక్త్యాఽఽనర్థక్యమితి చేత్కథం “ప్రాణో వా అహమస్మ్యృషే” ఇత్యాదిబ్రాహ్మణేన "సూర్య ఆత్మా" ఇతి మన్త్రేణ చ నిర్ధారితస్యాఽఽత్మన "ఆత్మా వా ఇదమ్" ఇత్యాదిబ్రాహ్మణేన కోఽయుమాత్మేతి ప్రశ్నపూర్వకం పునర్నిర్ధారణం పునరుక్తమనర్థకమితి చేత్। న। తస్యైవ ధర్మాన్తరవిశేషనిర్ధారణార్థత్వాన్న పునరుక్తతాదోషః। కథమ్, తస్యైవ కర్మసంబన్ధినో జగత్సృష్టిస్థితిసంహారాదిధర్మవిశేషనిర్ధారణార్థత్వాత్। కేవలోపాస్త్యర్థత్వాద్వా। అథవాఽఽత్మేత్యాదిపరో గ్రన్థసందర్భ ఆత్మనః కర్మిణః కర్మణోఽన్యత్రోపాసనాప్రాప్తౌ కర్మప్రస్తావేఽవిహితత్వాత్కేవలోఽప్యాత్మోపాస్య ఇత్యేవమర్థః। భేదాభేదోపాస్యత్వాద్వైక

ఏవాఽఽత్మా కర్మవిషయే భేదదృష్టిభాక్। స ఏవాకర్మకాలేఽభేదేనాప్యుపాస్య ఇత్యేవమపునరుక్తతా।

శఙ్కావాద్యేవ సిద్ధాన్త్యాశఙ్కామాశఙ్కతే — పునరుక్తీతి। సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి — ప్రాణో వా ఇత్యాదినా। పూర్వోత్తరబ్రాహ్మణయోరేకార్థత్వే వక్ష్యమాణమపి ప్రాణాత్మవిషయం స్యాత్తచ్చ నిర్ధారితమితి పునరుక్తమిత్యర్థః। స ఏవాఽఽశఙ్కాం పరిహరతి న తస్యేతి। తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి — కథమిత్యాదినా। జగత్సృష్టీతి। "స ఇమాల్లోఁకానసృజత" ఇత్యాదిశ్రవణాదిత్యర్థః। ప్రకారాన్తరేణ పునరుక్తిం పరిహరతి — కేవలేతి। ఏతం పరిహారం వాశబ్దార్థం వదన్వివృణోతి — అథవేతి। కర్మణోఽన్యత్రేతి। కర్మాఙ్గత్వం తదఙ్గోక్థ్యాద్యాశ్రయత్వం చ వినేత్యర్థః। అప్రాప్తావితి చ్ఛేదః। అప్రాప్తౌ హేతుమాహ — కర్మప్రస్తావ ఇతి। అవిహితత్వాదితి చ్ఛేద ఉత్తరత్ర హేతుః। న చైవం స్వోక్తకర్మసంబన్ధిత్వనియమత్యాగాపత్తిః కర్మాఙ్గాశ్రితత్వమాత్రస్య త్యాగేఽపి కర్మసంబన్ధిత్వస్య సవిశేషవిషయత్వలక్షణస్య కర్మసముచ్చితత్వలక్షణస్య వాఽత్యాగాదఙ్గీకారవాదేనాస్య పక్షస్యోక్తేర్వాఽస్మిన్నపి పక్షే కర్మనిష్ఠత్వం నేయతమితి భావః। అత్రైవ పక్షే విశేషాన్తరమాహ — భేదేతి। భేదదృష్టీతి। ఇదంతయో-స్య ఇత్యర్థః। అభేదేనేతి। అహంతయేత్యర్థః।

"విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేద్రోభయꣳ సహ। అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే" ఇతి। "కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతꣳ సమాః" ఇతి చ వాజినామ్। న చ వర్షశతాత్పరమాయుర్మర్త్యానామ్। యేన కర్మపరిత్యాగేనాఽఽత్మానముపాసీత। దర్శితం చ "తావన్తి పురుషాయుషోఽహ్నాం సహస్రాణి భవన్తి" ఇతి। వర్షశతం చాఽఽయుః కర్మణైవ వ్యాప్తమ్। దర్శితశ్చ మన్త్రః "కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి" ఇత్యాదిః। తథా "యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతి" "యావజ్జీవం దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం యజేత" ఇత్యాద్యాశ్చ। "తం యజ్ఞపాత్రైర్దహన్తి" ఇతి చ। ఋణత్రయశ్రుతేశ్చ।

ఆత్మా వా ఇదమిత్యాదిషట్కస్య స్వపక్షేఽర్థవత్త్వముక్త్వా తస్య కర్మత్యాగేనాఽఽత్మజ్ఞానార్థత్వపక్షే వహుశ్రుతివిరోధమాహ — విద్యామిత్యాదినా। అవిద్యాశబ్దేనాత్ర తత్కార్యం కర్మోచ్యతే। నను కుర్వన్నేవేతి మన్త్రే వర్షశతస్య కర్మనియతత్వోక్తావపి తదనన్తరం సంన్యాసః స్యాదిత్యత ఆహ — న చేతి। "శతాయుర్వై పురుషః" ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః। ఇహాపి బృహతీసహస్రాఖ్యస్య శస్త్రస్య షట్త్రింశతమక్షరాణాం సహస్రాణీత్యుక్త్వా తావన్తి పురుషాయుషోఽహ్నాం

సహస్రాణీత్యుక్తత్వాద్వత్సరశతమేవాఽఽయురిత్యాహ — దర్శితం చేతి। భవన్తీత్యనన్తరమితిశబ్దో ద్రష్టవ్యః। పురుషాయుషస్యాహ్నామితి పాఠః సాధుః। పురుషాయుషోఽహ్నామితి తు సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాభిప్రాయేణ కథంచిన్నేయః। పురుషాయుషం చేద్వర్షశతాధికం నాస్తి తర్హి తన్మధ్య ఏవ కర్మసంన్యాసః స్యాదత ఆహ — వర్షశతం చేతి। తత్ర మానమాహ — దర్శితశ్చేతి। నను పురాణేషు శతాధికస్యాఽఽయుషో దశరథాదేః శ్రుతత్వాచ్ఛతవర్షానన్తరం కర్మసంన్యాసః స్యాదిత్యాశఙ్క్య శతాయుఃశ్రుతివిరోధేన తస్యార్థవాదత్వాత్తథాఽఙ్గీకారేఽపి జీవనకాలస్య సర్వస్యాపి కర్మణా వ్యాప్తత్వశ్రుతేర్నైవమిత్యాహ — తథా యావజ్జీవమితి। జీర్ణో వా విరమేదితి వచనాజ్జరానన్తరం సంన్యాసః స్యాదిత్యాశఙ్క్య యజ్ఞపాత్రైర్దహనవిధానాన్నేత్యాహ — తం యజ్ఞపాత్రైరితి। నను యావజ్జీవాదివాక్యానాం ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యవిషయత్వం వక్తవ్యమ్। అన్యథా బ్రహ్మచారిణోఽపి తద్విధివిప్రసఙ్గాత్తతశ్చ గార్హస్థ్యాత్పూర్వం కర్మత్యాగః స్యాదత ఆహ — ఋణైతి। "జాయమానో వై బ్రాహ్మణస్త్రిభిరృణవా జాయతే" ఇతి శ్రుతేః, "ఋణాని త్రీణ్యపాకృత్య మనో మోక్షే నివేశయేత్" ఇతి స్మృతేశ్చేత్యర్థః। తతశ్చ తదపాకరణార్థం తేనాపి గార్హస్థ్యమేవ ప్రతిపత్తవ్యం న సంన్యాస ఇత్యర్థః।

తత్ర పారివ్రాజ్యాదిశాస్త్రం వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యాత్మజ్ఞానస్తుతిపరోఽర్థవాదోఽనధికృతార్థో వా। న। పరమార్థవిజ్ఞానే ఫలాదర్శనే క్రియానుపపత్తేః। యదుక్తం "కర్మిణ ఏవ చాఽఽత్మజ్ఞానం కర్మసంబన్ధి చ" ఇత్యాది తన్న। పరం హ్యాప్తకామం సర్వసంసారదోషవర్జితం బ్రహ్మాహమస్మీత్యాత్మత్వేన విజ్ఞానే కృతేన కర్తవ్యేన వా ప్రయోజనమాత్మనోఽపశ్యతః ఫలాదర్శనే క్రియా నోపపద్యతే। ఫలాదర్శనేఽపి నియుక్తత్వాత్కరోతీతి చేత్। న। నియోగావిషయాత్మదర్శనాదిష్టయోగమనిష్టవియోగం చాఽఽత్మనః ప్రయోజనం పశ్యంస్తదుపాయార్థీ యో భవతి స నియోగస్య విషయో దృష్టో లోకే న తు తద్విపరీతనియోగావిషయబ్రహ్మాత్మత్వదర్శీ। బ్రహ్మాత్మత్వదర్శ్యపి సంశ్చేన్నియుజ్యేత నియోగావిషయోఽపి సన్న కశ్చిన్న నియుక్త ఇతి సర్వం కర్మ సర్వేణ సర్వదా కర్తవ్యం ప్రాప్నోతి। తచ్చానిష్టమ్। న చ స నియోక్తుం శక్యతే కేనచిత్।

"యదహరేవ విరజేత్తదహరేవ ప్రవ్రజేత్" "వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి" “బ్రాహ్మణః ప్రవ్రజేదగృహాత్" ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృత్యోః కా గతిరిత్యత ఆహ — తత్రేతి। జ్ఞానస్తుతీతి। సర్వసంన్యాసేనాప్యాత్మా జ్ఞాతవ్య ఇతి జ్ఞానస్తుతిః ప్రతీయత ఇతి తత్పర ఇత్యర్థః। విధిత్వేఽపి కర్మానధికృతాన్ధపఙ్గ్వాదివిషయత్వమేవేత్యాహ — అనధికృతేతి। తస్మాన్నాకర్మినిష్ఠా విద్యా కింతు కర్మినిష్ఠా తత్సంబన్ధినీ చేతి స్థితం తదేతత్సిద్ధాన్తీ పరిహరతి — నేతి। ఏవం హి కర్మినిష్ఠా విద్యా స్యాత్। యది విదుషోఽపి కర్మానుష్ఠానం స్యాత్తదపి ప్రయోజనార్థితయా వా స్యాత్కామ్య ఇవ నియోగబలాద్వా ప్రాభాకరమత ఇవ నిత్యకర్మాణి।

తత్ర నాఽఽదద్య ఇత్యాహ — పరమార్థేతి। సంగ్రహవాక్యం వివృణ్వన్నిషేధ్యాధ్యాహారపూర్వకం నఞర్థం వివృణోతి — యదుక్తమిత్యాదినా। కర్మసంబన్ధి చేతి। కర్మాఙ్గోక్త్యాద్యాశ్రయమిత్యర్థః। పరమార్థేతివాక్యాంశం వివృణోతి — పరమితి। అర్థప్రాప్త్యర్థమనర్థనివృత్త్యర్థం వా కర్మ స్యాన్నోభయమపీతి వక్తుం విశేషణద్వయం దోషపదేన రాగద్వేషాభావేనాపి ప్రవృత్త్యభావం సూచయతి। ప్రాగనుష్ఠితకర్మణాఽప్యసంబన్ధే కర్తవ్యేన సంబన్ధో దూరాపాస్త ఇతి వక్తుం కృతేనేత్యుక్తమ్। ద్వితీయం శఙ్కతే — ఫలాదర్శనేఽపీతి। మమేదం కార్యమితి బోద్ధా హి నియోగస్య విషయో నియోజ్యః కార్యే స్వకీయత్వజ్ఞానం చ తజ్జన్యఫలార్థినో న చాఽఽత్మనోఽసఙ్గత్వజ్ఞానినో మమేదమితి బుద్ధిర్భవతి। అతో న తస్య నియుక్తత్వమిత్యాహ — న నియోగేతి। తదేవోపపాదయతి — ఇష్టేతి। మమేదం కార్యమితి బోధాభావేఽపి చేన్నియుజ్యేత తర్హి రాజసూయాదికం బ్రాహ్మణాదినా కర్తవ్యం స్యాదగ్నిష్టోమాదికం చ సర్వదా కర్తవ్యం స్యాన్నిర్నిమిత్తత్వావిశేషాదిత్యాహ — బ్రహ్మాత్మత్వేతి। న కశ్చిన్న నియుక్త ఇతి। నఞ్ద్వయేన సర్వోఽపి నియుక్త ఏవేత్యర్థః। కించ నియోక్తాఽప్యస్య కిం యః కశ్చన పురుషో వేదో వా। ఆద్యే విదుష ఈశ్వరాత్మత్వజ్ఞానాత్సర్వనియోక్తృత్వేన స్వనియోజ్యేనాన్యేనాస్య నియోజ్యత్వం స్యాత్తచ్చ విరోధాన్న సంభవతీత్యాహ — న చ స ఇతి। తస్యైవ సర్వనియోక్తృత్వాదిత్యర్థః।

ఆమ్నాయస్యాపి తత్ప్రభవత్వాన్న హి స్వవిజ్ఞానోత్థేన వచసా స్వయం నియుజ్యతే। నాపి బహువిత్త్వాత్స్వామ్యవివేకినా భృత్యేన। ఆమ్నాయస్య నిత్యత్వే సతి స్వాతన్త్ర్యాత్సర్వాన్ప్రతి నియోక్తృత్వసామర్థ్యమితి చేత। న। ఉక్తదోషాత్। తథాఽపి సర్వేణ సర్వదా సర్వమవిశిష్టం కర్మ కర్తవ్యమిత్యుక్తో దోషోఽప్యపరిహార్య ఏవ। తదపి శాస్త్రేణైవ విధీయత ఇతి చేత్। యథా కర్మకర్తవ్యతా శాస్త్రేణ కృతా తథా తదప్యాత్మజ్ఞానం తస్యైవ కర్మిణః శాస్త్రేణ విధీయత ఇతి చేన్న। విరుద్ధార్థబోధకత్వానుపపత్తేః। న హ్యేకస్మిన్కృతాకృతాసంబన్ధిత్వం తద్విపరీతత్వం చ బోధయితుం శక్యమ్। శీతోష్ణతామివాగ్నేః।

నన్వన్యస్య నియోజ్యత్వాభావేఽప్యామ్నాయేన విద్వాన్నియోజ్యః స్యాదితి ద్వితీయమాశఙ్క్య తస్యాఽఽమ్నాయస్యేశ్వరతామాపన్నస్య స్వవిజ్ఞానపూర్వకత్వాత్స్వవచనేన స్వస్య నియోజ్యత్వమేకత్రకర్మకర్తృత్వవిరోధాన్న సంభవతీత్యాహ — ఆమ్నాయస్యాపీతి। కించ వ్యాకరణాదేస్తత్కర్తృపాణిన్యాదిజ్ఞేయైకదేశార్థవిషయత్వదర్శనేన వేదస్యాపీశ్వరజన్యస్యేశ్వరజ్ఞేయైకదేశవిషయత్వేనాల్పజ్ఞత్వాదప్యధికజ్ఞేశ్వరనియోక్తృత్వమయుక్తమిత్యాహ — నాపి బహువిదితి। అవివేకినేత్యల్పజ్ఞేనేత్యర్థః। అచేతనత్వాద్వా తస్యావివేకిత్వం భృత్యేన న నియుజ్యత ఇత్యనుషఙ్గః। నను వేదస్థేశ్వరజ్ఞానపూర్వకత్వపక్షే పూర్వోక్తదోషానుషఙ్గేఽపి తస్య నిత్యస్వపక్షే నాయం దోష ఇతి శఙ్కతే — ఆమ్నాయస్యేతి।

తస్యాచేతనస్య నియోక్తృత్వం న సంభవతి తస్య చేతనధర్మత్వాదిత్యుత్తరమాహ — నేతి। నియోక్తృత్వమభ్యుపేత్యాపి దోషమాహ — ఉక్తదోషాదితి। తదేవ వివృణోతి – తథాఽపీతి। అనియోజ్యస్యాపి చేత్కర్తవ్యం విదుషస్తర్హి సర్వం శిష్టం విహితం సర్వేణాపి కర్తవ్యం సంకోచే హేత్వభావాదిత్యర్థః। అసఙ్గబ్రహ్మాత్మత్వజ్ఞానస్య కర్మకర్తవ్యతాయాశ్చ శాస్త్రేణ కృతత్వాదుభయోరపి శాస్త్రయోః ప్రామాణ్యావిశేషాత్కదాచిదాత్మజ్ఞానం కదాచిత్కర్మానుష్ఠానం చ స్యాదితి శఙ్కతే — తదపీతి। తదేవ వివృణోతి — యథేతి। స్వాభావికాకర్త్రాత్మబోధేన సకృదుత్పన్నే నైవ కర్తృతాబోధబాధనాన్న పునః శాస్త్రేణ కర్తృత్వబోధః సంభవతీత్యాహ — నేతి। కృతాకృతేత్యత్ర కృతమిదానీమకృతమితః పరం కర్తవ్యం యత్తదుచ్యతే।

న చేష్టయోగచికీర్షాఽఽత్మనోఽనిష్టవియోగచికీర్షా చ శాస్త్రకృతా సర్వప్రాణినాం తద్దర్శనాచ్ఛాస్త్రకృతం చేత్తదుభయం గోపాలాదీనాం న దృశ్యేతాశాస్త్రజ్ఞత్వాత్తేషామ్। యద్ధి స్వతోఽమాప్తం తచ్ఛాస్త్రేణ బోధయితవ్యమ్। తచ్చేత్కృతకర్తవ్యతావిరోధ్యాత్మజ్ఞానం శాస్త్రేణ కృతం కథం తద్విరుద్ధాం కర్తవ్యతాం పునరుత్పాదయేచ్ఛీతతామివాగ్నౌ తమ ఇవ చ భానౌ।

ఏవం తావన్నియోగావిషయాకర్త్రాత్మదర్శిత్వాద్విదుషః ప్రయోజనార్థిత్వాభావాచ్చ విదుషో న కర్మేత్యుక్తమ్। ఇదానీం స్వత ఇష్టానిష్టసంయోగవియోగరూపప్రయోజనార్థితాభావేఽపి విదుషః స్వర్గకామో యజేతేతిశాస్త్రేణైవ సాఽప్యాధీయత ఇత్యాశఙ్క్య స్వభావతః ప్రాప్తప్రయోజనార్థితానువాదేన తదుపాయమాత్రం శాస్త్రేణ బోధ్యతే న తు సాఽప్యాధీయతే। అన్యథాఽశాస్త్రజ్ఞానాం తదర్థితా న స్యాదిత్యాహ — న చేష్టేతి। అత్ర చికీర్షాశబ్దేన ఫలేచ్ఛామాత్రముచ్యతే న తు కర్తుమిచ్ఛా ఫలే తదయోగాదితి। నను కృతాకృతాసంబన్ధిత్వం తద్విపరీతత్వం చ విరుద్ధత్వాన్న బోధయతి చేచ్ఛాస్త్రం తర్హి కృతాకృతాసంబన్ధిత్వమేవ మా బోధీత్యాశఙ్క్య తస్య మానాన్తరాసిద్ధత్వేనావశ్యం శాస్త్రబోధ్యత్వే వక్తవ్యే తద్విపరీతత్వస్య మానాన్తరసిద్ధస్యైవ న శాస్త్రబోధ్యత్వం విరుద్ధత్వాదిత్యాహ — యద్ధీతి। చేదితి నిశ్చయార్థే। కృతేతి। ఇదం కృతమిదం కర్తవ్యమితి జ్ఞానవిరోధీత్యర్థః। కర్తవ్యతాం తజ్జ్ఞానమిత్యర్థః।

న బోధయత్యేవేతి చేత్। న। స స ఆత్మేతి విద్యాత్త్వజ్ఞానం బ్రహ్మేతి చోపసంహారాత్। తదాత్మానమేవావేత్తత్వమసీత్యేవమాదివాక్యానాం తత్పరత్వాత్। ఉత్పన్నస్య చ బ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానస్యాబాధ్యమానత్వాన్నానుత్పన్నం భ్రాన్తం వేతి శక్యం వక్తుమ్।

విధ్యభావేన వేదాన్తానాం న తాదృగాత్మబోధకత్వమిత్యాశఙ్క్య పురుషస్య కర్తవ్యాభిముఖీకరణార్థత్వాద్విధేరిహాఽఽత్మజ్ఞానాభిముఖీకరణార్థం విధిస్వరూపస్యార్థవాదస్య సత్త్వాత్స్వరూపబోధకస్య తత్పరవాక్యస్యాపి సత్త్వాచ్చ నైవమిత్యుత్తరమాహ — న బోధయత్యేవేత్యాదినా। ఉపసంహారాదిత్యనేన తత్సహచరితమాత్మా వా ఇదమిత్యాద్యుపక్రమాదితాత్పర్యలిఙ్గం సూచయతి। జ్ఞానోత్పత్త్యనువాదికా ఏవ శ్రు(వాదకశ్రు)తిబలాదప్యనుత్పత్తిశఙ్కా న కార్యేత్యాహ — తదాత్మానమితి। తదితి జీవరూపేణావస్థితం బ్రహ్మేత్యర్థః। ఛాన్దోగ్యబలాదప్యేవమేవేతి వదన్గతిసామాన్యన్యాయం దర్శయతి — తత్త్వమసీతి। అనేన తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి వాక్యశేషోఽప్యుపలక్ష్యతే। అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదిరాదిశబ్దార్థః। కర్త్రాత్మబోధకకర్మకాణ్డవిరోధాదుత్పన్నమపి జ్ఞానం భ్రాన్తమిత్యాశఙ్క్య తస్య యథాప్రాప్తకర్త్రాత్మానువాదేనోపాయమాత్రపరత్వాన్న వస్తుపరవేదాన్తజన్యజ్ఞానబాధకత్వమిత్యాహ — ఉత్పన్నస్యేతి। నానుత్పన్నమితి। వాక్యశ్రవణానన్తరమకర్తాఽఽత్మాఽహమితిజ్ఞానస్యానుభవసిద్ధత్వాన్నాహమకర్తేతివిపరీతజ్ఞానాదర్శనాచ్చ నోభయం వక్తుం శక్యమిత్యర్థః।

త్యాగేఽపి ప్రయోజనాభావస్య తుల్యస్త్వమితి చేత్। న, "అకృతేనేహ కశ్చన" ఇతిస్మృతేః। య ఆహుర్విదిత్వా బ్రహ్మ వ్యుత్థానమేవ కుర్యాదితి। తేషామప్యేష సమానో దోషః ప్రయోజనాభావ ఇతి చేత్। న। అక్రియామాత్రత్వాద్వ్యుత్థానస్య। అవిద్యానిమిత్తో హి ప్రయోజనస్య భావో న వస్తుధర్మః। సర్వప్రాణినాం తదదర్శనాత్। ప్రయోజనతృష్ణయా చ ప్రేర్యమాణస్య వాఙ్మనఃకాయైః ప్రవృత్తిదర్శనాత్। "సోఽకామయత జాయా మే స్యాత్" ఇత్యాదినా పుత్రవిత్తాది పాఙ్క్తలక్షణం కామ్యమేవేతి "ఉభే హ్యేతే సాధ్యసాధనలక్షణే ఏషణే ఏవ" ఇతి వాజసనేయిబ్రాహ్మణేఽవధారణాత్।

విదుషః ప్రయోజనాభావాన్న కర్మణి ప్రవృత్తిరిత్యుక్తం తర్హి తత్త్యాగేఽపి ప్రయోజనాభావాత్తత్రాపి న ప్రవృత్తిః స్యాదితి శఙ్కతే — త్యాగేఽపీతి। తస్య విదుషః కృతేన కర్మణాఽర్థో నాస్తి। అకృతేన కర్మాభావేనాపీహ లోకే నార్థోఽస్తీతి గీతాసు స్మరణాత్। త్యాగేఽపి ప్రయోజనాభావస్య తుల్యత్వమితి చేదిత్యన్వయః। శఙ్కామేవ వివృణోతి — య ఆహురితి। కర్మత్యాగస్య వ్యాపారాత్మకత్వే వ్యాపారస్య క్లేశాత్మకత్వాత్తదనుష్ఠానం ప్రయోజనాపేక్షం స్యాత్। న త్వేతదస్తి కింతు క్రియాభావమాత్రమౌదాసీన్యరూపమ్। తస్య చ స్వాస్థ్యస్వరూపత్వాత్స్వత ఏవ ప్రయోజనత్వాన్న ప్రయోజనాన్తరాపేక్షత్వమితి పరిహరతి — నేతి। త్యాగస్యాన్యత్ర క్లృప్తవ్యాపారహేతుజన్యత్వాభావాన్న వ్యాపారత్వమితి వక్తుమన్యత్ర క్లృప్తవ్యాపారహేతుమాహ — అవిద్యేత్యాదినా। యద్వా విదుషః కథం యత్నం వినా వ్యుత్థానమౌదాసీన్యమాత్రేణ సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య క్రియాహేత్వభావాత్క్రియాభావ ఇతి వక్తుం తద్ధేతుమాహ — అవిద్యేత్యాదినా। ప్రయోజనస్య భావ ఇతి। ప్రయోజనస్య తృష్ణేత్యర్థః। తస్యా

వస్తుధర్మత్వే విదుషోఽపి తృష్ణా స్యాదితి తన్నిషేధతి — ను వస్తుధర్మ ఇతి। న వస్తుస్వభావ ఇత్యర్థః। వస్తుధర్మత్వే హి విదుషామవిదుషాం చ సుప్తమూర్చ్ఛితాదీనాం సా స్థాన త్వేతదస్తి। తత్ర హేతుమాహ — సర్వేతి। తద్దర్శనాదితి పాఠే వస్తుస్వభావాజ్ఞానినాం గోపాలాదీనామపి తృష్ణాదర్శనాన్న వస్తుధర్మ ఇతి కథంచిద్యోజ్యమ్। తృష్ణాయా అవిద్యాజన్యత్వముక్త్వా తస్యా వ్యాపారహేతుత్వమాహ — ప్రయోజనేతి। దర్శనాదితి పఞ్చమ్యవిద్యాకామదోషనిమిత్తాయా ఇత్యుత్తరత్ర హేతుత్వేన సంబధ్యతే। న కేవలం దర్శనమేవ కింతు శ్రుతిరప్యస్తీత్యాహ — సోఽకామయతేతి। సోఽకామయతేత్యాదినోభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి వాక్యేన చ పుత్రవిత్తాది కామ్యమేవేతి వాజసనేయిబ్రాహ్మణేఽవధారణాదిత్యన్వయః। పాఙ్క్తలక్షణమితి। జాయాపుత్రదైవమానుషవిత్తద్వయకర్మభిః పఞ్చభిర్యోగాత్పాఙ్క్తలక్షణం కర్మేత్యర్థః। ఉభే ఇత్యస్యార్థమాహ — సాధ్యసాధనేతి।

అవిద్యాకామదోషనిమిత్తాయా వాఙ్మనఃకాయప్రవృత్తేః పాఙ్క్తలక్షణాయా విదుషోఽవిద్యాదిదోషాభావాదనుపపత్తేః క్రియాభావమాత్రం వ్యుత్థానం న తు యాగాదివదనుష్ఠేయరూపం భావాత్మకం తచ్చ విద్యావత్పురుషధర్మ ఇతి న ప్రయోజనమన్వేష్టవ్యమ్। న హి తమసి ప్రవిష్టస్యోదిత ఆలోకే యద్గర్తపఙ్కకణ్టకాద్యపతనం తత్కింప్రయోజనమితి ప్రశ్నార్హమ్। వ్యుత్థానం తర్హ్యర్థప్రాప్తత్వాన్న చోదనార్హమితి। గార్హస్థ్యే* చేత్పరబ్రహ్మవిజ్ఞానం జాతం తత్రైవాస్త్వకుర్వత ఆసనం న తతోఽన్యత్ర గమనమితి చేత్। న। కామప్రయుక్తత్వాద్గార్హస్థ్యస్య। ఏతావాన్వై కామ ఇతి। ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేత్యవధారణాత్। కామనిమిత్తపుత్రవిత్తాదిసంబన్ధనియమాభావమాత్రం న హి తతోఽన్యత్ర గమనం వ్యుత్థానముచ్యతే। తతో+ న గార్హస్థ్య ఏవాకుర్వత ఆసనముత్పన్నవిద్యస్య। ఏతేన గురుశుశ్రూషాతపసోరప్యప్రతిపత్తిర్విదుషః సిద్ధా।

ఏవం క్రియాహేతుం ప్రదర్శ్య తదభావాదేవ విదుషః క్రియాభావోఽయత్నసిద్ధ ఇత్యాహ — అవిద్యాకామేతి। పాఙ్క్తలక్షణాయా ఇతి। జాయాపుత్రదైవవిత్తమానుషవిత్తకర్మభిః పఞ్చభిర్లక్ష్యతే సాధ్యత ఇతి వైదికీ ప్రవృత్తిః పాఙ్క్తలక్షణేత్యుచ్యతే। పఞ్చసంఖ్యాయోగేన గౌణ్యా వృత్త్యా పఙ్క్తిచ్ఛన్దఃసంబన్ధోపచారాత్పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞ ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః। పాఙ్క్తలక్షణాయా ఇత్యనన్తరమనుపపత్తేరిత్యనుషఙ్గః। వ్యుత్థానమిత్యనన్తరమయత్నసిద్ధమితి శేషః। ఏవం చ క్రియాభావస్యాదాసీన్యాత్మకస్య పురుషస్వభావత్వేనాయత్నసిద్ధత్వే సతి న ప్రయోజనాపేక్షేత్యాహ — తచ్చేతి। పురుషధర్మ ఇతి। పురుషస్వభావ ఇత్యర్థః। అజ్ఞానకార్యస్యాజ్ఞాననివృత్తావయత్నత ఏవ నివృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ — న హీతి। వ్యుత్థానస్య పుంవ్యాపారాధీనత్వాభావే విధేరనవకాశాద్విదుషో నియమేన వ్యుత్థానం న

---

* క. సంజ్ఞితపుస్తకే బహిర్లిఖితః — స్థ్యే వాసం కుర్వతః పరబ్రహ్మవిజ్ఞానం జాతం చేత్తత్రైవాఽఽసనం న తతోఽన్య। + క. సంజ్ఞితపుస్తకే బహిర్లిఖితః — తోఽకుర్వత ఉత్పన్నవిద్యస్య గార్హస్థ్య ఆసనం నైవ భవతి। ఏతేన।

సిధ్యతీతి శఙ్కతే — వ్యుత్థానం తర్హీతి। తతోఽన్యత్ర గమనమితి। పారివ్రాజ్యస్వీకార ఇత్యర్థః। కిం గార్హస్థ్యశబ్దేన గృహస్థోఽహమిత్యభిమానపురఃసరం పుత్రవిత్తాద్యభిమాన ఉచ్యత ఉత గృహస్థలిఙ్గధారణమ్। నాఽఽద్యః। విద్యయాఽవిద్యాకార్యాభిమాననివృత్తేరిత్యాహ — న కామేతి। న ద్వితీయః। లిఙ్గేఽప్యభిమానరాహిత్యస్య తుల్యత్వాత్। న చైవం పారివ్రాజ్యలిఙ్గేఽప్యభిమానాభావాత్తస్యాప్యసిద్ధిరితి వాచ్యమ్। సర్వతోఽప్యభిమానరాహిత్యేన సర్వసంబన్ధరాహిత్యలక్షణం హి పరమహంసపరివ్రాజో లక్షణం న లిఙ్గధారణమ్। “న లిఙ్గం ధర్మకారణమ్" ఇతి స్మృతేః। తతశ్చ లిఙ్గేఽప్యభిమానశూన్యస్య పారివ్రాజ్యం సిద్ధమిత్యాహ — కామనిమిత్తేతి। గార్హస్థ్య ఇతి। అభిమానాత్మక ఇత్యర్థః। తర్హి గురుశుశ్రూషాదావప్యభిమానో న స్యాదిత్యాశఙ్క్యేష్టాపత్తిరిత్యాహ — ఏతేనేతి।

అత్ర కేచిద్గృహస్థా భిక్షాటనాదిభయాత్పరిభవాచ్చ త్రస్యమానాః సూక్ష్మదృష్టితాం దర్శయన్త ఉత్తరమాహుః। భిక్షోరపి భిక్షాటనాదినియమదర్శనాద్దేహధారణమాత్రార్థినో గృహస్థస్యాపి సాధ్యసాధనైషణోభయవినిర్ముక్తస్య దేహమాత్రధారణార్థమశనాచ్ఛాదనమాత్రముపజీవతో గృహ ఏవాస్త్వాసనమితి। న స్వగృహవిశేషపరిగ్రహనియమస్య కామప్రయుక్తత్వాదిత్యుక్తోత్తరమేతత్। స్వగృహవిశేషపరిగ్రహాభావే చ శరీరధారణమాత్రప్రయుక్తాశనాచ్ఛాదనార్థినః స్వపరిగ్రహవిశేషభావేఽర్థాద్భిక్షుకత్వమేవ। శరీరధారణార్థాయాం భిక్షాటనాదిషు ప్రవృత్తౌ యథా నియమో భిక్షోః శౌచాదౌ చ తథా గృహిణోఽపి విదుషోఽకామినోఽస్తు నిత్యకర్మసు నియమేన ప్రవృత్తిర్యావజ్జీవాదిశ్రుతినియుక్తత్వాత్ప్రత్యవాయపరిహారాయేతి। ఏతన్నియోగావిషయత్వేన విదుషః ప్రయు(త్యు)క్తమశక్యనియోజ్యత్వాచ్చేతి।

నను యథా పుత్రాదిసంబన్ధనియమరహితస్యాపి త్వన్మతే దేహధారణార్థినో భిక్షోః పరిగ్రహవ్యావర్తనార్థో భిక్షాటనాది నైవేతి నియమోఽఙ్గీక్రియతే తథా గృహస్థస్యాప్యభిమానశూన్యస్యైవ సతో దేహధారణార్థం గృహ ఏవాస్త్వాసనం న భిక్షుకత్వమవిశేషాదితి శఙ్కతే — అత్ర కేచిద్గృహస్థా ఇతి। తేషాం న న్యాయో మూలం కింతు దృష్టభయాదికమేవ మూలమిత్యుపహసన్నాహభిక్షాటనాదీతి। పరిభవః పామరైః క్రియమాణస్తిరస్కారః। సూక్ష్మేతి। కాక్వా వ్యతిరేకేణ స్థూలదృష్టయ ఇత్యర్థః। భిక్షాటనాదీత్యాదిశబ్దేన ప్రాక్ప్రణీతమయాచితమిత్యాదయో గృహ్యన్తే। దేహధారణమాత్రార్థినో భిక్షోరితి పూర్వేణాన్వయః। సిద్ధాన్తీ తస్యైవంభూతస్య స్త్రీపరిగ్రహోఽస్తి వా న వేతి వికల్ప్యాఽఽద్యే దూషణమాహ — న స్వేతి। స్వగృహవిశేషశబ్దేన స్త్రీవిశేషో గృహ్యతే। ద్వితీయే స్త్రీపరిగ్రహవత ఏవ ద్రవ్యపరిగ్రహాధికారాత్తదభావేఽర్థాద్ద్రవ్యపరిగ్రహనివృత్తేస్తదభావే ప్రకారాన్తరేణ జీవనసిద్ధేరర్థాద్భిక్షాటనాదినియమ ఏవ సిధ్యతీత్యాహ — స్వగృహేతి। న చ పుత్రాదిపరిగృహీతేన జీవనమస్త్వితి శఙ్క్యమ్। తైరపి స్వస్య స్వత్వేన సంబన్ధాభావే తదీయస్యాపి పరకీయద్రవ్యతుల్యత్వేన తత్రాపి భిక్షుత్వనియమాదితి। అన్యే తు భిక్షోరపి భిక్షాటనాదౌ సప్తాగారానసంక్లృప్తానిత్యాదినియమః శౌచాదౌ చ చాతుర్గుణ్యాదినియమశ్చ ప్రత్యవాయపరిహారార్థం యథేష్యతే తథా యావజ్జీవాదిశ్రుతిబలాత్ప్రత్యవాయపరిహారార్థం నిత్యకర్మణి నియమేన ప్రవృత్తిరిత్యాహుస్తదనువదతి — శరీరధారణార్థాయామితి। అకుర్వత ఏవ గృహేఽవస్థానం పూర్వమతే శఙ్కితమ్। అస్మిన్మతే త్వగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానమపి కర్తవ్యమితి శఙ్కతే। తథా పూర్వం పరిగ్రహవ్యావృత్త్యర్థో భిక్షాటనాదివిషయో దృష్టశరీరధారణప్రయోజనో నియమో దృష్టాన్తత్వేనోక్తః। ఇహ తు స భిక్షాటనాదిగతసప్తాగారత్వాదివిషయోఽదృష్టార్థో దృష్టాన్తత్వేనోక్త ఇతి భేదః। దూషయతి — ఏతదితి। తస్య సర్వనియోక్త్రీశ్వరాత్మత్వాచ్చ న నియోజ్యత్వమిత్యాద్యుక్తమిత్యాహ — అశక్యేతి।

యావజ్జీవాదినిత్యచోదనానర్థక్యమితి చేత్। న। అవిద్వద్విషయత్వేనార్థవత్త్వాత్। యత్తు భిక్షోః శరీరధారణమాత్రమవృత్తస్య ప్రవృత్తేర్నియతత్వం తత్ప్రవృత్తేర్న ప్రయోజకమ్। ఆచమనప్రవృత్తస్య పిపాసాపగమవన్నాన్యప్రయోజనార్థత్వమవగమ్యతే। న చాగ్నిహోత్రాదీనాం తద్వదర్థప్రాప్తప్రవృత్తినియతత్వోపపత్తిః।

తర్హి తచ్ఛ్రుతేరప్రామాణ్యే భిక్షాటనాదినియమవిధేరపి తత్స్యాదిత్యభిప్రాయేణ శఙ్కతే — యావజ్జీవేతి। అవిదుషి నియోజ్యే తత్ప్రామాణ్యం ఘటత ఇతి నోక్తదోష ఇత్యాహ — నేతి। తదుక్తప్రతిబన్దీం పరిహర్తుమనువదతి — యత్త్వితి। దూషయతి — తత్ప్రవృత్తేరితి। ఆచమనవిధినాఽఽచమనే ప్రవృత్తస్యాఽఽర్థికో యః పిపాసాపగమస్తస్య యథా నాన్యప్రయోజనార్థత్వం ప్రయోజనం ప్రయుక్తిస్తదర్థత్వం

నాఽఽచమనప్రవృత్తిప్రయోజకత్వమ్। తద్వజ్జీవనార్థం భిక్షాదౌ ప్రవృత్తస్య యస్తత్ర నియమః స న భిక్షాదిప్రవృత్తేః ప్రయోజక ఇత్యర్థః। ఏతదుక్తం భవతి నియోజ్యత్వాభావాత్కిల బ్రహ్మవిదో నియమవిధ్యనుపపత్తిరాశఙ్క్యతే। తన్న యుజ్యతే। కథమ్। నియోజ్యో హి నియోగసిద్ధ్యర్థమపేక్ష్యతే। నియోగశ్చ ప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థమ్। ప్రవృత్తిశ్చేదన్యతః సిద్ధా కిం నియోగేన। అత ఏవ దర్శపూర్ణమాసనియోగాదేవావహననియమేన ప్రవృత్తిసిద్ధౌ తత్ర న పృథఙ్నియోగోఽఙ్గీ క్రియతే। తదభావే చ న నియోజ్యాపేక్షేతి బ్రహ్మవిదో నియోజ్యత్వాభావేఽపి న నియమవిధ్యనుపపత్తిరితి। అగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తేస్త్వన్యతోఽసిద్ధత్వేన తద్విధిత ఏవ తత్ర ప్రవృత్తేర్వక్తవ్యేన(క్తవ్యత్వేన) తత్సిద్ధ్యర్థం తత్ర నియోగే వాచ్యే తస్య తత్ర నియోజ్యాపేక్షేతి వైషమ్యమాహ — న చాగ్నిహోత్రేతి।

అర్థప్రాప్తప్రవృత్తినియమోఽపి ప్రయోజనాభావేఽనుపపన్న ఏవేతి చేత్। న। తన్నియమస్య పూర్వప్రవృత్తిసిద్ధత్వాత్తదతిక్రమే యత్నగౌరవాదప్రాప్తస్య వ్యుత్థానస్య పునర్వచనాద్విదుషః కర్తవ్యత్వోపపత్తిః।

నియమవిధౌ నియోజ్యానపేక్షాయామపి తస్య క్లేశాత్మకత్వాత్ప్రయోజనాపేక్షా వాచ్యా। తదభావాన్న నియమః సిధ్యతీతి శఙ్కతే — అర్థమాప్తేతి। తన్నియమస్యాపి పూర్వవాసనావశాదేవ ప్రాప్తత్వాత్తత్రాపి న నియమవిధేరవకాశో యేన ప్రయోజనాపేక్షా స్యాదితి పరిహరతి — న తదితి। యద్యపి నియతేన వాఽనియతేన భిక్షాటనాదినా జీవనం సిధ్యతి తథాఽపి విద్యోత్పత్తేః పూర్వం విద్యాసిద్ధ్యర్థం నియమస్యానుష్ఠితత్వాత్తద్వాసనాప్రాబల్యాద్విద్యోత్పత్త్యనన్తరమపి నియమ ఏవం ప్రవర్తతే నానియమే। తద్వాసనానాం నియమవాసనాభిరత్యన్తమభిభూతత్వేన పునస్తదుద్బోధనస్య యత్నసాధ్యత్వాత్తతస్తత్ర న ప్రవర్తత ఇతి నియమోఽప్యర్థసిద్ధ ఇత్యర్థః। ఏతేన ప్రత్యవాయపరిహారార్థత్వమపి నియమానుష్ఠానస్య నిరస్తం తస్య విదుషః ప్రత్యవాయాప్రసక్తేరితి। ఏవముక్తరీత్యా వ్యుత్థానస్య విధిం వినా స్వతః ప్రాప్తత్వేఽపి సతి తత్కర్తవ్యతావిధిమపి విదిత్వా వ్యుత్థాయేత్యాదికమనుమోదతే విద్వానిత్యాహ — అర్థప్రాప్తస్యేతి। విధితః కర్తవ్యత్వోపపత్తిరిత్యర్థః। న చ విధేః ప్రయోజనాభావోఽప్రవర్తకత్వాదితి వాచ్యమ్। ప్రైషోచ్చారణాభయదానాదివైధముఖ్యధర్మప్రాప్త్యర్థత్వేన విధేరర్థవత్త్వాత్। నం చ తస్యాపి వైయర్థ్యం శఙ్క్యమ్। విదుషి పరమహంసే లోకసంగ్రహార్థత్వాత్। తస్య తు సంగ్రహస్య పూర్వాభ్యస్తమైత్రీకరుణాదివాసనాప్రాప్తత్వేన బ్రహ్మవిద్యోపదేశాదావివ ప్రయోజనానపేక్షణాత్। యద్వా

ప్రారబ్ధకర్మాక్షిప్తదేహేన్ద్రియాదిప్రతిభాసేనావిచారితయావజ్జీవాదిశ్రుతిజనితకర్మకర్తవ్యతాభ్రాన్తౌ తన్నివర్తనేన వా విదుషో వ్యుత్థానవిధేరర్థవత్త్వోపపత్తిరితి భావః।

అవిదుషాఽపి ముముక్షుణా పారివ్రాజ్యం కర్తవ్యమేవ। తథా చ "శాన్తో దాన్తః" ఇత్యాదివచనం ప్రమాణమ్। శమదమాదీనాం చాఽఽత్మదర్శనసాధనానామన్యాశ్రమే ష్వనుపపత్తేః। “అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషిసంఘజుష్టమ్" ఇతి చ శ్వేతాశ్వతరే విజ్ఞాయతే। "న కర్మణా జ ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః" ఇతి చ కైవల్యశ్రుతిః। "జ్ఞాత్వా నైష్కర్మ్యమాచరేత్" ఇతి చ స్మృతేః। "బ్రహ్మాశ్రమపదే వసేత్" ఇతి చ। బ్రహ్మచర్యాదివిద్యాసాధనానాం చ సాకల్యేనాత్యాశ్రమిషుపపత్తేర్గార్హస్థ్యేఽసంభవాత్।

ఏవం విదుషో వ్యుత్థానప్రసాధనేన విద్యాయా అకర్మినిష్ఠత్వం సాధితమ్। తేనైవ చ తస్యాః కర్మాసంబన్ధోఽప్యర్థాత్సాధితః। ఇదానీం వివిదిషోరపి వ్యుత్థానం ప్రసాధయన్విద్యాయాః కర్మినిష్ఠత్వం కర్మసంబన్ధిత్వం చ దూరాపాస్తమిత్యాహ — అవిదుషాఽపీతి। తత్ర శ్రుతిమాహ — తథా చేతి। ఉపరతస్తితిక్షుః సమాహితో భూత్వాఽఽత్మన్యేవాఽఽత్మానం పశ్యేదితి శ్రుతిశేషః। తత్రోపరతశబ్దేన సంన్యాసో విహిత ఇతి భావః। శమాదిసాధనానాం పౌష్కల్యేనానుష్ఠానస్య గృహస్థాదిష్వసంభవాత్తద్విధినాఽప్యర్థాదాక్షిప్యతే సంన్యాస ఇతి శ్రుతార్థాపత్తిమప్యాహ — శమదమాదీనాం చేతి। చశబ్ద ఉపరమసముచ్చయార్థః। నేదం విద్వద్విషయమ్। తస్య సాధనవిధివైయర్థ్యాత్। కింతు వివిదిషువిషయమితి వక్తుమాత్మదర్శనసాధనానామిత్యుక్తమ్। అత్యాశ్రమిభ్య ఇతి। బ్రహ్మచర్యాదీన్హంసాన్తానాశ్రమధర్మవత ఆశ్రమానతిక్రమ్య వర్తతే పరమహంస ఇతి సోఽత్యాశ్రమశబ్దేనోచ్యత ఇతి తద్విధిరత్ర ప్రతీయత ఇత్యర్థః। ఋషిసంఘజుష్టం మన్త్రసమూహైర్జ్ఞానిసమూహైర్వా సేవితం తత్త్వం ప్రోవాచేత్యర్థః। న కర్మణేతి। త్యాగస్య సాక్షాదమృతత్వసాధనత్వాభావేనామృతత్వసాధనం జ్ఞానం త్యాగేనాఽఽనశుః ప్రాప్తవన్త ఇత్యభిధానేన జ్ఞానసాధనత్వేన త్యాగోఽత్ర విహిత ఇత్యర్థః। జ్ఞాత్వేతి।ఆపాతతో బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా నిశ్చయార్థం నైష్కర్మ్యం కర్మత్యాగరూపం సంన్యాసమాచరేదితి స్మృత్యర్థః। బ్రహ్మేతి। బ్రహ్మజ్ఞానసాధనీభూత ఆశ్రమో బ్రహ్మాశ్రమః సంన్యాస ఇత్యర్థః। కించ "ఏకాకీ యతచిత్తాత్మా" ఇత్యాద్యుపక్రమ్య "బ్రహ్మచారివ్రతే స్థితః। మనః సంయమ్య మచ్చిత్తో యుక్త ఆసీత్ మత్పరః" ఇత్యన్తేన బ్రహ్మచర్యాదిసాధనవిధిబలాదప్యర్థాత్సంన్యాసవిధిరిత్యాహ — బ్రహ్మచర్యాదీతి।

న చాసంపన్నం సాధనం కస్యచిదర్థస్య సాధనాయాలమ్। యద్విజ్ఞానోపయోగీని చ గార్హస్థ్యాశ్రమకర్మాణి తేషాం పరం ఫలముపసంహృతం దేవతాప్యయలక్షణం సంసారవిషయమేవ।

నను గృహస్థస్యాప్యృతుకాలమాత్రగమనలక్షణం బ్రహ్మచర్యం కదాచిద్ధ్యానకాల ఏకాకిత్వాదికం చ సంభవతీత్యాశఙ్క్య తస్యాపుష్కలసాధనత్వాత్తతో జ్ఞానాసిద్ధేర్ధ్యానకాలే పత్నీసంబన్ధాప్రసక్తేస్తద్విధివైయర్థ్యాచ్చ నైవమిత్యాహ — న చేతి। అతో న కర్మినిష్ఠత్వం కర్మసంబన్ధిత్వం చాఽఽత్మజ్ఞానస్యేత్యర్థః। యత్తు కర్మ చ బృహతీసహస్రలక్షణం ప్రస్తుత్యాఽఽత్మజ్ఞానం ప్రారమ్యత ఇత్యాదినా కర్మసంబన్ధిత్వముక్తం తత్రాఽఽహ — యద్విజ్ఞానేతి। తథా చ పూర్వోక్తం కర్మసంబన్ధి జ్ఞానం సంసారఫలకమన్యదేవ తచ్చోపసంహృతమితి న తత్పరమాత్మజ్ఞానమిత్యర్థః।

యది కర్మిణ ఏవ పరమాత్మవిజ్ఞానమభవిష్యత్సంసారవిషయస్యైవ ఫలస్యోపసంహారో నోపాపత్స్యత్। అఙ్గఫలం తదితి చేన్న। తద్విరోధ్యాత్మవస్తువిషయత్వాదాత్మవిద్యాయాః। నిరాకృతసర్వనామరూపకర్మపరమార్థాత్మవస్తువిషయం జ్ఞానమమృతత్వసాధనమ్। గుణఫలసంబన్ధే హి నిరాకృతసర్వవిశేషాత్మవస్తువిషయత్వం విజ్ఞానస్య న ప్రాప్నోతి తచ్చానిష్టమ్। "యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్" ఇత్యధికృత్య క్రియాకారకఫలాది సర్వవ్యవహారనిరాకరణాద్విదుషః। తద్విపరీతస్యావిదుషో యత్ర హి ద్వైతమివేత్యుక్త్వా క్రియాకారకఫలరూపస్యైవ సంసారస్య దర్శితత్వాచ్చ వాజసనేయిబ్రాహ్మణే। తథేహాపి దేవతాప్యయం సంసారవిషయం యత్ఫలమశనాయాదిమద్వస్త్వాత్మకం తత్ఫలముపసంహృత్య కేవలసర్వాత్మకవస్తువిషయం జ్ఞానమమృతత్వాయ వక్ష్యామీతి ప్రవర్తతే।

నను పూర్వోక్తమేవ పరమాత్మజ్ఞానం తచ్చ కర్మసంబన్ధ్యేవేత్యాశఙ్క్య తస్య సంసారఫలకత్వేనోపసంహారాత్పరమాత్మజ్ఞానస్య చ ముక్తిఫలకత్వాన్న తత్పరమాత్మజ్ఞానమిత్యాహ — యది కర్మిణ ఏవేతి। కర్మినిష్ఠత్వేనోక్తజ్ఞానమేవ పరమాత్మజ్ఞానం చేదిత్యర్థః। పరమాత్మజ్ఞానాఙ్గభూతపృథివ్యగ్న్యాదిదేవతాజ్ఞానస్య తత్సంసారఫలం నాఙ్గినః పరమాత్మజ్ఞానస్యేతి న తస్య ముక్తిఫలత్వవిరోధ ఇతి శఙ్కతే — అఙ్గేతి। పరమాత్మజ్ఞానస్యాఙ్గసంబన్ధ ఫలసంబన్ధాదిసర్వవిశేషరహితనిర్విశేషవస్తువిషయత్వాన్న తస్యాఙ్గాదిసంబన్ధిత్వం యేన తదఙ్గవిషయత్వముక్తఫలస్య స్యాదితి పరిహరతి న తదితి। తదేవ స్పష్టయతి — నిరాకృతేత్యాదినా। తచ్చానిష్టమితి। ఆత్మా వా ఇత్యాదిభిరుపక్రమాదిలిఙ్గైరాత్మనో నిర్విశేషత్వసిద్ధేరిత్యర్థః। వాజసనేయిబ్రాహ్మణే చ పరమాత్మవిదః సర్వసంబన్ధశూన్యత్వముక్త్వాఽవిదుషః సంసారఫలోక్తేశ్చేహ సంసారఫలకస్యాతీతస్య జ్ఞానస్య న పరమాత్మజ్ఞానత్వం వక్ష్యమాణస్య నిర్విశేషవస్తువిషయస్యైవ పరమాత్మజ్ఞానత్వం

ముక్తిఫలత్వం చేత్యాహ — యత్రేత్యాదినా। తథేహాపీతివాక్యే ఫలప్రదద్వయపాఠ ఏకం పదం నిష్పాద్యత్వార్థక నిష్పాద్యత్వాదపి సంసారవిషయం సంసారాన్తర్గతమితి వక్తుమ్।

ఋణప్రతిబన్ధశ్చావిదుష ఏవ మనుష్యపితృదేవలోకప్రాప్తిం ప్రతి, న విదుషః। "సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ" ఇత్యాదిలోకత్రయసాధననియమశ్రుతేః। విదుషశ్చర్ణప్రతిబన్ధాభావో దర్శిత ఆత్మలోకార్థినః" "కిం ప్రజయా కరిష్యామః" ఇత్యాదినా। తథా "ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వాంస ఆహు ఋషయః కావషేయాః" ఇత్యాది। "ఏతద్ధ స్మ వై తత్పూర్వే విద్వాంసోఽగ్నిహోత్రం న జుహవాంచక్రుః" ఇతి చ కౌషీతకినామ్।

ఏవం కర్మాసంబన్ధిత్వం జ్ఞానస్యోక్త్వా యావజ్జీవాదిశ్రుతేః కర్మత్యాగో న సంభవతీతి యత్పూర్వవాదినోక్తం తత్ర యావజ్జీవాదిశ్రుతేరవిద్వద్విషయత్వముక్తమ్। ఋణశ్రుతేరిదానీం గతిమాహ — ఋణేతి। ఋణస్యానపాకృతస్య మనుష్యాదిలోకప్రాప్తిం ప్రతి ప్రతిబన్ధకత్వాత్తదర్థినోఽవిదుష ఏవర్ణాపాకరణం కర్తవ్యం న ముముక్షోః। ముక్తిం ప్రతి తస్యాప్రతిబన్ధకత్వాదిత్యర్థః। నన్వృణస్య ముక్తిం ప్రత్యపి ప్రతిబన్ధకత్వమస్తు విశేషాభావాత్। "అనపాకృత్య మోక్షం తు సేవమానో వ్రజత్యధః" ఇతి స్మృతేశ్చేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ — సోఽయమితి। "సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యో నాన్యేన కర్మణీ కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోకః" ఇతి శ్రుతేః పుత్రాదీనాం మనుష్యలోకాదిహేతుత్వావగమాత్పుత్రాదిభిరపాకర్తవ్యానాం పుత్రాద్యభావరూపాణామృణానాం పుత్రాదిసాధ్యలోకప్రాప్తిం ప్రతి ప్రతిబన్ధకత్వమేవ యుక్తమ్। ఋణానపాకరణే పుత్రాదిసాధనాభావేన సాధ్యలోకాభావాత్। న ముక్తిం ప్రతి, తస్యాస్తదభావరూపపుత్రాదిసాధ్యత్వాభావాత్। స్మృతేశ్చ రాగిణం ప్రతి సంన్యాసనిన్దార్థవాదమాత్రత్వాదిత్యర్థః। న కేవలముక్తన్యాయతో ముక్తిం ప్రత్యప్రతిబన్ధకత్వం కింతు శ్రుతితోఽపీత్యాహ — విదుషశ్చేతి। శ్రుతిత్రయేణ క్రమేణ ప్రజాధ్యయనకర్మణామననుష్ఠితానామప్రతిబన్ధకత్వం దర్శితమ్। కావషేయా ఇత్యనన్తరం కిమర్థ వయమధ్యేష్యామహ ఇతి శేషో ద్రష్టవ్యః।

అవిదుషస్తర్హ్యృణానపాకరణే పారివ్రాజ్యానుపపత్తిరితి చేత్। న। ప్రాగ్గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేర్ఋణిత్వాసంభవాదధికారానారూఢోఽప్యృణీ చేత్స్యాత్సర్వస్యర్ణిత్వమిత్యనిష్టం ప్రసజ్యేత। ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యస్యాపి "గృహాద్వనీ భూత్వా। ప్రవ్రజేద్యది వేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేద్గృహాద్వా వనాద్వా" ఇత్యాత్మదర్శనోపాయసాధనత్వేనేష్యత ఏవ పారివ్రాజ్యమ్।

యావజ్జీవాదిశ్రుతీనామవిద్వదముముక్షువిషయే కృతార్థతా । ఛాన్దోగ్యే చ కేషాంచిద్ద్వాదశరాత్రమగ్నిహోత్రం హుత్వా తత ఊర్ధ్వం పరిత్యాగః శ్రూయతే।

శఙ్కతే — అవిదుషస్తర్హీతి। యద్యప్యవిదుషోఽపి లోకత్రయం ప్రత్యేవ ప్రతిబన్ధకత్వాన్ముక్తిం ప్రతి ప్రతిబన్ధకత్వాభావాదృణస్థానపాకరణీయత్వాన్ముముక్షోః పారివ్రాజ్యసంభవాదాశఙ్కా న సంభవతి తథాఽపి విద్వాంస ఆహురిత్యుక్తిశ్రవణమాత్రేణేయం శఙ్కా। యద్వా పరిహారాన్తరం వక్తుమియం శఙ్కా ద్రష్టవ్యా। గృహస్థస్యైవర్ణప్రతిబన్ధకత్వం తస్యైవ తన్నిరాకరణాధికారాత్। తతశ్చ గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః ప్రాగ్బ్రహ్మచర్య ఏవ ముముక్షోః పారివ్రాజ్యం సంభవతీతి పరిహరతి — నేతి। యద్యప్యుపనయనానన్తరమేవర్ణ్యృణనివర్తనేఽధికారః సంభవతీతి ప్రాగ్గార్హస్థ్యేత్యయుక్తం తథాఽపి వివిదిషాసంన్యాసేఽధీతవేదస్యైవాధికార ఇత్యధీతవేదస్యైవ గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః ప్రాగితి ద్రష్టవ్యమ్। నను "జాయమానో వై బ్రాహ్మణస్త్రిభిర్ఋణవా జాయతే *బ్రహ్మచర్యేణర్షిభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్యః" ఇతి జాయమానమాత్రస్యర్ణవత్త్వం ప్రతీయత ఇత్యాశఙ్క్యర్ణిత్వోక్తేః ప్రయోజనం న సాక్షాత్కించిదస్తి కింతు బ్రహ్మచర్యాదికర్తవ్యతాజ్ఞాపనమ్। న చాధికారానారూఢస్తత్కర్తుం శక్నోతి। జాయమానమాత్రస్యాసామర్థ్యాత్। కించ బ్రాహ్మణగ్రహణాత్క్షత్రియాదేర్ఋణాభావప్రసఙ్గః। ద్విజాత్యుపలక్షణత్వేఽధికాయుపలక్షణత్వమేవ న్యాయ్యమ్। అతో జాయమానపదమధికారం లక్షయతీతి జాయమానోఽధికారీ సంపద్యమాన ఇతి తదర్థః। తతశ్చ తతః ప్రాఙ్నర్ణసంబన్ధ ఇత్యాహ — అధికారేతి। అనిష్టమితి। బ్రహ్మచారిణోఽప్యృణిత్వే బ్రహ్మచర్య ఏష మృతస్య నైష్ఠికస్య చ లోకప్రతిబన్ధః స్యాత్తచ్చానిష్టమ్। అష్టాశీతిసహస్రాణీత్యారభ్య తదేవ గురువాసినామిత్యాదిపురాణే లోకప్రాప్త్యుక్తేరిత్యర్థః। న కేవలం గార్హస్థ్యాత్ప్రాగేవ సంన్యాససిద్ధిః కింతు విధివలాద్గృహస్థస్యాపి తదస్తీత్యాహ — ప్రతిపన్నేతి। ఆత్మదర్శనేతి। ఆత్మదర్శనే య ఉపాయాః శ్రవణాదయస్తత్సాధనత్వేనేత్యర్థః। న చర్ణశ్రుత్యా ప్రవ్రజ్యావిధేర్విరోధః। తస్యా అవదానార్థవాదమాత్రత్వేన స్వార్థే తాత్పర్యాభావాత్। అన్యథా తదవదానైరేవావదయతే తదవదానానామవదానత్వమిత్యవదానమాత్రనిరస్యత్వోక్త్యా బ్రహ్మచర్యాదీనామప్యననుష్ఠేయత్వప్రసఙ్గాదితి భావః। ఏవమపి యావజ్జీ-

---

* బ్రహ్మచర్యేణేత్యాదీతీత్యన్తం క. ఖ. గ. ఘ. ఙ. సంజ్ఞితపుస్తకేషు నాస్తి।

వాదిశ్రుతివిరోధః సంన్యాసశ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ — యావజ్జీవేతి।
విరక్తముముక్షుమాత్రవిషయిణ్యా సంన్యాసశ్రుత్యా
యావజ్జీవాదిసామాన్యశ్రుతేరముముక్షువిషయే సంకోచ ఇత్యర్థః।
అగ్నిహోత్రవిషయకయావజ్జీవాదిశ్రుతేర్నానయైవ సంకోచః కింతు శ్రుత్యన్తరేణైవ
ద్వాదశరాత్రానన్తరమగ్నిహోత్రత్యాగవిధాయినా సా పూర్వమేవ సంకోచితేతి న తాం విరోద్ధుం
శక్నోతీత్యాహ — ఛాన్దోగ్య ఇతి। కేషాంచిచ్ఛాఖినాం "త్రయోదశరాత్ర మహతవాసా యజమానః
స్వయమగ్నిహోత్రం జుహుయాదప్రవసన్న తత్రైవ సోమేన పశునా వేష్ట్వాఽగ్నినుత్సృజతి"
ఇతి శ్రూయత ఇత్యర్థః।

యత్త్వనధికృతానాం పారివ్రాజ్యమితి। వన్న। తేషాం పృథగేవోత్సన్నాగ్నిరనగ్నికో
వేత్యాదిశ్రవణాత్సర్వస్మృతిషు చావిశేషేణాఽఽశ్రమవికల్పః ప్రసిద్ధః సముచ్చయశ్చ।

నను పారివ్రాజ్యశ్రుతిరప్యనధికృతవిషయే సంకోచితేత్యాహ — యత్త్వితి। వచనాన్తరేణైవ
తేషాం తద్విధేర్నాస్యా అనధికారీ విషయః కింత్వధికార్యేవేతి పరిహరతి — తన్నేతి।
ఉత్సన్నాగ్నిర్నష్టాగ్నిరనగ్నిరపరిగృహీతాగ్నిరితి భేదః। స్మృత్యుపబృంహితత్వాదపి
పారివ్రాజ్యశ్రుతిర్బలీయసీత్యాహ — సర్వస్మృతిషు చేతి। అత ఏవ "బ్రహ్మచర్యాన్ప్రవ్రజతి"
"బుద్ధ్వా కర్మాణి యమిచ్ఛేత్తమావసేత్"

"బ్రహ్మచారీ గృహస్థో వా వానప్రస్థోఽథ భిక్షుకః।

య ఇచ్ఛేత్పరమం స్థానముత్తమాం వృత్తిమాశ్చయేత్"

ఇత్యాదిషు స్మృతిషు వికల్పః ప్రసిద్ధః।

"అధీత్య విధివద్వేదాన్పుత్రానుత్పాద్య ధర్మతః।

ఇష్ట్వా చ శక్తితో యజ్ఞైర్మనో మోక్షే నివేశయేత్"।

ఇత్యాదిషు సముచ్చయశ్చ సిద్ధ ఇత్యర్థః।

యత్తు విదుషోఽర్థప్రాప్తం వ్యుత్థానమిత్యశాస్త్రార్థత్వే గృహే వనే వా తిష్ఠతో న విశేష ఇతి తదసత్। వ్యుత్థానస్యైవార్థప్రాప్తత్వాన్నాన్యత్రావస్థానం స్యాత్। అన్యన్నావస్థానస్య కామకర్మప్రయుక్తత్వం హ్యవోచామ। తదభావమాత్రం వ్యుత్థానమితి చ।

ఏవం వివిదిషాసంన్యాసం ప్రసాధ్య పూర్వప్రసాధితవిద్వత్సంన్యాసే శఙ్కామనువదతి — యత్త్వితి। పూర్వత్ర గృహ ఏవాస్త్వాసనమితి శఙ్కా నిరస్తా। ఇహ తు గృహే వా వనే వాఽస్త్వాసనమిత్యనియమశఙ్కాం నిరాకర్తుం సా పునరనూద్యతే। యథేష్టచేష్టామధికాం పరిహర్తుం చేతి ద్రష్టవ్యమ్। యద్యప్యర్థప్రాప్తస్యాపి పునర్వచనాదిత్యత్ర విద్వద్వ్యుత్థానస్యాపి శాస్త్రార్థత్వముక్తమేవ తథాఽప్యశాస్త్రార్థత్వముక్తమఙ్గీకృత్యాప్యాహ — తదసదితి। యది వ్యుత్థానవద్గార్హస్థ్యమప్యర్థప్రాప్తం స్యాత్స్యాదేవమనియమో న త్వేతదస్తీత్యాహ — వ్యుత్థానస్యైవేతి। అన్యత్రేతి। గార్హస్థ్య ఇత్యర్థః। నన్వన్యత్రావస్థానవద్వ్యుత్థానస్యాపి కామాదిప్రయుక్తత్వమనుష్ఠేయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ — తదభావేతి। కామాద్యభావమాత్రమేవ వ్యుత్థానమిత్యుక్తత్వాత్తస్య నానుష్ఠేయత్వమిత్యర్థః।

యథాకామిత్వం తు విదుషోఽత్యన్తమప్రాప్తమత్యన్తమూఢవిషయత్వేనావగమాత్। తథా శాస్త్రచోదితమపి కర్మాఽఽత్మవిదోఽప్రాప్తం(ప్తం) గురుభారతయాఽవగమ్యతే కిముతాత్యన్తావివేకనిమిత్తం యథాకామిత్వమ్। న హ్యున్మాదతిమిరదృష్ట్యుపలబ్ధం వస్తు తదపగమేఽపి తథైవ స్యాదున్మాదతిమిరదృష్టినిమిత్తత్వాదేవ తస్య। తస్మాదాత్మవిదో వ్యుత్థానవ్యతిరేకేణ న యథాకామిత్వం న చాన్యత్కర్తవ్యమిత్యేతత్సిద్ధమ్।

ఏవమనియమశఙ్కాం నిరస్య వ్యుత్థానస్యాశాస్త్రార్థత్వే యథేష్టచేష్టామాశఙ్క్య నిరాకరోతి — యథాకామిత్వమితి। చేష్టామాత్రమేవ కామాదిప్రయుక్తమ్। నిషిద్ధచేష్టా తు శాస్త్రార్థజ్ఞానశూన్యాత్యన్తమూఢవిషయా। తదుభయం చ విదుషో నాస్తీతి చేష్టామాత్రమేవాప్రసక్తం నిషిద్ధచేష్టా తు దూరాపాస్తేత్యర్థః। ఏతదేవ వివృణోతి — తథేతి। తథా హీత్యర్థే తథాశబ్దః। గురుభారతయాఽతిక్లేశతయా యతోఽవగమ్యతేఽతోఽప్రాప్తమిత్యన్వయః। అవివేకాదినిమిత్తాపగమే నైమిత్తికాపగమ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ — న హీతి। ఉన్మాదదృష్ట్యుపలబ్ధం గన్ధర్వనగరాది తిమిరదృష్ట్యుపలబ్ధం ద్విచన్ద్రాదీతి వివేకః। న చాన్యదితి। వైదికం కర్మేత్యర్థః।

యత్తు — "విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయꣳ సహ" ఇతి న విద్యావతో విద్యయా సహావిద్యాఽపి వర్తత ఇత్యయమర్థః। కస్తర్హ్యేకస్మిన్పురుష ఏకదైవ న సహ సంవర్ధేయాతామిత్యర్థః। యథా శుక్తికాయాం రజతశుక్తికాజ్ఞానే ఏకస్య పురుషస్య। "దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యా" ఇతి జ్ఞాతేతి హి కాఠకే। తస్మాన్న విద్యాయాం సత్యామవిద్యాసంభవోఽస్తి। "తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వ" ఇత్యాదిశ్రుతేః, తప-ఆదివిద్యోత్పత్తిసాధనం గురూపాసనాది చ కర్మావిద్యాత్మకత్వాదవిద్యోచ్యతే। తేన విద్యాముత్పాద్య మృత్యుం కామమతితరతి। తతో నిష్కామస్త్యక్తైషణో బ్రహ్మవిద్యయాఽమృతత్వమశ్నుత ఇత్యేతమర్థం దర్శయన్నాహ — "*అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే" ఇతి। యత్తు పురుషాయుః సర్వం కర్మణైవ వ్యాప్తం "కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతꣳ సమాః" ఇత్యవిద్వద్విషయత్వేన పరిహృతమితరథాఽసంభవాత్। యత్తు వక్ష్యమాణమపి పూర్వోక్తతుల్యత్వాత్కర్మణాఽవిరుద్ధమాత్మజ్ఞానమితి తత్సవిశేషనిర్విశేషాత్మతయా ప్రత్యుక్తముత్తరత్ర వ్యాఖ్యానే చ దర్శయిష్యామః। అతః కేవలనిష్క్రియబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాప్రదర్శనార్థముత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే।

నను విద్యయాఽవిద్యాయాః సహభావశ్రవణాద్విదుషోఽపి తన్మూలకామాదికం స్యాదేవేతి తన్నిమిత్తా యథేష్టచేష్టా స్యాదిత్యత ఆహ — యత్త్వితి। యత్తు విద్యాం చేతి వచనం తస్య నాయమర్థ ఇతి తస్యేతిశబ్దాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజ్యమ్। ఏకస్మిన్నితి। కాలభేదేన స్థితయోరప్యేకస్మిన్పురుషే సాహిత్యం తదర్థ ఇత్యర్థః। నన్విదం సాహిత్యం న స్వరసం కింత్వేకకాలే సాహిత్యం స(స్వ)రసమిత్యాశఙ్క్య శ్రుత్యన్తరే విద్యావిద్యయోః సాక్షాత్సాహిత్యస్యాసంభవోక్తేరుతమేవ సాహిత్యం గ్రాహ్యమిత్యాహ — దూరమేతే ఇతి। విషూచీ విష్వగ్గమనే విరుద్ధే ఇత్యర్థః। అస్మిన్నపి మన్త్రేఽవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేత్యుత్తరార్ధపర్యాలోచనయాఽవిద్యాయా విద్యోత్పత్తిహేతుత్వావగమాత్తయోః కాలభేదేనైవ సహత్వమిత్యాహ — తపసేత్యాదినా। యద్వా గురూపాసనతపసీ అవిద్యేత్యుచ్యతే। తయోశ్చ శ్రవణకాలేఽనుష్ఠేయత్వాద్విద్యోత్పత్తికాల ఏకస్మింస్తయోః సాహిత్య మస్తీత్యర్థాన్తరమాహ — తపసేతి। అస్మిన్నర్థే మన్త్రశేషోఽప్యనుగుణ ఇత్యాహ — తేన విద్యామితి। సాక్షాదవిద్యాయా మృత్యుత్వేన మృత్యుతరణహేతుత్వానుపపత్తేరవి-

---

*అత్ర క. ఖ. సంజ్ఞితపుస్తకయోః కించిద్బహిర్లిఖితమస్తి తద్యథా — నన్వీశభాష్యే విద్యాశబ్ద ఉపాసనాపరో న తు బ్రహ్మవిద్యాపర ఇత్యుక్తం తేన విరోధ ఇతి చేత్సయం కాణ్వశాఖాయాం

నమఉక్తిం విధేమేత్యుపాసనాయామేవోపనిషత్సమాప్తేస్తద్వ్యాఖ్యాయాం తదనుసారేణోపాసనపరత్వముక్తమ్। మాధ్యన్దినశాఖాయాం తు యోఽసావాదిత్యే పురుషః సోఽసావహమ్ ఓం ఖం బ్రహ్మేత్యైకాత్మ్యోపసంహారాతదనుసారేణాత్ర ముఖ్యవిద్యాపరత్వముక్తమితి వివేకః।

ద్యాశబ్దేన తపఆదికమేవోచ్యతే। విద్యావ్యవధానం చార్థాత్కల్ప్యత ఇత్యర్థః। అవిద్వద్విషయత్వేనేతి। జిజీవిషేదితి। జీవితేచ్ఛారూపావిద్యాకార్యేణ తస్యాః సూచనాదిత్యర్థః। పరిహృతమితి। యావజ్జీవాదిశ్రుతిన్యాయేన పరిహృతప్రాయమిత్యర్థః। యద్వా నావిశేషాదితిసూత్రేణ పరిహృతమిత్యర్థః। అసంభవాదితి। విరోధేన విద్యయా సహాసంభవాదిత్యర్థః। ఉదాహృతశ్రుతిస్మృత్యసంభవాదితి వా। ప్రత్యుక్తమితి। నిర్విశేషాత్మజ్ఞానస్య కర్త్రాదికారకోపమర్దకత్వేన విరుద్ధత్వాదుపమర్దం చేతిసూత్రేణావిరుద్ధత్వం ప్రత్యుక్తమిత్యర్థః। తస్మాద్వక్ష్యమాణవిద్యాయా అకర్మనిష్ఠత్వం కర్మాసంబన్ధిత్వం కేవలాత్మవిషయత్వం చ సిద్ధమితి పూర్వోక్తకర్మభిర్విద్యయా చ శుద్ధసత్త్వస్యాత ఏవ సాధనచతుష్టయసంపన్నస్య కేవలాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమోక్షసిద్ధ్యర్థం కేవలాత్మవిద్యాఽఽరమ్యత ఇత్యుపసంహరతి — అత ఇతి।

హరిః ఓం।

*వాఙ్మే మనసి ప్రతిష్ఠితా మనో మే

---

*వాఙ్మే మనసీత్యాద్యస్య శాన్తిరూపషష్ఠఖణ్డస్య వ్యాఖ్యానమేతత్పుస్తకస్యాన్తే సంగృహీతవిద్యారణ్యదీపికాయాం విద్యతే తత్ర ద్రష్టవ్యమ్। ఇయం శాన్తిః సప్తమాధ్యాయరూపా। ఏతమధ్యాయం గృహీత్వాఽధ్యాయచతుష్టయరూపేయముపనిషత్।

*వాజ్మే మనసీత్యాదిషష్ఠఖణ్డరూపశాన్తిస్థానే ఓం భూమిముపస్పృశేదిత్యాది వాగ్రస ఇత్యన్తశాన్తేః పఠనే వికల్పేన సంప్రదాయః। సేయం యథా —

ఓం భూమిముపస్పృశేదగ్ర ఇళా నమ ఇళా నమ ఋషిభ్యో మన్త్రకృద్భ్యో మన్త్రపతిభ్యో నమో వో అస్తు దేవేభ్యః। శివా నః శంతమా భవ సుమృళీకా సరస్వతి। సా తే వ్యోమ సందృశి॥ భద్రం కర్ణేభిః శృణుయామ దేవా భద్రం పశ్యేమాక్షభిర్యజత్రాః। స్థిరైరఙ్గైస్తుష్టువాంసస్తనూభిర్వ్యశేమ దేవహితం యదాయుః॥ శం న ఇన్ద్రాగ్నీ భవతామవోభిః శం న ఇన్ద్రావరుణా రాతహవ్యా। శమిన్ద్రాసోమా సువితాయ శం యోః శం న ఇన్ద్రాపూషణా వాజసాతౌ॥ స్తుషే జనం సువ్రతం నవ్యసోభిర్గీర్భిర్మిత్రావరుణా సుమ్నయన్తా। త ఆగమన్త త ఇహ శ్రువన్తు సుక్షత్రాసో వరుణో మిత్రో అగ్నిః॥ కయా నశ్చిత్ర ఆభువదూతీ సదావృధః సఖా॥ కయా శచిష్ఠయా వృతా॥ కస్త్వా సత్యో మదానాం మంహిష్ఠో మత్సదన్ధసః॥ దృహ్యా చిదారుజే వసు॥ అభీషు ణః సఖీనామవితా జరితౄణామ్। శతం భవా స్యూతిభిః॥ స్యోనా పృథివి భవానృక్షరా నివేశనీ॥ యచ్ఛా నః శర్మ సప్రథః॥ ఓష్ఠాపిధానా నకులీ దన్తైః పరివృతా పవిః॥ సర్వస్యై వాచ ఈశానా చారు మామిహ వాదయేదితి వాగ్రసః॥

ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః॥

వాచి ప్రతిష్ఠితమావిరావీర్మ ఏధి వేదస్య మ

ఆణీ స్థః శ్రుతం మే మా ప్రహాసీరనేనాధీతేనాహో-

రాత్రాన్సందధామ్యృతం వదిష్యామి సత్యం వదిష్యామి

తన్మామవతు తద్వక్తారమవత్వవతు మామవతు వక్తార-

మవతు వక్తారమ్॥

ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః॥

ఓం ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్।

ఆత్మేతి। ఆత్మాఽఽప్నోతేరత్తేరతతేర్వా పరః సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిరశనాయాదిసర్వసంసారధర్మవర్జితో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోఽజోఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయోఽద్వయో వా ఇదం యదుక్తం నామరూపకర్మభేదభిన్నం జగదాత్మైవైకోఽగ్రే జగతః సృష్టేః ప్రాగాసీత్। కిం నేదానీం స ఏవైకః। న। కథం తర్హ్యాసీదిత్యుచ్యతే। యద్యపీదానీం స ఏవైకస్తథాఽప్యస్తి విశేషః। ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతనామరూపభేదమాత్మ(భేదాత్మ) భూతమాత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరం జగదిదానీం వ్యాకృతనామరూపభేదత్వాదనేకశబ్దప్రత్యయగోచరమాత్మైకశబ్దమత్యయగోచరం చేతి విశేషః।

నన్వాత్మనః సవిశేషత్వప్రతీతేస్తద్విరోధాత్కథం కైవల్యమిత్యాశఙ్క్య విశేషస్య సర్వస్యాఽఽత్మని మాయయా కల్పితత్వాన్న వాస్తవనిర్విశేషత్వవిరోధ ఇతి తదర్థం మాయయాఽఽత్మనః సకాశాత్సృష్టిం వక్తుం సృష్టేః పూర్వమాత్మనో నిర్విశేషరూపం దర్శయితుమాత్మా వా ఇత్యాది వాక్యమ్। తత్రాఽఽత్మశబ్దార్థమాహ — ఆత్మేతి। ఆత్మేతిపదేన సర్వజ్ఞాదిరూప ఆత్మోచ్యత ఇత్యన్వయః। అద్వయ ఇత్యనన్తరముచ్యత ఇతి శేషః। నన్వాత్మశబ్దేన కథముక్తలక్షణ ఆత్మోచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽత్మశబ్దస్య స్మృత్యుక్తవ్యుత్పత్తిబలాద్రూఢ్యా చేత్యాహ — ఆప్నోతేరితి। వాశబ్దశ్చార్థ ఆదానం చ సముచినోతి। తథా చ స్మృతిః—

"యుచ్చాఽఽప్నోతి యదాదత్తే యచ్చాత్తి విషయానిహ।

యచ్చాస్య సంతతో భావస్తస్మాదాత్మేతి కీర్త్యతే" ఇతి।

అత్రాఽఽప్తిర్జ్ఞానం వ్యాప్తిశ్చోచ్యతే సత్తాస్ఫురణాభ్యాం సర్వం వ్యాప్నోతీతి సర్వజ్ఞత్వం సర్వశక్తిత్వం చోచ్యతే సత్తాప్రదానేనోపాదానత్వసూచనాత్సర్వశక్తిత్వముత్తీత్యనేన సంహర్తృత్వమతతీత్యనేన త్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యముచ్యత ఇతి। అశనాయాదివర్జితత్వాదితి విషయాదానేన రూఢ్యా చ ప్రత్యగభేదశ్చోచ్యత ఇత్యుక్తరూప ఆత్మపదేనోచ్యత ఇత్యర్థః। అభివ్యక్తనామరూపవ్యావర్తనేనాఽఽత్మమాత్రావధారణార్థో వైశబ్ద ఇత్యాహ — వా ఇతి। యదుక్తమితి। పూర్వత్ర ప్రాణశబ్దితప్రజాపతిరూపత్వేన యదుక్తమిత్యర్థః। యదుతేతి పాఠః సాధుః। తత్రోతేతిపదేన ప్రత్యక్షాదిప్రసిద్ధముచ్యతే। నన్వగ్ర ఇతి విశేషణాదాసీదితి భూతత్వోక్తేశ్చ పూర్వమేవాఽఽత్మమాత్రమిదానీం త్వాత్మమాత్రం న భవతి కింతు తతః పృథక్సదితి ప్రతీయత ఇతి నాద్వితీయ ఆత్మేతి శఙ్కతే

— కిం నేదానీమితి। జడస్య మాయికస్య కదాచిదపి స్వతః సత్త్వాయోగాదాత్మనోఽద్వితీయత్వస్య న విరోధ ఇత్యాహ — నేతి। తర్హ్యాత్మమాత్రత్వస్యేదానీమపి సత్త్వే భూతత్వోక్తేః కా గతిరితి పృచ్ఛతి — కథం తర్హ్యాసీదితి। ఇదముపలక్షణమగ్ర ఇత్యపి కథమితి ద్రష్టవ్యమ్। జగతః కాలత్రయేఽప్యాత్మవ్యతిరేకేణాభావో యద్యపి తథాఽపి తథా బోధనే బాంధ్యస్య ప్రత్యక్షాదివిరోధశఙ్కయోక్తమాత్మతత్త్వం బుద్ధౌ నాఽఽరోహేత్। అతః ప్రాగుత్పత్తేరాసీదిత్యుచ్యతే బోధ్యస్య చిత్తమనుసృత్య తదపి జగతో నామరూపాభివ్యక్త్యభావమపేక్ష్యైవ న త్విదానీమాత్మమాత్రత్వాభావాభిప్రాయేణేత్యుత్తరమాహ — యద్యపీత్యాదినా। అవ్యాకృతో నామరూపభేదో యస్మిన్నాత్మని తథావిధాత్మభూతమిత్యర్థః। ఆత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరమితి। యద్యపి ప్రాగుత్పత్తేర్వాగ్బుద్ధ్యోరభావేన శబ్దప్రత్యయౌ తావపి న స్తస్తథాఽపీదానీం తదానీంతనాత్మతత్త్వం సుప్తాదుత్థితః సుప్తికాలీనాత్మతత్త్వమివ ప్రమాణాన్తరేణ జ్ఞాత్వా తదానీమాత్మైక ఏవాఽఽసీదితి వదతి ప్రత్యేతి చేతి। తథోక్తేశ్వరస్య వాఽఽత్మైకశవ్దప్రత్యయౌ స్త ఇతి ద్రష్టవ్యమ్। అనేకశబ్దేతి। అవివేకినాం ఘటాదిశబ్దప్రత్యయగోచరం ఘటః సన్నిత్యాత్మశబ్దపర్యాయసచ్ఛబ్దగోచరం చేత్యర్థః। గోచరశబ్దస్య భావప్రధానత్వమఙ్గీకృత్య గోచరత్వం యస్యేతి బహువ్రీహిణా నపుంసకత్వం ద్రష్టవ్యమ్। ఆత్మైకశబ్దేతి। వివేకినామిత్యర్థః।

యథా సలిలాత్పృథక్ఫేననామరూపవ్యాకరణాత్ప్రాక్సలిలైకశబ్దప్రత్యయగోచరమేవ ఫేనం యదా సలిలాత్పృథఙ్నామరూపభేదేన వ్యాకృతం భవతి తదా సలిలం ఫేనం చేత్యనేకశబ్దప్రత్యయభాక్సలిలమేవేతి చైకశబ్దప్రత్యయభాక్చ ఫేనం భవతి తద్వత్।

ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన విశదయతి — యథేతి। అత్రాఽఽత్మశబ్దవ్యుత్పత్తిబలాత్సర్వజ్ఞాదిశబ్దోపలక్షితః సత్యజ్ఞానానన్తరూపోఽఖణ్డైకరస ఆత్మోపక్షిప్తః। తస్యైవార్థస్య దృఢీకరణార్థమేకాదిపదాని। తత్రైక ఇత్యాత్మాన్తరాభావ ఉచ్యతే। ఏవేత్యనేన వృక్షాదావేకత్వేఽపి శాఖాదిభిర్నానాత్మత్వవదేకస్యాప్యాత్మనో నానాత్మత్వాభావ ఉచ్యత ఇతి।

నాన్యత్కించన మిషత్।

నాన్యత్కించన న కించిదపి మిషన్నిమిషద్వ్యాపారవదితరద్వా। యథా సాంఖ్యానామనాత్మపక్షపాతి స్వతన్త్రం ప్రధానమ్। యథా చ కాణాదానామణవో న తద్వదిహాన్యదాత్మనః కించిదపి వస్తు విద్యతే। కిం తర్హ్యాత్మైవైక ఆసీదిత్యభిప్రాయః।

స్వజాతీయభేదస్వగతభేదనిరాకరణార్థత్వేన పదద్వయమిత్యభిప్రేత్య విజాతీయభేదనిరాకరణార్థత్వేన నాన్యత్కించనేతి పదం వ్యాచష్టే — నాన్యదితి। నను జడప్రపఞ్చస్య కారణీభూతా జడా మాయా వర్తత ఇతి కథం విజాతీయభేదనిషేధ ఇత్యత ఆహ — మిషదితి। మాయాయాః సత్త్వేఽపి తదానీం వ్యాపారాభావాద్వ్యాపారవతోఽన్యస్య నిషేధః సంభవతీత్యర్థః। నను నిర్వ్యాపారాయా అపి తస్యా అన్యస్యాః సత్త్వ ఆత్మశబ్దోక్తం తస్యాఖణ్డైకరసత్వం న సిధ్యేదిత్యత ఆహ — ఇతరద్వేతి। నిర్వ్యాపారం వేత్యర్థః। నను మాయా తథావిధాఽస్తీతి పునః పూర్వోక్తదోషః స్యాదిత్యాశఙ్క్య మిషదిత్యనేన స్వతన్త్రం స్వతఃసత్తాకముచ్యతే। తథావిధస్య చ నిషేధ ఇతి వ్యతిరేకదృష్టాన్తేనాఽఽహ — యథేతి। అనాత్మపక్షపాతీతి। ఆత్మశక్తితయాఽఽత్మన్యేవాన్తర్భూతమాత్మపక్షపాతీత్యుచ్యతే తద్భిన్నమిత్యర్థః। శక్తిత్వేఽపి ప్రాభాకరాణామివ తస్యాః స్వతః సత్త్వం స్యాన్నేత్యాహ — స్వతన్త్రమితి। యథా సాంఖ్యానాం ప్రధానశక్తిభూతం స్వతఃసత్తాకమస్తి, కాణాదానాం చ తథావిధా అణవః సన్తి, తథావిధమాత్మవ్యతిరిక్తం మిషదిత్యనేనానూద్య నిషిధ్యతే। మాయా తు న తథాభూతేతి నోక్తదోష ఇత్యర్థః। దీపికాయాం తు ధాతూనామనేకార్థత్వేన మిషదితిధాతోరాసీదిత్యర్థముక్త్వా నాన్యత్కించనాఽఽసీదితి వాక్యార్థ ఉక్తః। తదయం వాక్యార్థః — ఇదం జగదగ్రే సజాతీయవిజాతీయస్వగతభేదరహితాత్మైవాఽఽసీదితి। అనేనాఽఽత్మనోఽద్వితీయత్వం జగతస్తథావిధాత్మమాత్రతయా మృషాత్వం చ సూచితమ్। అనేనాగ్రే జగత ఆత్మమాత్రత్వోక్తేన కించిత్ప్రయోజనమాత్మైక ఏవాఽఽసీన్నాన్యత్కించనేత్యేతావతైవాఖణ్డత్వసిద్ధేరిత్యాశఙ్కా నిరస్తా, జగన్మృషాత్వసూచనస్యైవ ప్రయోజనత్వాత్। న చైవమర్థభేదే వాక్యభేదః స్యాదితి వాచ్యమ్। అఖణ్డత్వసంభావనార్థమేవ జగదనిర్వచనీయత్వస్యై(స్యే)దం జగదఖణ్డాత్మైవేతి విశిష్టవిశేషేణోక్తత్వాత్। విశేషణానాం చార్థాత్సిద్ధేః సోమేన యజ్జేతేత్యత్రేవేతి। అత్రార్థద్వయస్యాపి సూచితత్వాదేవాన్తేఽపి తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నా ఇతి జాగ్రదాదేః స్వప్నత్వేన భూషాత్వముక్త్వా స ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతతమమపశ్యదిత్యాత్మశబ్దోక్తం తతతమత్వం త్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యలక్షణమఖణ్డత్వం వక్ష్యతి। న చేదమాత్మైవాఽఽసీదితి సామానాధికరణ్యేనాఽఽత్మనో జగద్వైశిష్ట్యమేవ ప్రతీయతే న తు [జగతో] మృషాత్వమితి వాచ్యమ్। ఆత్మైక ఏవేతిపదైరుక్తేఽఖణ్డైకరసే తద్విపరీతజగత్ప్రతీతేరతస్మింస్తద్బుద్ధిరూపత్వేన మృషాత్వసిద్ధేర్జగద్వైశిష్ట్యస్య ఘటః సన్నిత్యాదిరూపేణ ప్రత్యక్షసిద్ధత్వేన ప్రయోజనాభావేన చ తత్ప్రతిపాదనస్యానుపపత్తేశ్చ మృషాత్వమేవ తదర్థః। మిషదిత్యనేన స్వాతన్త్ర్యనిషేధేన స్వతః సత్తానిషేధాదపి మృషాత్వసిద్ధేశ్చ। స్వతఃసత్తావత్త్వే స్వవ్యాపారే స్వాతన్త్ర్యమేవ స్యాత్। న చానేన

ప్రకారేణేదానీమపి మృషాత్వస్యాఽఽత్మాఖణ్డత్వస్య చ వక్తుం శక్యత్వాదగ్ర ఇతి విశేషణం వ్యర్థమితి వాచ్యమ్। ఇదానీమాత్మభిన్నతయా పృథక్సత్త్వేన చ ప్రతీయమానత్వేన తస్య సహసాఽఽత్మమాత్రత్వే బోధితే విరోధిప్రతీత్యా తస్య బుద్ధ్యనారోహః స్యాదితి గుడజిహ్వికాన్యాయేనాఽఽదౌ పృథఙ్నామరూపానభివ్యక్తిదశాయామాత్మమాత్రత్వం బోధ్యతే। తస్మిన్బోధితే పశ్చాత్తన్న్యాయేనేదానీమపి స్వయమేవాఽఽత్మమాత్రత్వం జ్ఞాస్యతీత్యభిప్రాయేణాగ్ర ఇతి విశేషణోపపత్తేః। యద్వా వాజసనేయకే — "తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్" ఇతి సృష్టేః ప్రాక్కార్యస్యానభివ్యక్తనామరూపావస్థబీజభూతాన్యాకృతాత్మతోచ్యతే, ఇహ త్వాత్మమాత్రతా, తత్ర శ్రుత్యోర్విరోధపరిహారాయోపసంహారే కర్తవ్య ఇహావ్యాకృతపదముపసంహ్రియతే। తత్ర చాఽఽత్మపదమితీదమగ్రేఽవ్యాకృతమాసీత్తచ్చ సదాఽఽత్మైవాఽఽసీదితి వాక్యం సిధ్యతి। తత్రావ్యాకృతశబ్దేన "తమ ఆసీత్తమసాగూఢమగ్రే" "మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాత్" ఇత్యాదిషు జగద్బీజావస్థాయాం తమఆదిశబ్దప్రయోగాత్తమోరూపా మాయోచ్యతే, తేన కార్యస్యాగ్రేఽనభివ్యక్తనామరూపాత్మకమాయాత్మకత్వం సిధ్యతి। తస్యాశ్చాఽఽత్మతాదాత్మ్యోక్త్యా సాంఖ్యమతవత్స్వతన్త్రత్వనిరాసేన తత్ర కల్పితత్వం సిధ్యతి। తయోః కార్యకారణభావాద్యభావేన ప్రకారాన్తరేణ తాదాత్మ్యనిర్వాహాత్తతశ్చాఽఽత్మనోఽఖణ్డత్వం తద్భిన్నస్య మృషాత్వం చాఽఽత్మనః పరిణమమానావిద్యాధిష్ఠానత్వేన వివర్తోపాదానత్వం తస్యాశ్చ పరిణామిత్వం చ సూచితం భవిష్యతి। కార్యస్య చ మృషాత్వార్థమేవావ్యాకృతాత్మత్వముచ్యతే। తస్యావ్యాకృతస్యాఽఽత్మతాదాత్మ్యేన మాయాత్వేన చ మృషాత్వాదిదానీం తు నానభివ్యక్తనామరూపబీజాత్మత్వమిత్యగ్ర ఇతి విశేషణమప్యర్థవత్। తదభిప్రేత్యైవ భాష్యే ప్రాగుత్పత్తేరనభివ్యక్తనామరూపభేదాత్మభూతమాత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరం జగదిదానీం తు వ్యాకృతనామరూపభేదవత్త్వాదనేకశబ్దప్రత్యయగోచరమాత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరం చేతి తు విశేష ఇతీదానీంతనాభివ్యక్తనామరూపబీజాత్మత్వమేవాగ్రశబ్దస్య వ్యావర్త్యముక్తమ్। న చ సాక్షాదిదానీమేవ మాయాత్మత్వేన మృషాత్వముచ్యతామితి వాచ్యమ్। ఇదానీం ప్రత్యక్షాదివిరోధేన తథా బోధయితుమశక్యత్వాదిత్యుక్తత్వాన్నామరూపాభివ్యక్తేః సృష్టేః పూర్వమభావేనేదానీమేవ విద్యమానత్వేన కాదాచిత్కత్వాదపి రజ్జుసర్పాదివన్మాత్వమితి వక్తుమపి ప్రాగవ్యాకృతత్వోక్తిరర్థవతీతి న కించిదవద్యమ్। అథవా జగదధిష్ఠానం కించిత్సద్రూపం సంభావయితుమిదమగ్ర ఆసీదిత్యుచ్యతే। అసంభావితే తస్మిన్నఖణ్డత్వోక్తేర్నిర్విషయత్వప్రసఙ్గాత్। అనేనాసతః శశవిషాణాదేరివ సద్రూపేణోత్పత్త్యసంభవాత్కార్యస్య ప్రాగవస్థా సదాత్మికా కాచిత్సంభావితా। తస్యాశ్చాచేతనత్వే కార్యాకారేణ స్వతోఽప్రవృత్తేరతిరిక్తచేతనాధిష్ఠానాఙ్గీకారే చ గౌరవాత్। ఉపాదానాధిష్ఠానత్వయోరేకస్మిన్నేవాఽఽత్మని ఘటసంయోగాదావివ సంభవాచ్చ చేతనత్వమాత్మైవేత్యనేన సంభావ్యతే। ఏవం సంభావితే హ్యధిష్ఠానాభిన్న ఉపాదానకారణ ఆత్మన్యఖణ్డైకరసత్వం తస్య వక్తుమేక ఏవ నాన్యత్కించనేతి పదాని। అస్మిన్పక్షే చేదుమయ ఆత్మైవాఽఽసీదిత్యంశేన సంభావితం కార్యస్య ప్రాగ్రూపమనూద్య యదాత్మకమిదమాసీత్స

ఏక ఏవ నాన్యత్కిఞ్చనేత్యఖణ్డైకరసత్వం విధీయత ఇతి న కస్యచిదప్యానర్థక్యమ్। అత ఏవ చ్ఛాన్దోగ్యే — "సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్" ఇత్యస్య సద్రూపకారణసంభావనార్థత్వాదేవ తత్సిద్ధ్యర్థం తద్ధైక ఆహురిత్యాదినాఽసత్కారణవాదో నిరస్తః। అన్యథాఽసిద్ధస్య సతోఽద్వితీయత్వమాత్రవివక్షాయాం తస్యాప్రస్తుతత్వప్రసఙ్గాత్। అస్మిన్నపి వ్యాఖ్యానే కారణస్యాద్వితీయత్వాదేవ చ తదన్యస్య మృషాత్వమపి సిధ్యతి। కార్యస్య మృషాత్వే తన్నిరూపితం కారణత్వమపి తథేతి తథావిధాత్మజ్ఞానాన్ముక్తిరపి వక్ష్యమాణా సిధ్యతీతి న కించిదవద్యమ్ | దీపికాయాం త్విదమాత్మైవాఽఽసీదితి సామానాధికరణ్యం బాధాయాం యశ్చోరః స స్థాణురితివదిదానీం జగద్విశిష్టాత్మప్రతిభాసేన తత్ర బాధానుపపత్త్యా స్థితికాలం పరిత్యజ్యాగ్రశబ్దేన సృష్టేః ప్రాచీనః కాల ఉపాదీయతే। సృష్టప్రపఞ్చబాధయా సిద్ధస్యాఖణ్డైకరసత్వస్య స్పష్టీకరణార్థమేకాదిశబ్దా ఇతి న కస్యాప్యానర్థక్యమిత్యుక్తమ్। తత్రాగ్రశబ్దస్య న ప్రయోజనమారోప్య ప్రతీతిదశాయామేవ యశ్చోరః స స్థాణురిత్యాదౌ బాధదర్శనేనేహాపి జగత్ప్రతీతిదశాయామేవ తద్బాధనస్య న్యాయ్యత్వాత్సృష్టేః ప్రాగప్రతీతస్య బాధానుపపత్తేశ్చ। కించ కాలత్రయనిషేధో హి బాధః ప్రాక్కాల ఏవేతి నిషేధే బాధ ఏవ న స్యాత్। న హి పాకరక్తే ఘటే పూర్వం న రక్తో ఘట ఇతి ప్రత్యయం బాధం మన్యన్తే। అత ఏవ భాష్యే ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతనామరూపభేదాత్మభూతం జగదాసీదితి జగతః కారణాత్మనా సత్త్వైవోక్తా న తు బాధ ఇతి। న చ సృష్టేః ప్రాక్కాలాభావేనాగ్ర ఇతి కథం కాలసంబన్ధయోగ ఇతి వాచ్యమ్। ప్రాక్కాలే ఘటశరావాదికం మృదేవాఽఽసీదిత్యాదివాక్యేషు కాలసంబన్ధేనైవ బోధనస్య వ్యుత్పన్నత్వేనేహాపి తథైవ బోధయితుం కాలసంబన్ధారోపోపపత్తేః। యథా దేవదత్తస్య శిర ఇత్యాదావవయవావయవిభేదేన బోధనస్య దృష్టత్వేన రాహోః శిర ఇత్యాదావపి తత్కల్పనమ్। యథా వా పూర్వకాలేఽపి కాల ఆసీదిత్యాదౌ కాలాన్తరసంబన్ధారోపణం తద్వత్। దీపికాయాం తు పరరీత్యా పరో బోధనీయ ఇతి న్యాయేన పరమతే కాలస్య నిత్యత్వేన ప్రాగపి సత్త్వాత్తద్రీత్యా కాలసంబన్ధ ఉక్త ఇత్యుక్తమ్। చాఽఽత్మా వా ఆసీదితి సత్తావైశిష్ట్యమేవ ప్రతీయతే కర్తుః క్రియాశ్రయత్వాదితి వాచ్యమ్। సవితా ప్రకాశత ఇత్యాదౌ కర్తృవాచిప్రత్యయస్య సాధుత్వమాత్రార్థత్వేన సవితుః ప్రకాశరూపత్వప్రత్యయవదాత్మన ఏవం సద్రూపత్వప్రతీతేః। అతిరిక్తసత్తాజాత్యభావాచ్చ। అన్యథా సత్తాఽఽసీదిత్యాదావగతేరితి సర్వం సుస్థమ్।

స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి॥

స సర్వజ్ఞస్వాభావ్యాదాత్మైకః సన్నీక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి। నను ప్రాగుత్పత్తేరకార్యకరణత్వాత్కథమీక్షితవాన్। నాయం దోషః। సర్వజ్ఞస్వాభావ్యాత్। తథా చ మన్త్రవర్ణః — "అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా" ఇత్యాదిః। కేనాభిప్రాయేణేత్యాహ లోకానమ్భఃప్రభృతీన్ప్రాణికర్మఫలోపభోగస్థానభూతాన్ను సృజై సృజేఽహమితి॥

ఏవం సూత్రితమాత్మనోఽఖణ్డైకరసత్వం సాధయితుముపక్షిప్తం ప్రపఞ్చస్య మృషాత్వం తదధ్యారోపాపవాదాభ్యాం దృఢీకర్తుమధ్యాయశేషః। తత్రాప్యధ్యారోపార్థం స జాతో భూవానీత్యతః ప్రాక్తనస్తదాదిరపవాదార్థః। తత్రాపి వాచారమ్భణన్యాయేనాఽఽత్మాతిరిక్తస్య వికారత్వేన మృషాత్వం వక్తుం సృష్టివాక్యమ్। తత్ర స్రష్టురాత్మనః సంభావితం చేతనత్వం దృఢీకర్తుమీక్షణమాహ — స సర్వజ్ఞేతి। నన్వేకస్యాఖణ్డస్య కథమీక్షణం సాధనాభావాదిత్యాశఙ్క్య న తస్య సాధనాపేక్షేత్యభిప్రేత్యైకః సన్నపి సర్వజ్ఞస్వాభావ్యాదీక్షతేత్యుక్తమ్। అత్రాఽఽడాగమాభావశ్ఛాన్దసః। ఇమమేవాభిప్రాయం శఙ్కాపరిహారాభ్యాం స్పష్టీ కరోతి — నన్వితి। తత్ర కరణానీన్ద్రియాణి కార్యం శరీరమితి వివేకః। తద్రహితస్యాపి సార్వజ్ఞే శ్రుతిమాహ — తథా చేతి। అప్రాదో జవనోఽపాణిర్గ్రహీతేత్యన్వయః। ప్రశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణః। స వేత్తి వేద్యం న చ తస్యాస్తి వేత్తా తమాహురగ్ర్యం పురుషం మహాన్తమితి మన్త్రశేషః। న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే। పూరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేత్యాదిరాదిశబ్దార్థః। నను స్వాభావికనిత్యచైతన్యేన కథం కాదాచిత్కేక్షణమితి। అత్ర కేచిత్సర్గాదౌ ప్రాణికర్మభిరేకా సృజ్యాకారాఽవిద్యావృత్తిరుత్పద్యతే। తస్యామాత్మచైతన్యం ప్రతిబిమ్బతే తదేవేక్షణాం తచ్చాఽఽదికార్యత్వాత్స్వపరనిర్వాహకమితి న తత్రాపీక్షణాన్తరాపేక్షా సర్వైరపి ప్రథమకార్యేఽనవస్థాపరిహారాయైవమేవ వక్తవ్యమిత్యాహుః। అపరే తు ప్రాణికర్మవశాత్సృష్టికాలేఽభివ్యక్త్యున్ముఖీభూతానభివ్యక్తనామరూపావచ్ఛిన్నం సత్స్వరూపచైతన్యమేవౌన్ముఖ్యస్య కాదాచిత్కత్వాత్కాదాచిత్కమీక్షణమిత్యాహుః। అన్యే త్వీక్షణవాక్యస్య కారణస్యాచైతన్యవ్యావృత్తిపరత్వాదక్షిణే తాత్పర్యాభావాచ్చ న తత్ర భూయానాగ్రహః కర్తవ్య ఇత్యాహుః। నుశబ్దో వితర్కార్థ ఇతి మనసి నిధాయాఽఽహ — న్వితి। లోడర్థస్య విధ్యాదేః స్వాత్మన్యసంభవాల్లోటో లడర్థత్వమాహ — సృజ ఇతి। అహమితీత్యస్యేక్షతేతి పూర్వేణాన్వయః॥

స ఇమాల్లోఁకానసృజత।

ఏవమీక్షిత్వాఽఽలోచ్య స ఆత్మేమాల్లోఁకానసృజత సృష్టవాన్। యథేహ బుద్ధిమాంస్తక్షాదిరేవంప్రకారాన్ప్రాసాదాదీన్సృజ ఇతీక్షిత్వేక్షానన్తరం ప్రాసాదాదీన్సృజతి తద్వత్।

ఈక్షణస్య పూర్వకాలీనత్వం వదన్సృష్టిహేతుత్వమాహ — ఏవమితి। అత్రేక్షణపూర్వకసృష్ట్యుక్తేః ప్రయోజనం స్రష్టుశ్చేతనత్వాసిద్ధిరేవేత్యభిప్రేత్య తథావిధస్య తక్ష్ణశ్చేతనత్వముదాహరతి — యథేతి।

నను సోపాదానస్తక్షాదిః ప్రాసాదాదీన్సృజతీతి యుక్తం నిరుపాదానస్త్వాత్మా కథం లోకాన్సృజతీతి। నైష దోషః। సలిలఫేనస్థానీయే ఆత్మభూతే నామరూపే అవ్యాకృతే ఆత్మైకశబ్దవాచ్యే వ్యాకృతఫేనస్థానీయస్య జగత ఉపాదానభూతే సంభవతః। తస్మాదాత్మభూతనామరూపోపాదానభూతః సన్సర్వజ్ఞో జగన్నిర్మిమీత ఇత్యవిరుద్ధమ్।

నన్వీక్షితుస్తక్షాదేర్దార్వాద్యుపాదానకారణసహితత్వాత్ప్రాసాదాదిస్రష్టృత్వం యుక్తమ్। ఇహ త్వాత్మా వా ఇదమేక ఏవేత్యుక్తస్యాద్వితీయత్వేనోపాదానకారణాన్తరాభావాత్స్రష్టృత్వం న యుక్తమితి శఙ్క్యతే — నన్వితి। న చ బహు స్యాం ప్రజాయేయ తదాఽఽత్మానఀ స్వయమకురుతేతి శ్రుత్యాఽఽత్మన ఏవోపాదానత్వాన్నోపాదానాన్తరాపేక్షేతి వాచ్యమ్। వియదాదేర్వ్యావహారికత్వేన ఘటాదివత్పరిణామత్వాత్తస్య పరిణామ్యుపాదానం వక్తవ్యమ్। న చాఽఽత్మా తథా భవితుమర్హతి తస్య నిరవయవత్వేనాపరిణామిత్వాదితి భావః। తత్ర వియదాదేః పరిణామిత్వమఙ్గీకృత్య తత్రానభివ్యక్తనామరూపావస్థం బీజభూతమవ్యాకృతం తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తమ ఆసీత్, మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాదిత్యాదిశ్రుతిసిద్ధం పరిణామ్యుపాదానమస్తీత్యాహ — నైష ఇతి। ఆత్మభూత ఇత్యనేనానభివ్యక్తనామరూపశబ్దితావ్యాకృతస్యాఽఽత్మన్యధ్యస్తత్వేన పరిణమమానావిద్యాధిష్ఠానత్వేనాఽఽత్మనో వివర్తోపాదానత్వం తయోరాత్మమాత్రత్వేన ముపాత్వాదాత్మనోఽద్వితీయత్వం చ న విరుధ్యత ఇతి దర్శయతి — నామరూపే ఇతి। తదాశ్రయమవ్యాకృతమిత్యర్థః।

అథవా యథా విజ్ఞానవాన్మాయావీ నిరుపాదాన ఆత్మానమేవాఽఽత్మాన్తరత్వేనాఽఽకాశేన గచ్ఛన్తమివ నిర్మిమీతే తథా సర్వజ్ఞో దేవః సర్వశక్తిర్మహామాయ ఆత్మానమేవాత్మాన్తరత్వేన జగద్రూపేణ నిర్మిమీత ఇతి యుక్తతరమ్। ఏవం చ సతి కార్యకారణోభయాసద్వాద్యాదిపక్షాశ్చ న ప్రసజ్జన్తే సునిరాకృతాశ్చ భవన్తి।

ఇదానీం ఘటాదిష్వపి వివర్తత్వైవ పరిణామో నామ వివర్తాదన్యో నాస్త్యేవ వివర్త ఇతి పరిణామ ఇతి చ పర్యాయ ఇత్యారమ్భణాధికరణన్యాయేన వివర్తతయా సిద్ధే వికారేఽప్యాత్మకృతేః పరిణామాదితి సూత్రకారేణ పరిణామశబ్దప్రయోగాచ్చ సిద్ధం తత్ర చ సత ఏవోపాదానత్వమ్।

మాయా తు సహాయమాత్రమిత్యభిప్రేత్యాఽఽత్మని చైవం విచిత్రాశ్చ హీతి సూత్రావష్టమ్భేన పరిహారాన్తరమాహ — అథవేతి। విజ్ఞానవానితి। ఆకాశేన గచ్ఛన్తమివ స్థితమాత్మాన్తరం ప్రక్ష్యామీతి జ్ఞానవానిత్యర్థః। ఇదం చ విశేషణమీక్షణస్య స్రష్టృత్వస్య శుక్తిరజతాదౌ వివర్తేఽదర్శనాత్కార్యస్య తత్తుల్యత్వేన తదుభయం న స్యాదితి శఙ్కానిరాసార్థం తన్నిరాసశ్చ మాయావినిర్మితే వివర్తే తదుభయదర్శనాదితి। నిరుపాదాన ఇతి। స్వవ్యతిరిక్తోపాదానరహిత ఇత్యర్థః। సర్వశక్తిత్వే హేతుమాహ — మహామాయ ఇతి। ఆత్మాన్తరత్వేతి। ఆత్మభిన్నత్వేనేత్యర్థః। యుక్తతరమితి। ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే మాయయా హ్యన్యదివ భవతి బహు స్యాం ప్రజాయేయ వాచారమ్భణం వికారోఽపాగాదగ్నేరగ్నిత్వమిత్యాదిబహుశ్రుతిసంమతత్వాదిత్యర్థః। ఏవం చ సతీతి। సత ఏవాఽఽత్మనః కార్యకారణరూపేణావస్థానాఙ్గీకారాన్నిర్హేతుకమేవ కార్యముత్పద్యత ఇతి యదృచ్ఛావాదినామ్, అసదేవ కార్యముత్పద్యత ఇతి నైయాయికానామ్, ఉభయమప్యసదితి శూన్యవాదినాం పక్షః। ఆదిశబ్దేన సదేవ కార్యముత్పద్యత ఇతి సాంఖ్యాదీనాం పరిణామపక్ష ఉక్తః। అత్ర పక్షశబ్దేన తత్తత్పక్షోక్తదోషా లక్ష్యన్తే। తత్రాసత్కారణపక్షే దధ్యాద్యర్థినాం దుగ్ధాద్యన్వేషణం న స్యాదితి దోషః। అసత్కార్యపక్షే త్వసతః సత్త్వాపత్తిః శశవిషాణాదేరప్యుత్పత్తిప్రసఙ్గశ్చ దోషః। పరిణామవాదే చ తస్య పూర్వమేవ కారణే సత్త్వాత్కులాలాదికారకవ్యాపారాదివైయర్థ్యం పూర్వమసత్త్వే కారణస్యైవావస్థాన్తరాపత్తిలక్షణపరిణామత్వానుపపత్తిః। ఉత్పత్త్యనన్తరమసత్త్వే తతో వ్యవహారాసిద్ధిరపరోక్షత్వానుపపత్తిశ్చేతి దోషః। ఉభయాసత్త్వే చోభయపక్షోక్తదోషాస్తే వివర్తవాదే న ప్రసజ్జన్త ఇత్యర్థః। యద్వాఽస్మాభిర్వివర్తవాదస్యాఙ్గీకారాత్పరిణామాదిపక్షాఙ్గీకారే పరపక్షాఙ్గీకారలక్షణో దోషో భవేదితి యచ్ఛఙ్క్యతే తన్న సంభవతీత్యాహ — ఏవం చ సతీతి। సునిరాకృతాశ్చేతి। వివర్తవాదస్యైవ పరిగ్రహేణ పక్షాన్తరేషు దోషసూచనాదద్వితీయాత్మనస్తద్విపరీతప్రపఞ్చాకారతాభిధాయిన్యా బహు స్యామితి శ్రుత్యా వివర్తవాదస్యైవ పరిగృహీతత్వేన పక్షాన్తరాణాం శ్రుతిబాహ్యత్వాచ్చ తే నిరాకృతా భవన్తీత్యర్థః।

కాల్లోఁకానసృజతేత్యాహ—

అమ్భో మరీచీర్మరమాపోఽద్రోఽమ్భః పరేణ

దివం ద్యౌః ప్రతిష్ఠాఽన్తరిక్షం మరీచయః

పృథివీ మరో యా అధస్తాత్తా ఆపః॥

అమ్భో మరీచీర్మరమాప ఇతి। ఆకాశాదిక్రమేణాణ్డముత్పాద్యామ్భఃప్రభృతీల్లోకానసృజత। తత్రామ్భఃప్రభృతీన్స్వయమేవ వ్యాచష్టే శ్రుతిః। అదస్తదమ్భఃశబ్దవాచ్యో లోకః పరేణ దివం ద్యులోకాత్పరేణ పరస్తాత్సోఽమ్భఃశబ్దవాచ్యోఽమ్భోభరణాత్। ద్యౌః ప్రతిష్ఠాఽఽశ్రయస్తస్యామ్భసో లోకస్య। ద్యులోకాదధస్తాదన్తరిక్షం యత్తన్మరీచయః। ఏకోఽప్యనేకస్థానభేదత్వాద్బహువచనభాజ్యరీచయ ఇతి। మరీచిభిర్వా రశ్మిభిః సంబన్ధాత్। పృథివీ మరో మ్రియన్తేఽస్మిన్భూతానీతి। యా అధస్తాత్పృథివ్యాస్తా ఆప ఉచ్యన్త ఆప్నోతేర్లోకాః। యద్యపి పఞ్చభూతాత్మకత్వం లోకానాం తథాఽప్యబ్బాహుల్యాదబ్నామభిరేవామ్భో మరీచీర్మరమాప ఇత్యుచ్యన్తే॥

లోకానాం భౌతికత్వాదణ్డాన్తర్వర్తిత్వాచ్చ భూతసృష్టితత్పఞ్చీకరణాణ్డసృష్ట్యనన్తరం తత్సృష్టిరితి గుణోపసంహారన్యాయమాశ్రిత్యాఽఽహ — ఆకాశాదీతి। స్వయమేవ వ్యాచష్ట ఇతి। తేషాం లోకేష్వప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః। ద్యులోకాత్పరస్తాద్యే మహరాదయో లోకా యశ్చ తస్యామ్భసో లోకస్యాఽఽశ్రయో ద్యులోకస్తే సర్వేఽమ్భఃశబ్దేనోచ్యన్తే। వృష్ట్యమ్భసస్తత్ర విద్యమానత్వాదిత్యాహ — అద ఇత్యాదినా। అన్తరిక్షం మరీచయ ఇత్యస్యార్థమాహ— ద్యులోకాదితి। మరీచిశబ్దేన సూర్యకిరణసంబన్ధాదన్తరిక్షలోకం లక్షయిత్వా తస్యైకత్వేఽపి ప్రదేశ భేదాద్బహువచనం యుక్తమ్। ఇదానీం బహూనాం మరీచీనాం లక్షకత్వాత్తత్కృతం బాహుల్యం గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర లక్షకగతస్త్రీత్వమివేత్యాహ — మరీచిభిర్వేతి। న తు మరీచిశబ్దేనాన్తరిక్షలోకస్వీకారే మరీచిసంబన్ధో నిమిత్తాన్తరముచ్యత ఇతి భ్రమితవ్యమ్। ఏతద్భిన్నస్య నిమిత్తాన్తరస్య పూర్వమనుక్తత్వేన వికల్పార్థకవాశబ్దాయోగాత్। ఆప ఉచ్యన్త ఇతి। అధోలోకవాసిభిర్జీవైరాప్యమానత్వాదాప్నోతేర్ధాతోరర్థయోగాత్తే లోకా ఆప ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యన్వయః। ననూక్తానాం లోకానాం పఞ్చభూతసంబన్ధావిశేషాద్భూతాన్తరేణ పృథివ్యాదినోపరితనలోకా లక్ష్యన్తామన్తరిక్షస్య మరీచివ్యతిరిక్తపదార్థాన్తరేణ మేఘాదినాఽపి సంబన్ధాత్తేన స లోకః పృథివ్యాస్తతోఽధోలోకానాం చ మరణాప్తివ్యతిరిక్తగమనాదిక్రియాన్తరేణాపి యోగాత్క్రియాన్తరేణ తే లక్ష్యన్తామితి శఙ్కతే — యద్యపీతి। భూతాత్మకత్వమితి। భూతసంవన్ధిత్వామిత్యర్థః। ఇదముపలక్షణం మేఘాదిపదార్థాన్తరసంబన్ధోఽపి వర్తత ఇత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। అమ్భఆదీనామేవ తేషు లోకేషు ప్రాచుర్యాత్తైరేవ తే లోకా లక్షణీయాః ప్రాచుర్యేణ వ్యపదేశా భవన్తీతి న్యాయాదితి పరిహరతి — తథాఽపీతి। అబ్బాహుల్యాదిత్యుపలక్షణం మరీచ్యాదీనామపి బాహుల్యాదిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। అబ్నామభిరిత్యత్రాపి మరీచ్యాదినామభిరిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। యథాశ్రుతేఽబాత్మకత్వేనామ్భఆదిశబ్దలక్షకత్వానుక్తేర్లోకానాం శఙ్కానుపపత్తేర్మరీచ్యాదీనామబ్నామత్వాభావాదప్శబ్దస్యాప్యాప్తిక్రియార్థత్వోక్తేరబ్నామత్వాభావేనాబ్నామభిరితిపరిహారానుపపత్తేశ్చేతి। ఉపరితనలోకావృష్టిద్వారేణాఽఽగతమమ్భ ఏవాస్మాభిః సాక్షాదుపలభ్యతే న తు భూతాన్తరమిత్యస్మద్దృష్ట్యాఽఽబ్బాహుల్యముపరితనలోకానామూర్ధ్వలోకగామిప్రాణ్యపేక్షయాఽ

ధోలోకగామినాం ప్రాణినాం పురాణేషు బాహుల్యోక్తేర్బహుభిరాప్యన్తేఽధోలోకా ఇత్యధోలోకేషు తత్కర్తృకాప్తేరపి బాహుల్యం పృథివ్యామతిశీఘ్రం ప్రాణినాం మరణాత్తస్యాపి తత్ర బాహుల్యమన్తరిక్షస్య తు మరీచిబాహుల్యం ప్రసిద్ధమేవేతి జ్ఞేయమ్। అమ్బో మరీచీర్మరమాప ఇత్యుచ్యన్త ఇతి। ఏతైర్నామభిరుచ్యన్త ఇత్యన్వయః॥

స ఈక్షతేమే ను లోకా లోకపాలాన్ను సృజా ఇతి।

సర్వప్రాణికర్మఫలోపాదానాధిష్ఠానభూతాంశ్చతురో లోకాన్సృష్ట్వా — స ఈశ్వరః పునరేవేక్షత। ఇమే న్వమ్భఃప్రభృతయో మయా సృష్టా లోకాః పరిపాలయితృవర్జితా వినశ్యేయుః। తస్మాదేషాం రక్షణార్థం లోకపాలాల్లోకానాం పాలయితౄన్ను సృజై సృజేఽహమితి।

అత్రాఽఽత్మా వా ఇత్యుక్తాత్మజ్ఞానేన సంసారీ మోచయితవ్యత్వేన వివక్షితః। అసంసారిణో మోక్షానుపపత్తేః। సంసారశ్చ సంసరణాధికరణలోకాంస్తదుపాధిభూతం లిఙ్గశరీరం తదభిమానినో దేవాంస్తదధిష్ఠానం స్థూలశరీరం సంసారరూపాశనాయాదీంస్తదభిమానినం తద్భోక్తారమన్తరేణ నోపపద్యత ఇతి తస్య సర్వస్య సృష్టిమయమావసథ ఇత్యన్తేన గ్రన్థేన క్రమేణ వక్ష్యన్సంసరణాధిష్ఠానలోకసృష్టిముక్త్వా తత్పాలయితృదేవతాసృష్ట్యుక్తివ్యాజేన సమష్టిస్థూలశరీరస్య సమష్టిలిఙ్గశరీరస్య తదభిమానినాం దేవానాం చ సృష్టిం వక్తుమారభతే — స ఈక్షవేతి। తద్వ్యాచష్టే — సర్వప్రాణీతి। ఫలస్య తదుపాదానస్య తత్సాధనస్య చాధిష్ఠానభూతానిత్యర్థః। అవ్యయానామనేకార్థత్వాన్నుశబ్దస్తుశబ్దార్థం వైలక్షణ్యం లోకానామాహేత్యాహ — ఇమే న్వితి। అహమితీత్యస్యేక్షతేతి పూర్వేణాన్వయః।

ఏవమీక్షిత్వా —

సోఽద్భ్య ఏవ పురుషం సముద్ధృత్యామూర్ఛయత్॥

సోఽద్భ్య ఏవాప్ప్రధానేభ్య ఏవ పఞ్చభూతేభ్యో యేభ్యోఽమ్భఃప్రభృతీన్సృష్టవాంస్తేభ్య ఏవేత్యర్థః। రూపం పురుషాకారం శిరఃపాణ్యాదిమన్తం సముద్ధృత్యాద్భ్యః సముపాదాయ మృత్పిణ్డమివ కులాలః పృథివ్యా
అమూర్ఛయన్మూర్ఛితవాన్సంపిణ్డితవాన్స్వావయవసంయోజనేనేత్యర్థః॥

సమష్టిలిఙ్గశరీరస్య తదభిమానినాం విరాడవయవజన్యత్వాత్తదర్థం విరాట్సృష్టిమాహ — ఏవమీక్షిత్వేతి। యద్యపి లోకోత్పత్తేః పూర్వమేవాణ్డోత్పత్తిరుక్తాఽణ్డముత్పాద్యామ్భఃప్రభృతీల్లోకానసృజతేతి భాష్యేణ తథాఽపి సైవోత్పత్తిరిహానూద్యతే లోకపాలమృష్ట్యర్థమితి న విరోధ ఇతి భావః। అద్భ్య ఏవేత్యేవకారార్థమాహ — యేభ్య ఇతి। కులాలః పృథివ్యాః సకాశాన్మృత్పిణ్డమివేత్యన్వయః। స్వావయవేతి। భూతానాం పరస్పరావయవసంయోజనమతిశ్లిష్ట సంయోగస్తేనేత్యర్థః॥

తమభ్యతపత్తస్యాభితప్తస్య ముఖం నిరభిద్యత

యథాఽణ్డమ్।

తం పిణ్డం పురుషవిధముద్దిశ్యాభ్యతపత్। తదభిధ్యానం సంకల్పం కృతవానిత్యర్థః। "యస్య జ్ఞానమయం తపః" ఇత్యాదిశ్రుతేః। తస్యాభితప్తస్యేశ్వరసంకల్పేన తపసాఽభితప్తస్య పిణ్డస్య ముఖం నిరభిద్యత ముఖాకారం సుషిరమజాయత। యథా పక్షిణోఽణ్డం నిరభిద్యత్రైవమ్।

విరాడుత్పత్తిముక్త్వా తదవయవేభ్యో లోకపాలోత్పత్తిమాహ — తం పిణ్డమిత్యాదినా। తపఃశబ్దేనాభిధ్యానశబ్దితం జ్ఞానముచ్యతే న కృచ్ఛ్రాదీత్యత్ర శ్రుతిమాహ — యస్యేతి। యస్య తపో జ్ఞానమేవ న కృచ్ఛ్రాదీత్యర్థః।

ముఖాద్వాగ్వాచోఽగ్నిర్నాసికే నిరభిద్యేతాం నాసి-

కాభ్యాం ప్రాణః ప్రాణాద్వాయురక్షిణీ నిరభిద్యేతామ-

క్షీభ్యాం చక్షుశ్చక్షుష ఆదిత్యః కర్ణౌ నిరభిద్యేతాం

కర్ణాభ్యాం శ్రోత్రం శ్రోత్రాద్దిశస్త్వఙ్నిరభిద్యత

త్వచో లోమాని లోమభ్య ఓషధివనస్పతయో

హృదయం నిరభిద్యత హృదయాన్మనో మనసశ్చన్ద్రమా

నాభిర్నిరభిద్యత నాభ్యా అపానోఽపానాన్మృత్యుః

శిశ్నం నిరభిద్యత శిశ్నాద్రేతో రేతస ఆపః॥

ఇత్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఉపనిషత్క్రమేణ ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇతి ఋగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకే చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

తస్మాన్నిర్భిన్నాన్ముఖాద్వాక్కరణమిన్ద్రియం నిరవర్తత తదధిష్ఠాతాఽగ్నిస్తతో వాచో లోకపాలః। తథా నాసికే నిరభిద్యేతామ్। నాసికాభ్యాం ప్రాణః ప్రాణాద్వాయురితి సర్వత్రాధిష్ఠానం కరణం దేవతా చ త్రయం క్రమేణ నిర్భిన్నమితి। అక్షిణీ కర్ణౌ త్వగ్ధృదయమన్తఃకరణాధిష్ఠానం మనోఽన్తఃకరణం నాభిః సర్వప్రాణబన్ధనస్థానమ్। తస్మాదపానసంయుక్తత్వాదపాన ఇతి పాయ్విన్ద్రి-

యముచ్యతే। తస్యాధిష్ఠాత్రీ దేవతా మృత్యుః। యథాఽన్యత్ర తథా శిశ్నం నిరభిద్యత ప్రజననేన్ద్రియస్థానమిన్ద్రియం రేతో రేతోవిసర్గార్థత్వాత్సహ రేతసోచ్యతే రేతస ఆప ఇతి॥

ఇతి శ్రీమద్భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్కృతావైతరేయోపనిషద్భాష్యే

ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

తతో వాచో లోకపాలోఽగ్నిర్వాగధిష్ఠాతా నిరవర్తతేత్యన్వయః। యద్యపి వాగాదికరణజాతమపఞ్చీకృతభూతకార్యం న ముఖాదిగోలకకార్యం తథాఽపి ముఖాద్యాశ్రయే తదభివ్యక్తేర్ముఖాద్వాగిత్యుక్తమ్। నాసికాభ్యాం ప్రాణ ఇత్యత్ర ప్రాణశబ్దేన ప్రాణవృత్తిసహితం ఘ్రాణేన్ద్రియముచ్యతే। అధిష్ఠానమితి। గోలకమిత్యర్థః। త్వగ్గోలకమ్। లోమేతి లోమసహచరితం స్పర్శనేన్ద్రియముచ్యతే। ఓషధివనస్పతయ ఇత్యోషధ్యాద్యధిదేవతా వాయురుచ్యతే। చిత్తం తు చేతో హృదయం హృదయజ్ఞం చాహృదయజ్ఞం చేత్యాదౌ హృదయశబ్దస్యాన్తఃకరణార్థత్వదర్శనాన్మనఃశబ్దేనాపి తస్యైవాభిధానే పౌనరుక్త్యమిత్యత ఆహ — హృదయమితి। అన్తఃకరణాధిష్ఠానం హృదయకమలముచ్యత ఇత్యర్థః। సర్వప్రాణబన్ధనస్థానమితి। గుదమూలమిత్యర్థః। అపానశబ్దేన పాయ్విన్ద్రియలక్షణాయాం సంబన్ధమాహ —అపానేతి। నను శిశ్నం నిరభిద్యతేతి పర్యాయే శిశ్నరేతసోరుత్పత్త్యభిధానే స్త్రీయోన్యాదేరుత్పత్తిరనుక్తా స్యాదిత్యాశఙ్క్య శిశ్నశబ్దేనోపస్థేన్ద్రియస్థానం లక్ష్యతే రేత ఇతి

తద్విసర్గార్థత్వేన తత్సహితముపస్థేన్ద్రియమప్యశబ్దేన తల్లక్షితపఞ్చభూతోపాధికః ప్రజాపతిశ్చోచ్యత ఇత్యాహ — యథేతి। యథాఽన్యత్ర పర్యాయాన్తరే స్థానం కరణం దేవతా చేతి త్రయముక్తమేవమిహాపి శిశ్నాదిశబ్దైస్త్రయమప్యుచ్యత ఇత్యర్థః। రేత ఇతి। ఇన్ద్రియముచ్యత ఇత్యన్వయః। తల్లక్షణాయాం సంబన్ధమాహ — సహ రేతసేతి। రేతసా సహితం తత్సంబద్ధమిత్యర్థః। సంబన్ధముపపాదయతి — రేతోవిసర్గార్థత్వాదితి॥

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవచ్ఛిష్యానన్దజ్ఞానవిరచితాయా-మైతరేయోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః ॥౧॥

అథ ద్వితీయః ఖణ్డః।

తా ఏతా దేవతాః సృష్టా అస్మిన్మహత్యర్ణవే ప్రాపతన్।

తా ఏతా అగ్న్యాదయో దేవతా లోకపాలత్వేన సంకల్ప్య సృష్టా ఈశ్వరేణాస్మిన్సంసారార్ణవే సంసారసముద్రే మహత్యవిద్యాకామకర్మప్రభవదుఃఖోదకే తీవ్రరోగజరామృత్యుమహాగ్రాహేఽనాదావనన్తేఽపారే నిరాలమ్బే విషయేన్ద్రియజనితసుఖలవలక్షణవిశ్రామే పఞ్చేన్ద్రియార్థతృణ్మారుతవిక్షోభోత్థితానర్థశతమహోర్మౌ మహారౌరవాద్యనేకనిరయగతహాహేత్యాదికూజితాక్రోశనోద్భూతమహారవే సత్యార్జవదానదయాహింసాశమదమధృత్యాద్యాత్మగుణపాథేయపూర్ణజ్ఞానోడుపే సత్సఙ్గసర్వత్యాగమార్గే మోక్షతీర ఏతస్మిన్మహత్యర్ణవే ప్రాపతన్పతితవత్యః।

ఏవం సమష్టీనామిన్ద్రియాణాం తదభిమానిదేవతానాం చోత్పత్తిముక్త్వాఽథ తాసాం దేవతానాం భోగయోగ్యాల్పవ్యష్టిదేహసృష్టిం తేషు దేవతానాం భోగార్థం వ్యష్టిరూపేణ ప్రవేశం చ వివక్షుస్తదుపోద్ధాతత్వేన క్షుత్పిపాసయోః సృష్టిం దర్శయతి — తా ఏతా ఇతి। తచ్ఛబ్దార్థమాహ — అన్న్యాదయ ఇతి। ఏతచ్ఛబ్దార్థమాహ — లోకపాలత్వేనేతి। అశనాయాదిసృష్ట్యుపయోగిత్వేనైతాసాం స్వరూపాజ్ఞానపూర్వకం సంసారే బ్రహ్మాణ్డరూపే పతితత్వమాసక్తత్వం తన్మాత్రత్వాభిమానేన యద్బద్ధత్వం తదాహ — అస్మిన్నితి।

అర్ణవసాదృశ్యమాహ — అవిద్యేత్యాదినా। అవిద్యాదిప్రభవం దుఃఖమేవ దుష్ప్రవేశనగుణేనోదకమివోదకం యస్మింస్తీవ్రరోగాదయ ఏవ భయంకరత్వేన గ్రాహనక్రాదయో యస్మింస్తత్త్వజ్ఞానమన్తరేణ వినాశాభావాదనన్తేఽజ్ఞానాముత్తరావధ్యభావేనపారే విశ్రామస్థానాభావేన నిరాలమ్బే। సమీచీనవిశ్రామస్థానాభావేఽపి తదాభాసోఽస్తీత్యాహ — విషయేన్ద్రియేతి। విషయేన్ద్రియసంబన్ధజనితసుఖలేశరూపో విశ్రామో యస్మిన్పఞ్చేన్ద్రియాణామర్థేషు విషయేషు శబ్దాదిషు యా తృట్ తృష్ణా సైవ మారుతస్తత్కృతో యో విక్షోభస్తేనోత్థితాన్యనర్థశతాని విషయసంపాదనాదినా క్లేశాస్త ఏవోర్మయో యస్మిన్మహారౌరవాదయ ఏవానేకే నిరయా నరకవిశేషాస్తద్భవానాం గర్భవాసతన్నిష్క్రమణబాల్యాదయో మరణాన్తా యేఽనేకే నిరయా దుఃఖజనకత్వాత్తద్గతానాం చ యాని హా హేత్యాదీని కూజితాని స్వల్పధ్వనయ ఆక్రోశనాని మహాధ్వనయస్తదుద్భూతో మహారవో యస్మిన్। మహాపాతకాద్యనేకనిరయేతి పాఠే మహాపాతకజన్యా నిరయా ఇతి ద్రష్టవ్యమ్। సంసారార్ణవస్యైవంభూతత్వే తస్య తరణాసంభవాన్మోక్షశాస్త్రానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్యావివేకినాం తథాత్వేఽపి వివేకినాం తత్తరణోపాయోఽస్తీత్యాహ — సత్యేతి। సత్యాదయో య ఆత్మగుణాస్తం ఏవ పాథేయం పథ్యశనం తేన పూర్ణజ్ఞానమేవోడుపం ప్లవో యస్మిన్। సత్సఙ్గో గురుసంపత్తిః సర్వత్యాగః సంన్యాసస్తావేవ మార్గో జ్ఞానోడుపప్రవృత్తిహేతుర్యస్మిన్మోక్షే సతి పునః సంసారాణవస్పర్శాభావాత్స ఏవ తీరవత్తోరం యస్మిన్నేతస్మిన్ప్రత్యక్షసిద్ధేఽర్ణవ ఇత్యర్థః। అత్ర పతనం నామాఽఽత్మస్వరూపాజ్ఞానేన సంసారేఽహమభిమానేన సక్తత్వమ్।

తస్మాదగ్న్యాదిదేవతాప్యయలక్షణాఽపి యా గతిర్వ్యాఖ్యాతా జ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠానఫలభూతా సాఽపి నాలం సంసారదుఃఖోపశమాయేత్యయం వివక్షితోఽర్థోఽత్ర యత ఏవం తస్మాదేవం విదిత్వా పరం బ్రహ్మాఽఽత్మాఽఽత్మనః సర్వభూతానాం చ యో వక్ష్యమాణవిశేషణః ప్రకృతశ్చ జగదుత్పత్తిస్థితిసంహారహేతుత్వేన సర్వసంసారదుఃఖోపశమనాయ వేదితవ్యః। తస్మాత్ “ఏష పన్థా ఏతత్కర్మైతద్బ్రహ్మైతత్సత్యం యదేతత్పరబ్రహ్మాత్మజ్ఞానమ్। "నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ" ఇతి మన్త్రవర్ణాత్।

నను సంసారార్ణవపతితత్వం వక్ష్యమాణాశనాయాదియోగ ఇత్యాదిసర్వోఽపి బన్ధస్తదభిమానినో జీవస్య వక్తవ్యో న దేవతానామ్। న చ తాసామపి తత్రాభిమానోఽస్తీతి తదుక్తమితి శఙ్కనీయమ్। తథాఽపి ప్రాధాన్యతోఽభిమానినం జీవం విహాయాప్రాధాన్యతోఽభిమానినీషు తదుక్తేరభిప్రాయో వక్తవ్య ఇత్యత ఆహ — తస్మాదితి। యస్మాత్సంసారార్ణవపతితత్వం తాసాం తస్మాదిత్యర్థః। మహారౌరవాద్యనేకనిరయగతిరివేతి పాఠ ఉక్తనిరయగతిర్యథా దుఃఖోపశమాయ నాలం తథా సాఽపి నాలమితి పూర్వేణాన్వయః।

తద్వివక్షాయా అపి ప్రయోజనమాహ — యత ఏవమితి। ఏవం విద్విత్వేతి। నాలమితి విదిత్వేత్యర్థః। ఆత్మనః సర్వభూతానాం చాఽఽత్మా య ఆత్మా వా ఇదమిత్యాదినా జగదుత్పత్త్యాదిహేతుత్వేన యః ప్రకృతః స పరం బ్రహ్మ వేదితవ్య ఇత్యన్వయః। నన్వేష పన్థా ఏతత్కర్మైతద్బ్రహ్మైతత్సత్యమిత్యుపక్రమ్యోక్యముక్తమితి వా ఇత్యాదినా కర్మసంబన్ధిగుణబ్రహ్మాత్మజ్ఞానస్యైవోక్తత్వాత్తస్యైవ మోక్షసాధనత్వం నోక్తకేవలాత్మజ్ఞానమాత్రస్యేత్యాశఙ్కయైష పన్థా ఇత్యాదినా బ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానమేవోక్తం న కర్మసముచ్చితం జ్ఞానం తస్యోక్తవాక్యేన సంసారహేతుత్వావగమేన సత్యత్వాయోగాదిత్యాహ — తస్మాదేష పన్థా ఇతి। యస్మాత్కర్మసహితస్య ప్రాణవిజ్ఞానస్య సంసారఫలత్వం తస్మాదేష పన్థా ఇత్యనేన యదేతద్బ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానం తదేవోక్తమిత్యన్వయః। "తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ" ఇత్యనేనాపి కేవలాత్మవిజ్ఞానవ్యతిరిక్తపథనిషేధాదప్యుక్తమేవ జ్ఞానం పన్థా ఇత్యాహ — నాన్య ఇతి। ఏష పన్థా ఇతి బ్రహ్మాత్మజ్ఞానముపక్రమ్య మధ్యే ప్రాణవిజ్ఞానోక్తిస్తు ప్రాణోపాసనయా చిత్తైకాగ్ర్యే సతి తత్ఫలాచ్చ వైరాగ్యే సత్యేష పన్థా ఇత్యుపక్రాన్తం ముఖ్యం జ్ఞానం వక్తుం శక్యమిత్యభిప్రాయేణేతి భావః। యద్యప్యేతద్వాక్యవ్యాఖ్యానావసరే కర్మమార్గోఽపి పథిశబ్దార్థత్వేనోక్తస్తథాఽపి జ్ఞానమార్గోపాయత్వేన స ఉక్తో న ప్రాధాన్యేనేతి భావః।

తమశనాపిపాసాభ్యామన్వవార్జత్।

తం స్థానకరణదేవతోత్పత్తిబీజభూతం పురుషం ప్రథమోత్పాదితం పిణ్డమాత్మానమశనాయాపిపాసాభ్యామన్వవార్జదనుగమితవాన్సంయోజితవానిత్యర్థః। తస్య కారణభూతస్యాశనాయాదిదోషవత్త్వాత్తత్కార్యభూతానామపి దేవతానామశనాయాదిమత్త్వమ్।

నను పిణ్డస్యాశనాయాదియోగే దేవతానాం కథం తద్వత్త్వం యేన తాసామన్నాదనార్థమాయతనప్రశ్నః స్యాద్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితా ఇత్యనేనేత్యత ఆహ — తస్యేతి।

తా ఏనమబ్రువన్నాయతనం నః ప్రజానీహి యస్మిన్ప్ర

తిష్ఠితా అన్నమదామేతి ॥

తాస్తతోఽశనాయాపిపాసాభ్యాం పీడ్యమానా ఏనం పితామహం స్రష్టారమబ్రువన్నుక్తవత్యః। ఆయతనమధిష్ఠానం నోఽస్మభ్యం ప్రజానీహి విధత్స్వ। యస్మిన్నాయతనే ప్రతిష్ఠితాః సమర్థాః సత్యోఽన్నమదామ భక్షయామ ఇతి॥

పితామహమితి। స్వజనకపిణ్డజనకమిత్యర్థః। అధిష్ఠానమితి। శరీరమిత్యర్థః। నను విరాడ్దేహ ఏవాఽఽయతనం వర్తత ఇత్యాశఙ్క్య తస్యాతిప్రౌఢత్వాత్తమాపూర్య తత్ర స్థాతుం వయమసమర్థా అన్నం చ తద్దేహపర్యాప్తం సంపాదయితుమసమర్థాః, అతోఽస్మద్యోగం వ్యష్టిదేహం సృజస్వేత్యుక్తవత్య ఇత్యాహ — యస్మిన్నితి। యద్యప్యస్మదాదివ్యష్టిదేహం వినాఽపి చరుపురోడాశాదిహవిరదనమస్తి తథాఽపి తదపి హవిరదనం వ్యష్టిదేవతాదేహమన్తరా నాస్తీతి భావః॥

తాభ్యో గామానయత్తా అబ్రువన్న వై నోఽయమలమితి।

ఏవముక్త ఈశ్వరస్తాభ్యో దేవతాభ్యో గాం గవాకృతివిశిష్టం పిణ్డం తాభ్య ఏవాద్భ్యః పూర్వవత్పిణ్డం సముద్ధృత్య మూర్ఛయిత్వాఽఽనయద్దర్శితవాన్। తాః పునర్గవాకృతిం దృష్ట్వాఽబ్రువన్। న వై నోఽస్మదర్థమధిష్ఠానాయాన్నమత్తుమయం పిణ్డోఽలం న వై। అలం పర్యాప్తోఽత్తుం న యోగ్య ఇత్యర్థః।

వ్యష్టిదేహసృష్టిమాహ — తాభ్య ఇతి। మూర్ఛయిత్వేతి। నిబిడతయా పరస్పరావయవసంయోజనేన సృష్ట్వేత్యర్థః। న యోగ్య ఇతి। గోశరీరస్యోపరిదన్తానామభావేన దూర్వాదిమూలస్యోత్ఖాతుమశక్యత్వాదిత్యర్థః।

తాభ్యోఽశ్వమానయత్తా అబ్రువన్న వై నోఽయమలమితి॥

గవి ప్రత్యాఖ్యాతే తాభ్యోఽశ్వమానయత్తా అబ్రువన్న వై నోఽయమలమితి పూర్వవత్॥

అశ్వమితి। తస్యోభయతోదన్తత్వేనోక్తదోషాభావాదిత్యర్థః। న వై నోఽయమలమితి। అశ్వస్యాపి వివేకజ్ఞానాభావాదయోగ్యత్వాదిత్యర్థః।

తాభ్యః పురుషమానయత్తా అబ్రువన్సుకృతం బతేతి

పురుషో వావ సుకృతం తా అబ్రవీద్యథాయతనం

ప్రవిశతేతి ॥

సర్వప్రత్యాఖ్యానే తాభ్యః పురుషమానయత్స్వయోనిభూతమ్ । తాః స్వయోనిపురుషం దృష్ట్వాఽఖిన్నాః సత్యః సుకృతం శోభనం కృతమిదమధిష్ఠానం బతేత్యబ్రువన్ । తస్మాత్పురుషో వావ పురుష ఏవ సుకృతం సర్వపుణ్యకర్మహేతుత్వాత్ । స్వయం వా స్వేనైవాఽఽత్మనా స్వమాయాభిః కృతత్వాత్సుకృతముచ్యతే । తా దేవతా ఈశ్వరోఽబ్రవీదిష్టమాసామిదమధిష్ఠానమితి మత్వా సర్వే హి స్వయోనిషు రమన్తే । అతో యథాయతనం యస్య యద్వదనాదిక్రియాయోగ్యమాయతనం తత్ప్రవిశతేతి ॥

గవాశ్వగ్రహణస్య సర్వతిర్యగ్దేహోపలక్షకత్వమభిప్రేత్యోక్తమ్ — సర్వేతి । స్వయోనిభూతమితి । స్వయోనిభూతవిరాట్పురుషదేహసజాతీయమిత్యర్థః । యస్మాత్స్వకీయపరితోషద్యోతకేన సుకృతం బతేత్యనేన శబ్దేన పురుషదేహముక్తవత్యస్తస్మాత్తస్యేదానీమపి సుకృతత్వమిత్యాహ — తస్మాదితి । స్వయం వేతి । ఈశ్వరేణ స్వేనైవ కృతం భృత్యాదికృతాపేక్షయా సుకృతం సుష్ఠు కృతమిత్యర్థః । పృషోదరాదిత్వాత్స్వయమితిస్థానే సుశబ్ద ఇత్యర్థః । ఏవం వ్యష్టిదేహసృష్టిముక్త్వా తత్ర కరణానాం దేవతానాం చ వ్యష్టిరూపేణ ప్రవేశమాహ — తా దేవతా ఇతి । ఇష్టత్వే హేతుమాహ — సర్వే హీతి । ఆయతనమితి । గోలకరూపం స్థానమిత్యర్థః ॥

అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశద్వాయుః ప్రాణో భూత్వా

నాసికే ప్రావిశదాదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావి-

శద్దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశన్నోషధివన-

స్పతయో లోమాని భూత్వా త్వచం ప్రావిశంశ్చన్ద్రమా

మనో భూత్వా హృదయం ప్రావిశన్మృత్యురపానో భూత్వా

నాభిం ప్రావిశదాపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్ ॥

తథాఽస్త్విత్యనుజ్ఞాం ప్రతిలభ్యేశ్వరస్య నగర్యామివ బలాధికృతాదయోఽగ్నిర్వాగభిమానీ వాగేవ భూత్వా స్వాం యోనిం ముఖం ప్రావిశత్తథోక్తార్థమన్యత్ । వాయుర్నాసికే ఆదిత్యోఽక్షిణీ

దిశః కర్ణావోషధివనస్పతయస్త్వచం చన్ద్రమా హృదయం మృత్యుర్నాభిమాపః శిశ్నం ప్రావిశన్॥

రాజ్ఞోఽనుజ్ఞాం ప్రతిలభ్య బలాధికృతాదయః సేనాపత్యాదయో నగరీం యథా ప్రవిశన్తి తద్వదీశ్వరస్యానుజ్ఞాం ప్రతిలభ్యాగ్నిః ప్రావిశదిత్యన్వయః। యద్యపి వాగభిమాన్యగ్నిర్న తు వాగేవ తథాఽపి తస్య వాచం వినా ప్రత్యక్షమనుపలబ్ధేస్తస్యా అపి దేవతాం వినా స్వవిషయగ్రహణసామర్థ్యాభావాత్తయోరేకలోలీభావేనాభేదోక్తిరిత్యాహ — వాగేవేతి। యద్యపి దేవతానామేవేశ్వరేణ ప్రవేశశ్చోదితస్తథాఽపి కరణైర్వినా తాసాం సాక్షాదదనాదిభోగాసంభవాత్తేషామపి ప్రవేశోఽర్థాచ్చోదిత ఏవేతి తేషామపి స ఉక్తః

తమశనాపిపాసే అబ్రూతామావాభ్యామభిప్రజా-

నీహీతి తే అబ్రవీదేతాస్వేవ వాం దేవతాస్వాభ-

జామ్యేతాసు భాగిన్యౌ కరోమీతి। తస్మా-

ద్యస్యై కస్యై చ దేవతాయై హవిర్గృహ్యతే

భాగిన్యావేవాస్యామశనాపిపాసే భవతః॥

ఇత్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కే ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

ఉపనిషత్క్రమేణ ప్రథమాధ్యాయే ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

ఇతి ఋగ్బ్రాహ్మణాకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకే చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

ఏవం లబ్ధాధిష్ఠానాసు దేవతాసు నిరధిష్ఠానే సత్యావశనాయాపిపాసే తమీశ్వరమబ్రూతాముక్తవత్యావావాభ్యామధిష్ఠానమభిప్రజానీహి చిన్తయ విధత్స్వేత్యర్థః। స ఈశ్వర ఏవముక్తస్తే అశనాయాపిపాసే అబ్రవీత్। న హి యువయోర్భావరూపత్వాచ్చేతనావద్వస్త్వనాశ్రిత్యాన్నాత్తృత్వం సంభవతి। తస్మాదేతాస్వేవాగ్న్యాద్యాసు వాం యువాం దేవతాస్వధ్యాత్మాధిదేవతాస్వాభజామి వృత్తిసంవిభాగేనానుగృహ్ణామి। ఏతాసు భాగిన్యౌ యద్దేవత్యో యో భాగో హవిరాదిలక్షణః స్యాత్తస్యాస్తేనైవ భాగేన భాగిన్యౌ భాగవత్యౌ వాం కరోమీతి సృష్ట్యాదావీశ్వర ఏవం వ్యదధాద్యస్మాత్తస్మాదిదానీమపి యస్యై కస్యై చ దేవతాయా అర్థాయ హవిర్గృహ్యతే

చరుపురోడాశాదిలక్షణం భాగిన్యావేవ భాగవత్యావేవాస్యాం దేవతాయామశనాయాపిపాసే భవతః॥

ఇతి శ్రీమద్భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్కృతావైతరేయో-

పనిషద్భాష్యే ప్రథమాధ్యాయే ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

అశనాయాపిపాసయోరపి వ్యష్టిదేహేఽపి కరణాధిష్ఠాతృదేవతాసంబన్ధం వక్తుం తయోః ప్రశ్నమవతారయతి — ఏవమితి। నిరధిష్ఠానే సత్యావితికారణీభూతే విరాడ్దేహేఽధిష్ఠానవిశేషో యది స్యాదశనాయాపిపాసయోరగ్న్యాదీనాం ముఖాదయ ఇవ తదా వ్యష్టిదేహేఽపి తదేవ స్యాత్తయోరధిష్ఠానం తేషామివ న త్వేతదస్తి। అతో నిరధిష్ఠానే తే ఇత్యర్థః। విధత్స్వేత్యనన్తరం యస్మిన్ప్రతిష్ఠితే అన్నమదావేతి శేషః। తత్రాధిష్ఠానవిశేషస్తావద్యువయోః కారణే సమష్టిదేహేఽభావాదిహాపి నాస్త్యేవ కారణపూర్వకత్వాత్కార్యేఽప్యధిష్ఠానస్యాదనం తు యువయోర్ధర్మరూప- త్వాద్ధర్మిణమనాశ్రిత్య ధర్మస్య స్వాతన్త్ర్యాయోగాచ్చేతనావద్ధర్మీభూతదేవతాగతమేవాన్నాదనం యువయోరిత్యాహ — స ఈశ్వర ఇతి। భావరూపత్వాదితి। ధర్మరూపత్వాదిత్యర్థః। ధర్మిణోఽప్యచేతనస్య భోక్తృత్వాదర్శనాచ్చేతనావద్వస్త్విత్యుక్తమ్। అధ్యాత్మేతి। అధ్యాత్మదేవతా వ్యష్టిదేహగతదేవతా అధిదేవతాః సమష్టివిరాడ్దేహగతా హవిర్భుజోఽగ్న్యాదయః ప్రసిద్ధాస్తాస్విత్యర్థః। వృత్తీతి। భోగైకదేశదానేనేత్యర్థః। ఏతదేవ స్పష్టీ కరోతి — ఏతాసు భాగిన్యావితి। సాక్షాద్దేవతాసు భాగవత్త్వాయోగాద్దేవతాభాగేన భాగవత్త్వమంశవత్త్వముక్తమితి వ్యాచష్టే — యద్దేవత్య ఇతి। యద్దేవత్యో యద్దేవతాసంబన్ధీ యో భాగః స్యాత్తస్యా దేవతాయాః సంబన్ధినా తేనైవ భాగేనేత్యర్థః। హవిరాద్రీత్యాదిశబ్దేన తత్తదిన్ద్రియవిషయోఽపి గృహ్యతే। కరోమీత్యనన్తరముక్త్వేతి శేషః। ఉక్తమర్థమిదానీంతనవ్యవహారేణ దృఢీకర్తుం తస్మాదిత్యాదివాక్యం తద్వ్యాచష్టే — యస్మాదితి। యస్మాత్సృష్ట్యాదావేవం వ్యదధాత్తస్మాదిత్యర్థః। హవిర్గ్రహణముపలక్షణమధిదైవతం హవిర్గృహ్యతేఽధ్యాత్మదేవతాయై శబ్దాదివిషయో గృహ్యత ఇతి యోజ్యమ్। భాగిన్యా-వేవేతి। యద్యపి శబ్దాదివిషయేణ హవిషా చాగ్న్యాదిదేవతాతృప్తౌ తయోర్నాశ ఏవ దృశ్యతే న తు తద్భాగేన భాగిత్వం తథాఽపి తయోః సర్వాత్మనా నాశే పునః కాలాన్తరే తే న స్యాతామ్। అతః స్వరూపేణ స్థితయోరేవ తయోః కదాచిదిన్ద్రియదేవతానాం విషయోన్ముఖతయా ప్రేరకత్వరూపం కార్యోన్ముఖ్యం కదాచిత్తదభావరూపోపశాన్తిరిత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్। తథా చ హవిషా దేవతాతృప్తావశనాయాపిపాసయోరపి తృప్తిరుపశాన్తిర్దృశ్యత ఇతి తద్భాగేన భాగవత్త్వముక్తమిత్యర్థః। న చ చక్షురాదినా రూపాదిగ్రహణదశాయామశనాయాపిపాసయోర్న శాన్తిర్దృశ్యత ఇతి న సర్వత్ర భాగవత్త్వం తయోరితి శఙ్క్యమ్। క్షుత్పిపాసార్తస్యాన్నపానదర్శనశ్రవణాదినాఽన్నపానప్రత్యాసత్తిపరితోషేణ మనసి తృష్ణా

శాన్తేవ భాతి। న తు యథాపూర్వం బాధత ఇతి చక్షురాదిష్వపి తయోర్భాగవత్త్వమిత్యుక్తం సాయణీయదీపికాయామ్। వస్తుతస్త్వశనాయాపిపాసాశబ్దేనేన్ద్రియాణాం స్వస్వవిషయగోచరౌ తృష్ణాకామావుచ్యేతే। అన్నమదామేత్యత్రాప్యన్నాదనం స్వస్వవిషయగ్రహణమేవ చక్షురాదీన్ద్రియదేవతానాం ముఖ్యాదనాసంభవాత్। తథా చ రూపాదివిషయగ్రహణేన తత్తద్విషయగోచరయోస్తయోః శాన్తిరస్తీతి సర్వేన్ద్రియేష్వపి తయోర్భాగవత్త్వం యుక్తమితి। న చేన్ద్రియదేవతాతృప్తివ్యతిరేకేణ న తయోః పృథక్తృప్తిర్దృశ్యత ఇతి వాచ్యమ్। ఇన్ద్రియదేవతానాం స్వస్వవిషయోన్ముఖతయా ప్రేరకత్వరూపకార్యోన్ముఖ్యనివృత్తిరూపోపశాన్తిరేవ పృథక్తయోస్తృప్తిరస్తీత్యుక్తత్వాత్। యద్యప్యర్ణవప్రవేశనమశనాయాదిమత్త్వం తన్నిమిత్తమన్నాదనమిత్యాది సర్వం కార్యకరణసంఘాతపఞ్జరాధ్యక్షస్య జీవస్య భోక్తురేవ నేన్ద్రియదేవతానామశనాయాపిపాసాది తథాఽపి తస్య వస్తుతోఽభోక్తృబ్రహ్మభూతస్య స్వతో భోక్తృత్వాయోగాదిన్ద్రియదేవతాద్యుపాధికృతమేవ తస్య భోక్తృత్వాదిసర్వసంసార ఇతి వక్తుం తేష్వేవ తమారోప్య శ్రుత్యోచ్యత ఇతి న దోషః॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవచ్ఛిష్యానన్దజ్ఞానవిరచితా-

యామైతరేయోపనిషద్భావ్యటీకాయాం ప్రథమాధ్యాయే ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

అథ తృతీయః ఖణ్డః।

స ఈక్షతేమే ను లోకాశ్చ లోకపా-

లాశ్చాన్నమేభ్యః సృజా ఇతి।

స ఏవమీశ్వర ఈక్షత। కథమిమే ను లోకాశ్చ లోకపాలాశ్చ మయా సృష్టా అశనాయాపిపాసాభ్యాం చ సంయోజితాః। అతో నైషాం స్థితిరన్నమన్తరేణ తస్మాదన్నమేభ్యో లోకపాలేభ్యః సృజై సృజ ఇతి। ఏవం హి లోక ఈశ్వరాణామనుగ్రహే నిగ్రహే చ స్వాతన్త్ర్యం దృష్టం స్వేషు తద్వన్మహేశ్వరస్యాపి సర్వేశ్వరత్వాత్సర్వాన్ప్రతి నిగ్రహానుగ్రహేఽపి స్వాతన్త్ర్యమేవ।

ఏవం భోగసాధనసృష్టిముక్త్వా భోగ్యసృష్టిం వక్తుమారభతే — స ఏవమితి। నుశబ్దోకం వితర్క సృష్టిం కరోతి — లోకా ఇత్యాదినా। పూర్వవల్లోకలోకపాలప్రార్థనాం వినా స్వయమేవాన్నం స్రష్టుం వితర్కితవానిత్యుక్తేః ప్రయోజనమీశ్వరత్వజ్ఞాపనమిత్యాహ — ఏవం హీతి।

సోఽపోఽభ్యతపత్తాభ్యోఽభితప్తాభ్యో మూర్తిరజా-

యత యా వై సామూర్తిరజాయతాన్నం వై తత్।

స ఈశ్వరోఽన్నం సిసృక్షుస్తా ఏవ పూర్వోక్తా అప ఉద్దిశ్యాభ్యతపత్। తాభ్యోఽభితప్తాభ్య ఉపాదానభూతాభ్యో మూర్తిర్ఘనరూపం ధారణసమర్థం చరాచరలక్షణమజాయతోత్పన్నమన్నం వై తన్మూర్తిరూపం యా వై సా మూర్తిరజాయత।

అప ఇతి। పఞ్చ భూతానీత్యర్థః। అభ్యతపదితి। ఏతేభ్యో భూతేభ్యో మనుష్యాదీనామన్నభూతా వ్రీహ్యాదయో జాయన్తాం మార్జారాదీనామన్నభూతాని మూషకాదీని జాయన్తామితి పర్యాలోచనం సంకల్పం కృతవానిత్యర్థః। మూర్తిశబ్దేన కరచరణాదిమతోఽభిధానే వ్రీహ్యాదేరగ్రహణం స్యాదత ఆహ — ఘనరూపమితి। కఠినమిత్యర్థః। నన్వమూర్తానామపి వాయుచన్ద్రకిరణాదీనాం సర్పాదీన్ప్రత్యన్నత్వమస్తీతి తత్సంగ్రహార్థమాహ — ధారణసమర్థం చేతి। శరీరధారణసమర్థమిత్యర్థః। చరేతి। చరం మూషకాద్యవరం వ్రీహ్యాదీత్యర్థః। యా వై సా మూర్తిరజాయతాన్నం వై తదితి పూర్వేణాన్వయః। తచ్ఛబ్దార్థమాహ – మూర్తిరూపమితి।

తదేనత్సృష్టం పరాఙ్త్యజిఘాంసత్తద్వాచాఽజిఘృక్షత్త-

న్నాశక్నోద్వాచా గ్రహీతుం స యద్ధైనద్వాచాఽగ్రహై-

ష్యదభివ్యాహృత్య హైవాన్నమత్రప్స్యత్।

తదేనదన్నం లోకలోకపాలానామర్థేఽభిముఖే సృష్టం తద్యథా మూషకాదిర్మార్జారాదిగోచరే సన్మమ మృత్యురన్నాద ఇతి మత్వా పరాగఞ్చతీతి పరాఙ్సదత్త్యానతీత్యాజిఘాంసదతిగన్తుమైచ్ఛత్పలాయితుం ప్రారభతేత్యర్థః। నాభిప్రాయం మత్వా స లోకలోకపాలసంఘాతః కార్యకారణలక్షణః పిణ్డః

ప్రథమజత్వాదన్యాంశ్చాన్నాదానపశ్యంస్తదన్నం వాచా వదనవ్యాపారేణాజిఘృక్షద్గ్రహీతుమైచ్ఛత్తదన్నం నాశక్రోన్న సమర్థోఽభవద్వాచా వదనక్రియయా గ్రహీతుముపాదాతుమ్। స ప్రథమజః శరీరీ యద్యది హైనద్వాచాఽగ్రహైష్యద్గృహీతవాన్స్యాత్సర్వోఽపి లోకస్తత్కార్యభూతత్వాదన్నమభివ్యాహృత్య హైవాన్నమత్రప్స్యత్తృప్తోఽభవిష్యత్। న చైతదస్త్యతో నాశక్రోద్వాచా గ్రహీతుమిత్యవగచ్ఛామః పూర్వజోఽపి। సమానముత్తరమ్।

శబ్దాదిభోక్తృత్వమిన్ద్రియదేవతోపాధికం న స్వత ఆత్మన ఇత్యభిప్రాయేణ తేషాం శబ్దాదిభోగముక్త్వేదానీమన్నపానభోక్తృత్వమప్యపానవృత్తిమత్ప్రాణోపాధికం న స్వత ఆత్మన ఇత్యభిప్రాయేణ తస్యాభోక్తృత్వం పరిశేషాన్నిర్ధారయితుమాహ — తదేనదితి। సృష్టం తత్పరాఙ్సదత్యజిఘాంసదిత్యన్వయః। పరాఙ్పదం వ్యాచష్టే — పరాగఇచ్ఛతీతి। ఉక్తార్థే దృష్టాన్తమాహ — యథేతి। సత్త్వేత్యనన్తరం పరాఙ్ఛతి తద్వదితి శేషః। అతిగన్తుమైచ్ఛాదితి। యద్యపి వ్రీహ్యాద్యచేతనాన్నస్య నైవమిచ్ఛా సంభవతి తథాఽపి భోక్తృశరీరాన్తర్న ప్రవిష్టం కింతు బహిరేవ స్థితమిత్యత్ర తాత్పర్యమ్। కార్యకారణలక్షణః పిణ్డస్తదన్నం వాచాఽజిఘృక్షదిత్యన్వయః। నన్విదానీమివ ప్రథమమేవాపానేనైవాన్నజిఘృక్షా తస్య కిమితి నాఽఽసీదిత్యాశఙ్క్య తస్యేదానీంతనశరీరాపేక్షయా ప్రథమజత్వాత్తదానీం చాపానేనాన్నాదత్వస్యానిశ్చయాత్తస్య వాగాదినాఽన్నజిఘృక్షా యుక్తేత్యాహ — ప్రథమజత్వాదితి। అస్మదాద్యపేక్షయేత్యర్థః। యస్మిన్ప్రతిష్ఠితా అన్నమదామేత్యుపక్రాన్తస్య వ్యష్టిశరీరస్య సమష్టిపిణ్డాపేక్షయా ప్రథమజత్వాభావాదపశ్యన్నజానన్నిత్యర్థః। వదనక్రియయా ప్రథమజస్య పిణ్డస్య కారణస్యాన్నగ్రహణాసామర్థ్యం కార్యగతాసామర్థ్యేన ద్రఢయతి — స ప్రథమజ ఇతి। అత్ర ప్రథమమన్నపదం గృహీతవాన్స్యాదిత్యత్ర కర్మత్వేన సంబధ్యతే। తత్కార్యభూతత్వాదితి। తదనన్తరభూతత్వాదిత్యర్థః। ఇదానీంతనశరీరస్య పూర్వకాలీనవ్యష్టిశరీరకార్యత్వాభావాదితి। అభివ్యాహృత్యేతి। వాచకశబ్దేనాభిధాయేత్యర్థః। పూర్వోజోఽపీత్యస్య నాశక్నోదితి పూర్వేణాన్వయః।

తత్ప్రాణేనాజిఘృక్షత్తన్నాశక్రోత్ప్రాణేన గ్రహీతుం స

యద్ధైనత్ప్రాణేనాగ్రహైష్యదభిప్రాప్య హైవాన్నమత్రప్స్య-

తచ్చక్షుషాఽజిఘృక్షత్తన్నాశక్రోచ్చక్షుషా గ్రహీతుం స

యద్ధైనచ్చక్షుషాఽగ్రహైష్యద్దృష్ట్వా హైవాన్నమత్రప్స్యత్త-

చ్ఛ్రోత్రేణాజిఘృక్షత్తన్నాశక్రోచ్ఛ్రోత్రేణ గ్రహీతుం స

యద్ధైనచ్ఛ్రోత్రేణాగ్రహైష్యచ్ఛ్రుత్వా హైవాన్నమత్రప్స్యత్త-

త్త్వచాఽజిఘృక్షత్తన్నాశక్నోత్త్వచా గ్రహీతుం సయద్ధైన-

త్త్వచాఽగ్రహైష్యత్స్పృష్ట్వా హైవాన్నమత్రప్స్యత్తన్మ-

నసాఽజిఘృక్షత్తనాశకోన్మనసా గ్రహీతుం స

యద్ధైనన్మనసాఽగ్రహైష్యద్ధ్యాత్వా హైవాన్నమత్రప్స్య-

త్తచ్ఛిశ్నేనాజిఘృక్షత్తన్నాశక్నోచ్ఛిశ్నేన గ్రహీతుం

స యద్ధైనచ్ఛిశ్నేనాగ్రహైష్యద్విసృజ్య హైవాన్నమత్ర-

ప్స్యత్తదపానేనాజిఘృక్షత్తదావయత్సైషోఽన్నస్య గ్రహో

యద్వాయురన్నాయుర్వా ఏష యద్వాయుః।

తత్ర్రాణేన తుచ్చక్షుషా తచ్ఛ్రోత్రేణ తత్త్వచా తన్మనసా తచ్ఛిశ్నేన తేన తేన కరణవ్యాపారేణాన్నం గ్రహీతుమశక్నువన్పశ్చాదపానేన వాయునా ముఖచ్ఛిద్రేణ తదన్నమజిఘృక్షత్తావయత్తదన్నమేవం జగ్రాహాశితవాన్। తేన స ఏషోఽపానవాయురన్నస్య గృహోఽన్నగ్రాహక ఇత్యేతత్। యద్వాయుర్యో వాయురన్నాయురన్నబన్ధనోఽన్నజీవన వై ప్రసిద్ధం స ఏష యో వాయుః।

ప్రాణేన ఘ్రాణేనాభిప్రాణ్యాఽఽఘ్రాయేత్యర్థః। అపానేనేతి। ముఖచ్ఛిద్రేణాన్తర్గచ్ఛతా వాయునేత్యర్థః। అన్నాత్తృత్వమపిశ్వసనవృత్తిమతః ప్రాణస్య ధర్మో నాఽఽత్మనః స్వత ఇత్యేతత్తదేనత్సృష్టం పరాజిత్యాదినోక్తం సందర్భస్య ప్రయోజనముపసంహరతి — తేన స ఏష ఇతి। యేన కారణేనాపానేనాన్నమశితవాంస్తేనేత్యర్థః। అపానవృత్తిమతః ప్రాణస్యాన్నగ్రాహకత్వం ప్రసిద్ధ్యా దృఢీకర్తుమన్నాయురితి వాక్యం వ్యాచష్టే — అన్నాయురితి। అన్నమద్రామేత్యాదిశ్రుత్యన్తరే ప్రాణస్యాన్నాయుష్ట్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః।

స ఈక్షత కథం న్విదం మదృతే స్యాదితి స ఈక్షత

కతరేణ ప్రపద్యా ఇతి స ఈక్షత యది వాచాఽ-

భివ్యాహృతం యది ప్రాణేనాభిప్రాణితం యది చక్షుషా

దృష్టం యది శ్రోత్రేణ శ్రుతం యది త్వచా స్పృష్టం

యది మనసా ధ్యాతం యద్యపానేనాభ్యపానితం యది
శిశ్నేన విసృష్టమథ కోఽహమితి।

స ఏవం లోకలోకపాలసంఘాతస్థితిమన్ననిమిత్తాం కృత్వా పురపౌరతత్పాలయితృస్థితిసమాం స్వామీవేక్షత। కథం ను కేన ప్రకారేణేతి వితర్కయన్నిదం మ్ఽదృతే మామన్తరేణ పురస్వామినమ్। యదిదం కార్యకారణసంఘాతం కార్యం వక్ష్యమాణం కథం ను ఖలు మామన్తరేణ స్యాత్పరార్థం సత్। యది వాచాఽభివ్యాహృతమిత్యాది కేవలమేవ వాగ్వ్యవహరణాది తన్నిరర్థకం న కథంచన భవేద్బలిస్తుత్యాదివత్। పౌరవన్ద్యాదిభిః ప్రయుజ్యమానం స్వామ్యర్థం సత్తత్స్వామినమన్తరేణాసత్యేవ స్వామిని తద్వత్। తస్మాన్మయా పరేణ స్వామినాఽధిష్ఠాత్రా కృతాకృతఫలసాక్షిభూతేన భోక్త్రా భవితవ్యం పురస్యేవ రాజ్ఞా। యది నామైతత్సంహతకార్యస్య పరార్థత్వం పరార్థినం మాం చేతనమన్తరేణ భవేత్పురపౌరకార్యమివ తత్స్వామినమ్। అథ కోఽహం కింస్వరూపః కస్య వా స్వామీ। యద్యహం కార్యకారణసంఘాతమనుప్రవిశ్య వాగాద్యభివ్యాహృతాదిఫలం నోపలభేయ రాజేవపురమావిశ్యాధికృతపురుషకృతాకృతావేక్షణమ్, న కశ్చిన్మామయం సన్నేవంరూపశ్చేత్యధిగచ్ఛేద్విచారయేత్। విపర్యయే తు యోఽయం వాగాద్యభివ్యాహృతాదీదమితి వేద స సన్వేదనరూపశ్చేత్యధిగన్తవ్యోఽహం స్యామ్। యదర్థమిదం సంహతానాం వాగాదీనామభివ్యాహృతాది। యథా స్తమ్భకుడ్యాదీనాం ప్రాసాదాదిసంహతానాం స్వావయవైరసంహతపరార్థత్వం తద్వదితి। ఏవమీక్షిత్వాఽతః కతరేణ ప్రపద్యా ఇతి। ప్రపదం చ మూర్ధా చాస్య సంఘాతస్య ప్రవేశమార్గావనయోః కతరేణ మార్గేణేదం కార్యకారణసంఘాతలక్షణం పురం ప్రపద్యై ప్రపద్యేయమితి(ద్యేయేతి)।

ఏవం భోగాదికరణభూతానాం లోకానాం భోగాయతనస్య సమష్టివ్యష్టిశరీరస్య భోగోపకరణానాం వాగాదీనాం సమష్టిశరీరే లోకపాలత్వేన వ్యష్టిశరీరే కరణాధిష్ఠాతృత్వేన చ స్థితానాం దేవతానాం భోగే ప్రేరకయోరశనాయాపిపాసయోస్తత్ప్రయుక్తస్య కరణనిష్ఠస్య శబ్దాదివిషయగ్రహణలక్షణస్య భోగస్యాపానవృత్తిమత్ప్రాణనిష్ఠస్యాన్నపానగ్రహణలక్షణస్య చ భోగస్యాఽఽత్మనః సంసారిత్వసిద్ధ్యర్థం సృష్టిమభివాయేదానీం సంసారిణం భోక్తారం దర్శయితుం స్రష్టురీశ్వరస్య విచారం దర్శయితుం స ఈక్షతేతివాక్యం తద్వ్యాచష్టే — స ఏవమితి। పురస్య పౌరాణాం పురవాసినాం తత్పాలయితౄణాం రాజనియుక్తాధికారిణాం స్థితిసమాం తత్తుల్యామన్ననిమిత్తామన్నాధీనాం సంఘాతస్థితిం కృత్వేత్యన్వయః। కృత్వేత్యుపలక్షణం లోకాదీన్సృష్ట్వేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। పదార్థానుక్త్వా వాక్యార్థమాహ — యదిదమితి। వక్ష్యమాణమితి। వాచాఽభివ్యాహృతమిత్యాదినా వక్ష్యమాణమభివ్యాహరణాదికమిత్యర్థః। హేతుగర్భితమిదంశబ్దార్థస్య విశేషణమ్ — పరార్థం సదితి। పరార్థత్వాత్పరమార్థినం మామృతే కథం స్యాదిత్యస్యైవార్థస్య కథంశబ్దసూచితం

వ్యతిరేకమాహ — యదీతి। కేవలం భోక్తృరహితవ్యవహరణాది యత్తన్న కథంచన భవేత్కథంచిదపి న భవేదిత్యన్వయః। తత్ర హేతుః — నిరర్థకమితి। అర్థయత ఇత్యర్థః పచాద్యజర్థయితా పురుషస్తద్రహితమిత్యర్థః। అర్థయితా హి పురుషః స్వస్య ప్రయోజనసిద్ధ్యర్థం వాగాదికం ప్రేరయతి। తదభావే ప్రేరకాభావాద్వాగ్వ్యవహారాదికం న భవేదిత్యర్థః। యద్వాఽర్థః ప్రయోజనమర్థినోఽభావే తస్యార్థత్వాభావాన్నిష్ప్రయోజనం సత్తన్న భవేత్ప్రయోజనప్రయుక్తత్వాత్సర్వప్రవృత్తేరితి। తత్ర దృష్టాన్తః — బలిస్తుత్యాదివదితి। ఏతదేవ వివృణోతి — పౌరేతి। అత్ర యథాశబ్దో ద్రష్టవ్యః। యథా పౌరాదిభిః ప్రయుజ్యమానం బలిస్తుత్యాదికం స్వామినమన్తరేణ న భవేత్తద్వదిత్యన్వయః। స్వామినమన్తరేణేతి। అస్య వ్యాఖ్యానమసత్యేవేతి। విచారస్య ఫలమాహ — తస్మాదితి। పరేణార్థాదన్యేన స్వామినాఽర్థినా వాగాదివ్యవహారకృతోపకారభాజాఽధిష్ఠాత్రా। వాగాదిప్రేరణా(కత్వేన)ధిష్ఠాతృత్వం చాయస్కాన్తవచ్చేతనస్య సంనిధానమాత్రమేవ సాక్షితయా న వ్యాపార ఇత్యాహ — కృతేతి। కృతాకృతయోస్తత్ఫలస్య చేత్యర్థః। ఫలసాక్షిత్వమేవ భోక్తృత్వమపీత్యాహ — భోక్త్రేతి। రాజ్ఞేత్యస్యేతిపదాధ్యాహారేణేక్షతేతి పూర్వేణాన్వయః। ఏవం వాగ్వ్యవహరణాదికార్యసిద్ధ్యర్థం మయా ప్రవేష్టవ్యమిత్యుక్త్వాఽఽత్మస్వరూపబోధార్థం చ మయా ప్రవేష్టవ్యమితి వక్తుం స ఈక్షత యది వాచాఽభివ్యాహృతమిత్యాద్యథ కోఽహమిత్యన్తం వాక్యం తత్ప్రవేశప్రయోజనకథనార్థత్వేన కథం న్విదమితి వాక్యతుల్యత్వాత్స ఈక్షత కతరేణేతివాక్యేన వ్యవహితమపీహైవాఽఽకృష్య వ్యాచష్టే — యది నామేతి। సంహతస్య వాగాదిలక్షణస్య కార్యస్య పరార్థత్వం పరోపకారరూపాభివ్యాహరణాదికారిత్వం పరార్థినముపకారభాజమన్తరేణ భవేదిత్యర్థః। అనేన యది వాచైవ కేవలయాఽభివ్యాహృతం భవేదిత్యేవకారాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజితమ్। ఏవముత్తరత్రాపి యది ప్రాణేనైవాభిప్రాణితం భవేదిత్యాది ద్రష్టవ్యమ్। అభిప్రాణితమాఘ్రాతమభ్యపానితమన్తర్గతం భక్షితమిత్యర్థః। ఉక్తమేవ వాక్యార్థం స్పష్టీ కరోతి — యద్యహమిత్యాదినా। అయం సన్నితి। అయమాత్మాఽస్తి స చైవంరూపశ్చేతి నాధిగచ్ఛేదిత్యర్థః। అప్రవేశే స్వస్యాధిగమో న స్యాదిత్యుక్త్వా ప్రవేశే తు సోఽస్తీతి ప్రవేశఫలమాహ — విపర్యయే త్వితి। ప్రవిశ్యాభివ్యాహృతాద్యుపలమ్భే త్విత్యర్థః। వేదనరూపః సంశ్చేత్యధిగన్తవ్యోఽహం స్యామిత్యన్వయః। వేదనరూపత్వముపపాదయతి — యోఽయమితి। యోఽయం వాగాద్యభివ్యాహృతాది వేద స వేదనరూప ఇత్యధిగన్తవ్యః స్యామిత్యన్వయః। న చ వేదితుః కథం వేదనరూపత్వమితి వాచ్యమ్। వేదితురవేదనరూపత్వే తస్య వేదనాన్తరకర్మత్వం వాచ్యమ్। తస్మిన్వేదనే వేదితైవ కర్తా చేదేకస్మిన్వేదితరి కర్తృత్వం కర్మత్వం చ విరుద్ధం ప్రసజ్యేత। అన్యో వేదితా కర్తా చేత్తస్యాప్యన్యో వేదితేత్యనవస్థా స్యాదితి వేదితుర్వేదనరూపత్వం సిధ్యతి। అత ఏవ శ్రుత్యన్తరే యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మేతి ఘ్రాతృఘ్రేయఘ్రాణవేదనస్యాఽఽత్మత్వముక్తమితి భావః। తస్య వేదనరూపత్వే ప్రమాణముక్త్వాఽస్తిత్వే ప్రమాణమాహ — యదర్థమితి। సంహతానాం వాగాదీనామభివ్యాహృతాది యదర్థం సోఽన్యో వాగాదిభిరసంహతః సంశ్చేత్యధిగన్తవ్య ఇతి

పూర్వేణాన్వయః। సంహతానామసంహతపరార్థత్వే దృష్టాన్తమాహ — యథేతి। ఏతదుక్తం భవతి — వాగాద్యభివ్యాహృతాది స్వాసంహతపరార్థం భవితుమర్హతి సంహతత్వాత్కుడ్యాదివత్ప్రాసాదాదివచ్చేతి। తద్వద్విత్యనన్తరం శ్రుతిగతం స ఈక్షతేతి పదం ద్రష్టవ్యమ్। భాష్యే తు స్పష్టతయా త్యక్తమ్। ప్రయోజనద్వయవశాత్ప్రవేశస్య కర్తవ్యత్వే సిద్ధే ప్రవేశద్వారస్య విచారస్యావసర ఇతీదానీం స ఈక్షత కతరేణేతివాక్యం వ్యాచష్టే — ఏవమీక్షిత్వేతి। అత ఇతి। యతః ప్రవేశస్య వాగాదివ్యవహారసిద్ధిర్భృత్స్వరూపబోధశ్చేతిప్రయోజనద్వయసిద్ధ్యర్థం కర్తవ్యత్వమత ఇత్యర్థః। అన్తరితిపాఠే శరీరస్యాన్తః ప్రపద్యా ఇత్యన్వయః। కతరేణేతిపదం గృహీత్వా తద్వ్యాఖ్యాతుం మార్గద్వయం దర్శయతి — ప్రపదం చేతి। ఇదానీం గృహీతం పదం వ్యాఖ్యాతి — అనయోః కతరేణేతి। ప్రపద్యా ఇత్యనన్తరం శ్రౌతం స ఈక్షతేతి పదం ద్రష్టవ్యమ్।

స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత।

ఏవమీక్షిత్వా న తావన్మద్భృత్యస్య ప్రాణస్య మమ సర్వార్థాధికృతస్య ప్రవేశమార్గేణ ప్రపదాభ్యామధః ప్రపద్యే। కిం తర్హి పారిశేష్యాదస్య మూర్ధానం విదార్య ప్రపద్యేయమితి లోక ఇవేక్షితకారీ స స్రష్టేశ్వర ఏతమేవ మూర్ధసీమానం కేశవిభాగావసానం విదార్య ఛిద్రం కృత్వైతయా ద్వారా మార్గేణేమం లోకం కార్యకారణసంఘాతం ప్రాపద్యత ప్రవివేశ।

అనన్తరం స ఈక్షత యది వాచేత్యాదివాక్యం పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతమితి తదుత్తరం స ఏతమేవ సీమానమితి వాక్యం వ్యాఖ్యాతుం తదపేక్షితమాహ — ఏవమీక్షిత్వేతి। పర్యాలోచ్యేత్యర్థః। భృత్యస్య ప్రవేశమార్గేణ స్వామినః ప్రవేశోఽనుచిత ఇత్యనేనైవ మార్గేణ ప్రవేశం నిశ్చితవానిత్యాహ — న తావదితి। అస్యేతి। పిణ్డస్యేత్యర్థః। ప్రపద్యేయమిత్యనన్తరం నిశ్చిత్యేతి శేషః। ఏవమపేక్షితముక్త్వా స ఏతమితి వాక్యం వ్యాచష్టే — ఇతి లోక ఇవేతి। ఏవమీక్షిత్వా మూర్ధానం విదార్య ప్రపద్యేయమితి నిశ్చిత్యేమం సంఘాతం ప్రాపద్యతేత్యన్వయః।

సైషా విదృతిర్నామ ద్వాస్తదేతన్నాన్దనమ్।

సేయం హి ప్రసిద్ధా ద్వాః। మూర్ధ్ని తైలాదిధారణకాలే తద్రసాదిసంవేదనాత్। సైషా విదృతిర్విదారితత్వాద్విహతిర్నామ ప్రసిద్ధా ద్వాః। ఇతరాణి తు శ్రోత్రాదిద్వారాణి భృత్యాదిస్థానీయసాధారణమార్గత్వాన్న సమృద్ధీని నాఽఽనన్దహేతూని। ఇదం తు ద్వారం

పరమేశ్వరస్యైవ కేవలస్యేతి। తదేతన్నాన్దనం నన్దనమేవ నాన్దనమితి దైర్ఘ్యం ఛాన్దసమ్। నన్దత్యనేన ద్వారేణ గత్వా పరస్మిన్బ్రహ్మణీతి।

నను నవ వై పురుషే ప్రాణాః సప్త వై శీర్షణ్యాః ప్రాణా ద్వావవాఞ్చౌ నవద్వారే పురే దేహీత్యాదిషు ద్వారనవకం ప్రసిద్ధం న తు మూర్ధని ద్వారాన్తరమిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షతస్తయోర్ధ్వమాయన్నముతత్వమేతీతిశ్రుతితశ్చ తస్య ద్వారస్య ప్రసిద్ధేర్నైవమితి వక్తుం సైషేతి వాక్యం తద్వ్యాచష్టే — సేయమితి। ప్రత్యక్షతః ప్రసిద్ధిం సైషేతి పదాభ్యాం దర్శయతి — మూర్ధ్నీతి। మూర్ధని చిరం విషవృక్షతైలాదిధారణకాలే తిక్తాదితద్రససంవేదనం దృశ్యత ఇతి సా ద్వాః ప్రత్యక్షతః ప్రసిద్ధేత్యర్థః। న కేవలం ద్వారః ప్రత్యక్షత ఏవ ప్రసిద్ధిః కింతు తస్యా విదృతిరితినామ్నాఽపి ప్రసిద్ధిరిత్యాహ — విదృతిరితి। అనేనేశ్వరేణ స్వప్రవేశార్థమసాధారణతయా విదారితత్వాన్న భృత్యస్థానీయచక్షురాదిప్రవేశద్వారైః సహ నవ వై పురుషే ప్రాణా ఇత్యాదిపూర్వోక్తశ్రుతిషు పరిగణితమిత్యుక్తమ్। శ్రౌతప్రసిద్ధిం వక్తుం తదేతన్నాన్దనమితి వాక్యం తత్రైతదేవ నాన్దనం నాన్యానీత్యుక్తమితి కృత్వా వ్యాచష్టే — ఇతరాణి త్వితి। సమృద్ధీనీతి। సమ్యగృద్ధిరానన్దో యేషు తానీతి విగ్రహః। హేతుశబ్దం భావప్రధానం స్వీకృత్యాఽఽనన్దం ప్రతి హేతుత్వం యేషామితి బహువ్రీహిణా హేతూనీతి నపుంసకత్వం ద్రష్టవ్యమ్। నన్దత్యనేన ద్వారేణ గత్వేతి। అనేన తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతిశ్రుతౌ ప్రసిద్ధిర్దర్శితా।

తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నా అయమావస-

థోఽయమావసథోఽయమావసథ ఇతి॥

తస్యైవం సృష్ట్వా ప్రవిష్టస్య జీవనాఽఽత్మనా రాజ్ఞ ఇవ పురం త్రయ ఆవసథాః। జాగరితకాల ఇన్ద్రియస్థానం దక్షిణం చక్షుః। స్వప్నకాలేఽన్తర్మనః। సషుప్తికాలే హృదయాకాశ ఇత్యేతద్వక్ష్యమాణా వా త్రయ ఆవసథాః। పితృశరీరం మాతృగర్భాశయః స్వం చ శరీరమితి। త్రయః స్వప్నా జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాఖ్యాః। నను జాగరితం ప్రబోధరూపత్వాన్న స్వప్నః। నైవమ్। స్వప్న ఏవ। కథం పరమార్థస్వాత్మప్రబోధాభావాత్స్వమవదసద్వస్తుదర్శనాచ్చ। అయమేవాఽఽవసథశ్చక్షుర్దక్షిణం ప్రథమః। మనోఽన్తరం ద్వితీయః। హృదయాకాశస్తృతీయః। అయమావసథ ఇత్యుక్తానుకీర్తనమేవ తేషు హ్యయమావసథేషు పర్యాయేణాఽఽత్మభావేన వర్తమానోఽవిద్యయా దీర్ఘకాలం గాఢం ప్రసుప్తః స్వాభావిక్యా న ప్రబుధ్యతేఽనేకశతసహస్రానర్థసంనిపాతనదుఃఖముద్గరాభిఘాతానుభవైరపి।

ఈశ్వరస్యైవం ప్రవేశముక్త్వా తస్య పూర్వోక్తకార్యకారణసంఘాతోపాధికం సంసారమాహ — తస్యేతి। ఏవం పురం సృష్ట్వా జీవేనాఽఽత్మనా ప్రవిష్టస్య తస్య రాజ్ఞ ఇవత్రయ ఆవసథాః క్రీడాస్థానానీత్యన్వయః। తాన్యేవాఽఽహ — జాగరితేతి। చక్షురితి। చక్షుర్గోలకమిత్యర్థః। మన ఇతి। మనసోఽధికరణం కణ్ఠస్థానమిత్యర్థః। కణ్ఠే స్వప్నం సమాదిశేదితిశ్రుతేః। హృదయాకాశ ఇతి। హృదయావచ్ఛిన్నభూతాకాశ ఇత్యర్థః। యద్యపి బ్రహ్మణ్యేవ సుషుప్తౌ జీవో వర్తతే సతా సోమ్య తదా సంపన్న ఇతి శ్రుతేస్తథాఽపి బ్రహ్మణోఽపి హృదయావకారోఽవస్థానాత్తత్సంపన్నోఽపి తత్రైవ వర్తత ఇతి తథోక్తమ్। అన్యథా హృదయాకాశశబ్దేనైవ దహరాధికరణన్యాయేన బ్రహ్మభిధానే తస్య త్రయః స్వప్నా ఇతి వక్ష్యమాణమతుల్యత్వాపత్తిరిత్యత ఏవ పక్షాన్తరమాహ — వక్ష్యమాణా వేతి। తానేవాఽఽహ — పితృశరీరమితి। నన్వాత్మా వా ఇదమేక ఏవేత్యద్వితీయత్వేనోక్తస్య కథమావసథయోగ ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽవసథానాం మృషాత్వాన్న పారమార్థికాద్వితీయత్వాయోగ ఇతి వక్తుం త్రయః స్వప్నా ఇత్యుక్తం తద్వ్యాచష్టే — త్రయః స్వప్నా ఇతి। స్వప్నతుల్యా ఇత్యర్థః। జాగ్రదిత్యుపలక్షణం పిత్రాదిశరీరత్రయం చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। తేషాం స్వప్నతుల్యత్వం నాస్తీతి శఙ్కతే — నన్వితి। అత్రాపి శరీరత్రయమిత్యుపలక్షితం తత్రప్రబోధస్య స్వప్నప్రబోధతుల్యత్వాత్స్వప్నత్వమేవేత్యాహ — నైవమితి। తథా ప్రసిద్ధిర్నాస్తీతి శఙ్కతే — కథమితి। అవివేకినాం తథా ప్రసిద్ధ్యభావేఽపి వివేకినాం తల్లక్షణజ్ఞత్వాత్తథా ప్రసిద్ధిరస్తీత్యాహ — పరమార్థేతి। వస్తుతత్త్వతిరోధానేనాసద్వస్తుప్రతిభాసః స్వప్న ఇతి తల్లక్షణం జాగరితమపి తథాభూతమేవ బ్రహ్మస్వరూపతిరోధానాదవిద్యమానజగత్ప్రతీతశ్చేత్యర్థః। అన్తరం యన్మనస్తద్ద్వితీయ ఆవసథ ఇత్యన్వయః। అయమావసథ ఇత్యాదినాఽర్థాన్తరం నోచ్యతే। ప్రాసాదభూమికావదుపర్యధోభావేన స్థితా ఏవం చక్షురాదయోఽఙ్గుల్యా నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్యన్తే బాహ్యావసథభ్రాన్తివారణాయేత్యాహ — అయమావసథ ఇత్యుక్తానుకీర్తనమేవేతి। నన్వావసథశబ్దస్య గృహవిశేషవాచినః కథమక్ష్యాదిషు ప్రయోగ ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽవసథస్థస్యేవైషు స్థితస్య దీర్ఘనిద్రాదర్శనాత్తేషు సుఖం సుప్తస్యేవ శీఘ్రప్రబోధాదర్శనాద్గౌణ్యా వృత్త్యాఽఽవసథత్వమాహ — తేషు హ్యయమితి। స్వాభావిక్యాఽవిద్యయేత్యన్వయః। అనుభవైరిత్యనన్తరమిత్యేత ఆవసథా ఉచ్యన్త ఇతి శేషః।

స జాతో భూతాన్యభివ్యైఖ్య-

త్కిమిహాన్యం వావదిషదితి।

స జాతః శరీరే ప్రవిష్టో జీవాత్మనా భూతాన్యభివ్యైఖ్యద్వ్యాకరోత్।

నను జాగరితాదికం భూతకార్యస్య కార్యకరణసంఘాతస్య ధర్మే న త్వాత్మనః। తద్భిన్నస్యాపి తస్మింస్తాదాత్మ్యాభిమానాత్తద్ధర్మవత్త్వమితి వక్తుం స జాత ఇతి వాక్యం తద్వ్యాచష్టే — స జాత ఇతి। భూతాన్యేవాఽఽభిముఖ్యేన తాదాత్మ్యేన వ్యాకరోవ్యక్తం జ్ఞాతవానుక్తవాంశ్చ మనుష్యోఽహం కాణోఽహం సుఖ్యహమిత్యాదిప్రకారేణేత్యర్థః। తథా చ శ్రుత్యన్తరమ్ — "అనేన జీవేనాఽఽత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి" ఇతి। నను వ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానే సతి కథముక్తతాదాత్మ్యభ్రమ ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ శ్రుతిః — కిమిహాన్యమితి। ఇహాస్మిఞ్శరీరేఽన్యం వ్యతిరిక్తమాత్మానం వావదిషత్కిమితి కాక్వా నోక్తవానిత్యర్థః। న జ్ఞాతవానిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। ఇతిశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే యస్మాదేవం తస్మాదభివ్యైఖ్యదిత్యధ్యారోపప్రకరణసమాప్త్యర్థో వా। ఇదం వాక్యం భాష్యకారైః స్పష్టత్వాదుపేక్షితం లేఖకదోషాత్పతితం వా।

స ఏవమేవ పురుషం బ్రహ్మ తత-

మమపశ్యదిదమదర్శమితీ3ఁ।

స కదాచిత్పరమకారుణికేనాఽఽచార్యేణాఽఽత్మజ్ఞానప్రబోధకృచ్ఛబ్దికాయాం వేదాన్తమహావాక్యభేర్యాం తత్కర్ణమలే తాడ్యమానాయామేతమేవ సృష్ట్యాదికర్తృత్వేన ప్రకృతం పురుషం పురి శయానమాత్మానం బ్రహ్మ బృహత్తతమం తకారేణైకేన లుప్తేన తతతమం వ్యాప్తతమం పరిపూర్ణమాకాశవత్ప్రత్యబుధ్యతాపశ్యత్। కథమ్। ఇదం బ్రహ్మ మమాఽఽత్మనః స్వరూపమదర్శం దృష్టవానస్మి। అహో ఇతి విచారణార్థా ప్లుతిః పూర్వమ్।

ఏవమధ్యారోపం ప్రదర్శ్య తస్యాపవాదార్థం స ఏతమిత్యాదివాక్యం తద్వ్యాచష్టే — స కదాచిదిత్యాదినా। యద్వా స జాత ఇత్యాదిరపవాదస్తస్మిన్పక్ష ఏవం యోజనా। భూతాని వ్యాకరోద్వివిచ్యాకరోత్। కిమేషాం స్వతః సత్తాఽస్తి నేతి విచారితవానిత్యర్థః। విచార్య చ కిమన్యమాత్మవ్యతిరిక్తం స్వతఃసత్తాకం వావదిషద్వదిష్యామి న కించిదప్యాత్మవ్యతిరిక్తం వక్తుం శక్నోమీతి నిశ్చితవానిత్యర్థః। ఏవం పదార్థశోధనవతో వాక్యార్థజ్ఞానమాహ — స ఇతి। ఆచార్యవాన్పురుషో వేదేతిశ్రుతేస్తేన వినా స్వతో వాక్యార్థజ్ఞానం న సంభవతీత్యభిప్రేత్యాఽఽహ — పరమేతి। వేదాన్తేతి। ఉపనిషత్కాణ్డస్య సముదాయస్య భేరీస్థానత్వం తద్గతానాం తత్త్వమసీత్యాదివాక్యానాం ప్రబోధజనకశబ్దత్వమితి జ్ఞేయమ్। పురి శయానామితి। మూర్ధన్యయా ద్వారా ప్రవిశ్యేతి శేషః। లుప్తేనేతి। తేన సహేత్యర్థః। కిం పరోక్షతయా జ్ఞాతమితి పృచ్ఛతి — కథమితి। తస్య కృతార్థతాప్రఖ్యాపకేన వాక్యేన తస్యాపరోక్షత్వమాహ — ఇదమితి। ఇతీ3 ఇతిప్లుతేరర్థమాహ — అహో ఇతి। విచారణార్థా ప్లుతిః పూర్వమితి విచారణార్థే ప్లుతేర్విహితత్వాత్। ప్లుత్యా సమ్యగ్బ్రహ్మ జ్ఞాతం న వేతి విచార్య సమ్యగ్జ్ఞాతమితి నిశ్చిత్యాహ ఇతి స్వస్య కృతార్థత్వం ప్రఖ్యాపితవానిత్యర్థః।

తస్మాదిదన్ద్రో నామేదన్ద్రో హ వై నామ తమి-

దన్ద్రం సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణ।

యస్మాదిదమిత్యేవం యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ సర్వాన్తరమపశ్యదపరోక్షేణ తస్మాదిదం పశ్యతీతీదన్ద్రో నామ పరమాత్మా। ఇదన్ద్రో హ వై నామ ప్రసిద్ధో లోక ఈశ్వరః। తమేవమిదన్ద్రం సన్తమిన్ద్ర ఇతి పరోక్షేణ పరోక్షాభిధానేనాఽఽచక్షతే బ్రహ్మవిదః సంవ్యవహారార్థం పూజ్యతమత్వాత్ప్రత్యక్షనామగ్రహణభయాత్।

తస్యేన్ద్రనామప్రసిద్ధ్యాఽపి తస్య జ్ఞానస్యాపరోక్షత్వమితి వక్తుం తస్మాదిన్ద్ర ఇతి వాక్యం తద్వ్యాచష్టే — యస్మాదితి। తస్మాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మేదం నిత్యమేవాపరోక్షేణ ప్రత్యగాత్మేత్యేవమపశ్యదిత్యన్వయః। కథమిదన్ద్రనామత్వమత ఆహ — ఇదన్ద్రో హ వా ఇతి। నన్విన్ద్రో మాయాభిరిత్యాదావిన్ద్ర ఇతి ప్రసిద్ధో న త్విదన్ద్ర ఇత్యత ఆహ — తమేవమితి। ఇన్ద్రస్యైవ సతః పరోక్షత్వార్థమక్షరలోపేనేన్ద్ర ఇత్యాహురిత్యర్థః। పరోక్షోక్తేః ప్రయోజనమాహ — పూజ్యేతి।

పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః పరో-

క్షప్రియా ఇవ హి దేవాః॥

ఇత్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కే తృతీయః ఖణ్డః॥ ౩॥

ఉపనిషత్క్రమేణ ప్రథమాధ్యాయే తృతీయః ఖణ్డః॥౩॥

ఇత్యైతరేయోపనిషది ప్రథమోఽధ్యాయః॥౧॥

ఇతి ఋగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకే చతుర్థాధ్యాయే తృతీయః ఖణ్డః॥౩॥

ఇత్యైతరేయబ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డే ద్వితీయారణ్యకే చతుర్థోఽధ్యాయః॥౪॥

తథా హి పరోక్షప్రియాః పరోక్షనామగ్రహణప్రియా ఇవ హ్యేవ హి యస్మాద్దేవాః। కిము సర్వదేవానామపి దేవో మహేశ్వరః। ద్విర్వచనం ప్రకృతాధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థమ్॥

ఇత్యైతరేయోపనిషద్భాష్యే ప్రథమాధ్యాయే తృతీయః ఖణ్డః॥౩॥

ఇతి శ్రీమద్భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్కృతావైతరేయోప-

నిషద్భాష్యే ప్రథమోఽధ్యాయః॥౧॥

పూజ్యానాం పరోక్షతయైవ నామ వక్తవ్యమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ — తథా హీతి। దేవా ఇతి। పూజ్యా ఇత్యర్థః। అత ఏవాఽఽచార్యా ఉపాధ్యాయా ఇత్యుక్తావేవ ప్రీతిం కుర్వన్తి లోకే న తు విష్ణుమిత్రాదినామగ్రహణ ఇతి భావః। నామ్నః పరోక్షత్వం నామ యథార్థనామ్నో రూపాన్తరకరణేన స్వరూపాచ్ఛాదనమితి జ్ఞేయమ్॥

ఇత్యైతరేయోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమాధ్యాయే తృతీయః ఖణ్డః॥౩॥

ఇతి శ్రీమద్భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్కృతావైతరేయోప-

నిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమోఽధ్యాయః॥౧॥

అథ ద్వితీయోఽధ్యాయః।

(ఆరణ్యకక్రమేణ పఞ్చమోఽధ్యాయః)

తత్ర ప్రథమః ఖణ్డః।

అస్మింశ్చతుర్థేఽధ్యాయ ఏష వాక్యార్థో జగదుత్పత్తిస్థితిప్రలయకృదసంసారీ సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిః సర్వవిత్సర్వమిదం జగత్స్వతోఽన్యద్వస్త్వన్తరమనుపాదాయైవాఽఽకాశాదిక్రమేణ సృష్ట్వా స్వాత్మప్రబోధనార్థం సర్వాణి చ ప్రాణాదిమచ్ఛరీరాణి స్వయం ప్రవివేశ ప్రవిశ్య చ స్వమాత్మానం యథాభూతమిదం బ్రహ్మాస్మీతి సాక్షాత్ప్రత్యబుధ్యత। తస్మాత్స ఏవ సర్వశరీరేష్వేక ఏవాఽఽత్మా నాన్య ఇతి। అన్యోఽపి సమ ఆత్మా బ్రహ్మాస్మీత్యేవం విద్యాదిత్యాత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదితి। బ్రహ్మ తతమమితి చోక్తమ్। అన్యత్ర చ। సర్వగతస్య సర్వాత్మనో వాలాగ్రమాత్రమప్యప్రవిష్టం నాస్తీతి కథం సీమానం విదార్య ప్రాపద్యత పిపీలికేవ సుషిరమ్।

అస్మిన్నధ్యాయ ఆత్మైకత్వలోకలోకపాలసృష్ట్యశనాయాపిపాసాసంయోజనాదీనాం బహూనామర్థానాముక్తత్వాత్సర్వేషామపి వివక్షితత్వశఙ్కావారణాయ వివక్షితమర్థమాహ — అస్మిన్నితి। సర్వేష్వపి శరీరేష్వేక ఏవాఽఽత్మా స ఏవ పరమేశ్వర ఇతి వక్ష్యమాణోఽర్థ ఏతచ్ఛబ్దార్థః। వాక్యార్థ ఇతి। వివక్షిత ఇతి శేషః। కథమయమేవార్థో వివక్షిత ఇత్యాశఙ్క్య పూర్వసందర్భపర్యాలోచనయేత్యాహ — జగదిత్యాదినా। యద్యపి లోకాదిసృష్ట్యాఽన్నసృష్ట్యా చోత్పత్తిస్థితీ ఏవోక్తే తథాఽప్యుత్పత్తిస్థిత్యుక్త్యాఽర్థాత్ప్రలయోఽప్యుక్తప్రాయ ఇతి ప్రలయకృదిత్యుక్తం లోకపాలాదీనామేవ భోక్తృత్వోక్త్యాఽసంసారీత్యుక్తమిత్యర్థః। సామాన్యతః సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః। విశేషతః సర్వప్రకారేణాపి సర్వం వేత్తీతి సర్వవిత్। సృష్ట్వేత్యన్తేన జగతస్తత్కార్యత్వాత్తద్వ్యతిరేకేణ నాస్తీత్యుక్త్వా ప్రత్యగాత్మనస్తదభేదమాహ — స్వాత్మేతి। న కేవలం ప్రవేశోక్త్యైవ తదభేదః కిం తు తదభేదజ్ఞానోక్తేశ్చేత్యాహ — ప్రవిశ్య చేతి। యస్మాత్సర్వశరీరేష్వేకస్యైవ ప్రవేశ ఉక్తః। యస్మాచ్చ ప్రవిష్టస్య బ్రహ్మతయా జ్ఞానముక్తం తస్మాత్సర్వశరీరేష్వేక ఏవాఽఽత్మా స చ సర్వజ్ఞ ఈశ్వర ఏవ నాన్య ఇత్యేష వాక్యార్థో వివక్షిత ఇతి పూర్వేణాన్వయః। సమ ఆత్మేతి విద్యాదితిసంహితోపనిషద్గతవాక్యశేషోఽప్యేతమేవార్థమాహేత్యాహ — అన్యోఽపీతి। సమ ఇతి। సర్వభూతేష్వేక ఇత్యర్థః। స ఈక్షతేత్యాదిసందర్భాదయమర్థః ప్రతీయత ఇత్యుక్తం పూర్వమిదానీముపక్రమోపసంహారాభ్యాసప్యేష ఏవార్థః ప్రతీయత ఇత్యాహ — ఆత్మా వా ఇతి। సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమిత్యాదౌ చాద్వితీయత్వముక్తమిత్యాహ — అన్యత్ర చేతి। ప్రవేశవాక్యాదాత్మన ఏకత్వముక్తం తదయుక్తం తస్యైవాసంగతార్థత్వాదితి శఙ్కతే — సర్వగతస్యేతి। అశరీరత్వాద్విద్వారయితృత్వం సర్వగతత్వాత్ప్రవేశశ్చ న సంగచ్ఛత ఇత్యర్థః।

నన్వత్యల్పమిదం చోద్యం బహు చాత్ర చోదితవ్యమ్। అకరణః సన్నీక్షితాఽనుపాదాయ కించిల్లోకానసృజతాదభ్యః పురుషం సముద్ధృత్యామూర్ఛయత్। తస్యాభిధ్యానాన్ముఖాది నిర్భిన్నం ముఖాదిభ్యశ్చాగ్న్యాదయో లోకపాలాస్తేషాం చాశనాయాపిపాసాదిసంయోజనం

తదాయతనప్రార్థనం తదర్థం గవాదిప్రదర్శనం తేషాం యథాయతనప్రవేశనం సృష్టస్యాన్నస్య పలాయనం వాగాదిభిస్తజ్జిఘృక్షా। ఏతత్సర్వం సీమావిదారణప్రవేశసమమేవ। అస్తు తర్హి సర్వమేవేదమనుపపన్నమ్। న। అత్రాత్మావబోధార్థమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్సర్వోఽయమర్థవాద ఇత్యదోషః। మాయావివద్వా మహామాయావీ దేవః సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిః సర్వమేతచ్చకార సుఖావబోధనప్రతిపత్త్యర్థం లోకవదాఖ్యాయికాదిప్రపఞ్చ ఇతి యుక్తతరః పక్షః। న హి సృష్ట్యాఖ్యాయికాదిపరిజ్ఞానాత్కించిత్ఫలమిష్యతే। ఐకాత్మ్యస్వరూపపరిజ్ఞానాత్త్వమృతత్వం ఫలం సర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధమ్। స్మృతిషు చ గీతాద్యాసు సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరమిత్యాదినా।

కిం ప్రతీయమానార్థేఽసంగతత్వముత వివక్షితార్థే। ఆద్యే సర్వస్యాప్యసంగతార్థత్వేన సర్వస్యాప్యప్రామాణ్యం స్యాత్। న చ వేదస్య తద్యుక్తమిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ — నన్వితి। చక్షురాదికరణైరీక్షణం ప్రసిద్ధం మృదాద్యుపాదానవత ఏవ స్రష్టృత్వం హస్తాభ్యామేవ సముద్ధరణసంమూర్చనే ఇత్యశరీరస్య తదసంగతమ్। శస్త్రాదినా మూర్తేన విదారణం న త్వమూర్తాధ్యానాన్ముఖాదిభ్యోఽగ్న్యాద్యుత్పత్తౌ తస్య దాహాదిః స్యాత్। మూర్తస్యైవాన్యేన సంయోజనం కర్తుం శక్యం నాశనాయాదేరమూర్తస్య। అగ్న్యాదీనాం శరీరసృష్టేః పూర్వం ప్రార్థనాయా అయోగస్తదా గవాదిశరీరాభావాత్।స్వయం చాశరీరత్వాదానయనాయోగః। తేషామశరీరత్వాదమూర్తత్వాత్ప్రవేశానుపపత్తిః। అన్నస్యాచేతనస్య పలాయనానుపపత్తిః। వాగాదీనాం హస్తాదివద్వస్త్వాదానాసామర్థ్యాత్తైర్జిఘృక్షానుపపత్తిరితి సర్వమసంగతార్థమిత్యర్థః। తర్హి సర్వమప్రమాణమస్త్వితి కశ్చిచ్ఛఙ్కతే — అస్త్వితి। వివక్షితార్థేఽపి విషం భుఙ్క్ష్వ స ప్రజాపతిరాత్మనో వపాముదుఖ్ఖి*దదిత్యాదీనామివ ప్రామాణ్యసంభవేనాప్రామాణ్యం న కస్యచిదపి యుక్తమ్। వివక్షితార్థే చ నాసంగతిరితి ద్వితీయం దూషయతి — నేతి। లోకే స్వయమేవ ద్వారం కృత్వాఽనేకేషు గృహేషు ప్రవిష్టస్య దేవదత్తస్యైకత్వదర్శనాత్తద్వదాత్మన ఏకత్వమితి బోధయితుం విదారణప్రవేశనే ఉచ్యేతే న తు సోఽర్థో వివక్షితః। వివక్షితాత్మైకత్వబోధద్వారతయోక్తత్వాత్ప్రాశస్త్యార్థద్వారతయోక్తవపోత్ఖననాదివదర్థవాద ఇత్యర్థః। అసత ఏవ ప్రవేశాదేరిహోక్తిరిత్యఙ్గీకృత్య తస్య గుణార్థవాదత్వం వపోత్ఖననాదివాక్యవదిత్యుక్త్వాఽగ్నిర్హిమస్య భేషజమిత్యాదివద్భూతార్థవాదత్వమఙ్గీకృత్యాఽఽహ — మాయావీతి। మాయయాఽఘటితమపి సర్వముపపద్యతేఽఘటితఘటకత్వాత్తస్యా ఇత్యర్థః। అనేన సృష్ట్యాదేరఘటితార్థత్వాద్గన్ధర్వనగరాదివన్మృషాత్వమేవేతి స్పష్టీకర్తుమఘటితమపి సృష్ట్యాదికం శ్రుత్యా దర్శితమిత్యుక్తమ్। నన్వాత్మావబోధశ్చేద్వివక్షితస్తర్హి సాక్షాదేవ స ఉచ్యతాం కిమనేన వృథా ప్రపఞ్చనేనేత్యత ఆహ — సుఖేతి। అవబోధనం ప్రతిపాదనం సుఖేన వక్తుః ప్రతిపాదనార్థం సుఖేన శ్రోతుః ప్రతిపత్త్యర్థం చేత్యర్థః। నను

లోకసృష్ట్యాదేర్మానాన్తరాగోచరత్వేనాపూర్వత్వాత్తత్పరత్వమేవాఽఽఖ్యాయికాయా అస్త్విత్యాశఙ్క్యాపూర్వత్వేఽపి తత్రప్రతిపత్త్యా ఫలాలాభాత్ఫలవత్యజ్ఞాతే శ్రుతేస్తాత్పర్యనియమాత్। అన్యథా రుద్రరోదనాదేరప్యపూర్వత్వేన తత్రాపి తాత్పర్యాపత్తేర్న సృష్ట్యాదౌ తాత్పర్యమిత్యాహ — న హీతి। ఆత్మప్రతిపత్తౌ తు ఫలదర్శనాత్తత్పరత్వమేవ యుక్తమిత్యాహ — ఐకాత్మ్యేతి। సర్వేతి। ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వం తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి విద్వానమృతః సమభవదిత్యాదిషు జ్ఞానాదమృతత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః। సమం సర్వేషు భూతేష్విత్యనేనైకాత్మ్యముక్త్వా సమం పశ్యన్హి సర్వత్ర న హినస్త్యాత్మనాఽఽత్మానమితి జ్ఞానాదమృతత్వముక్తమిత్యాహ — స్మృతిషు చేతి। యజ్జ్ఞాత్వాఽమృతమశ్రుత ఇత్యాదిరాదిశబ్దార్థః।

---

* అత్ర సర్వేష్వప్యాదర్శపుస్తకేషు “ఉదఖిదత్" ఇత్యేవ పాఠో దృశ్యతే స తు లేఖకప్రమాదాదేవ। "ఉదఖ్ఖిదత్" ఇత్యేవ తైత్తిరీయపాఠః। అత్ర చ్ఛాన్దసో వర్ణోపజనః। తథా చ ప్రాతిశాఖ్యే — "ఉపసర్గపాథ ఏషః" ఇత్యాది। అత్ర కలికాతాముద్రితపుస్తకే “ఉదఖ్ఖిదత్" ఇతి వర్తతే తత్తు ప్రామాదికమేవ। చఖ్ఖనతురిత్యాదివదత్రాపి ఖకారశ్రవణస్యైవ సిద్ధత్వాత్తైత్తిరీయే ద్వితీయఖకారయుక్తస్యైవ పాఠస్యోపరితనసంగృహీతప్రాతిశాఖ్యసూత్రేణ సిద్ధత్వాచ్చ।

“సోఽహం స చ త్వం స చ సర్వమేతదాత్మస్వరూపం త్యజ భేదమోహమ్।

*ఇతీరితస్తేన స రాజవర్యస్తత్యాజ భేదం పరమార్థదృష్టిః"

ఇత్యైకాత్మ్యముక్త్వా,

"స చాపి జాతిస్మరణాప్తబోధస్తత్రైవ జన్మన్యపవర్గమాప"

ఇత్యాదివిష్ణుపురాణమాద్యశబ్దార్థః।

నను త్రయ ఆత్మానో భోక్తా కర్తా సంసారీ జీవ ఏకః సర్వలోకశాస్త్రప్రసిద్ధః। అనేకప్రాణికర్మఫలోపభోగయోగ్యానేకాధిష్ఠానవల్లోకదేహనిర్మాణేన లిఙ్గేన యథాశాస్త్రప్రదర్శితేన పురప్రాసాదాదినిర్మాణలిఙ్గేన తద్విషయకౌశలజ్ఞానవాంస్తత్కర్తా తక్షాదిరివేశ్వరః సర్వజ్ఞో జగతః కర్తా ద్వితీయశ్చేతన ఆత్మాఽవగమ్యతే। యతో వాచో నివర్తన్తే నేతి నేతీత్యాదిశాస్త్రప్రసిద్ధ ఔపనిషదః పురుషస్తృతీయః। ఏవమేతే త్రయ ఆత్మానోఽన్యోన్యవిలక్షణాః। తత్ర కథమేక ఏవాఽఽత్మాఽద్వితీయోఽసంసారీతి జ్ఞాతుం శక్యతే। తత్ర జీవ ఏవ తావత్కథం జ్ఞాయతే। నన్వేవం జ్ఞాయతే శ్రోతా మన్తా ద్రష్టాఽఽదేష్టాఽఽఘోష్టా విజ్ఞాతా ప్రజ్ఞాతేతి।

ఆత్మైక్యమేవాస్యాధ్యాయస్యార్థ ఇత్యుక్త్వైతదేవ స్థిరీకర్తుమాశఙ్కతే — నన్వితి। జీవ-ఈశ్వరౌ నిర్విశేషబ్రహ్మ చేతి త్రయ ఆత్మాన ఇత్యర్థః। తత్ర జీవోఽహం కర్తేతి లోక ఏష హి దుష్టా స్వ(ష్టా యజేత స్వర్గకామ ఇత్యాదిశాస్త్రే చ ప్రసిద్ధ ఇత్యాహ — భోక్తేతి। ఏక ఇతి। త్రయాణాం మధ్య ఏక ఇత్యర్థః। యో లోకదేహనిర్మాణేన లిఙ్గేనావగమ్యతే సర్వజ్ఞ ఈశ్వరః స ద్వితీయ ఇత్యాహ — అనేకేతి। అనేకేషాం విచిత్రాంణాం చ ప్రాణినాం యాన్యనేకాని విచిత్రాణి కర్మఫలాని తదుపభోగయోగ్యాని యాన్యనేకాని విచిత్రాణ్యధిష్ఠానాని స్థానవిశేషాస్తద్వన్తో లోకా దేహాశ్చ తేషాం నిర్మాణేన లిఙ్గేనేత్యర్థః। ఇదం విశేషణం కర్తుః సర్వజ్ఞతార్థమ్। యథాశాస్త్రపదర్శితేనేతి। స ఇమాల్లోఁకానసృజతేత్యాదిశాస్త్రప్రదర్శితలిఙ్గేనేత్యర్థః। అనుమానే దృష్టాన్తమాహ — పురేతి। అచేతనం ప్రధానం స్వయమేవ విచిత్రజగదాకారేణ పరిణమతే న తు సర్వజ్ఞోఽధిష్ఠాతా కశ్చిదితి సాంఖ్యాః, తన్నిరాసాయాఽఽహ — చేతన ఇతి। చేతనానధిష్ఠితస్యాచేతనస్య స్వతః ప్రవృత్త్యదర్శనాదవశ్యం సర్వజ్ఞశ్చేతనోఽధిష్ఠాతాఽఙ్గీ

---

* ఇతీరిత ఇత్యాది దృష్టిరిత్యన్తం శ్లోకార్ధం క. గ. ఘ. ఙ. సంజ్ఞితపుస్తకేషు నాస్తి।

కార్య ఇత్యర్థః। తృతీయమాహ — యత ఇతి। ఏకస్యైవ రూపభేదేన భేద ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ — ఏవమితి। అన్యోన్యేతి। అన్యోన్యవిరుద్ధధర్మవత్త్వాద్దహనతుహినవద్భిన్నా ఇన్యర్థః। తత్ర జీవస్య యత్కర్తృత్వభోక్తృత్వాదినా వైలక్షణ్యముక్తం తదసిద్ధం తస్య మానాన్తరావిషయత్వేన తద్ధర్మవత్తయా ప్రమాతుమశక్యత్వాదతో న భేద ఇత్యభిప్రాయేణ పరిహరతి సిద్ధాన్తీ — తత్ర జీవ ఏవేతి। కథమితి। తస్య జ్ఞేయత్వాభావే కర్తృత్వాదిధర్మవిశిష్టతయాఽపి స జ్ఞాతుమశక్య ఇత్యర్థః। అవిజ్ఞాతాభిప్రాయః ప్రశ్నప్రకారం మత్వా శఙ్కతే — నన్వితి। ఆదేష్టా వర్ణాత్మకశబ్దవక్తా। ఆఘోష్టా ధ్వన్యాత్మకశబ్దవత్కేత్యర్థః।

నను విప్రతిషిద్ధం జ్ఞాయతే యః శ్రవణాదికర్తృత్వేనామతో మన్తాఽవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతేతి చ। తథా న మతేర్మన్తారం మన్వీథా న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయా ఇత్యాది చ। సత్యం విప్రతిషిద్ధం యది ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాయేత। సుఖాదివత్। ప్రత్యక్షజ్ఞానం చ నివార్యతే న మతేర్మన్తారమిత్యాదినా। జ్ఞాయతే తు శ్రవణాదిలిఙ్గేన తత్ర కుతో విప్రతిషేధః।

పూర్వవాక్యే స ఏషోఽశ్రుతోఽమృతోఽవిజ్ఞాత ఇతి విజ్ఞేయత్వస్య ప్రతిషేధాత్తస్మింస్తద్విరుద్ధం జ్ఞేయత్వమిత్యాహ — నను విప్రతిషిద్ధమితి। యః శ్రవణాదికర్తృత్వేన జ్ఞాయతే స ఏవామతోఽవిజ్ఞాతశ్చేత్యేతద్విప్రతిషిద్ధమిత్యన్వయః। శ్రుత్యన్తరవిప్రతిషిద్ధం చేత్యాహ — తథా న మతేరితి। మతేర్మనోవృత్తేర్మన్తారం సాక్షిణమిత్యర్థః। ఆదిపదేనామతో మన్తాఽవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతేత్యాదిసంగ్రహః। శ్రుత్యోః ప్రామాణ్యావిశేషాద్విప్రతిషేధానుపపత్తేః ప్రత్యక్షేణావిజ్ఞేయత్వం లిఙ్గేన విజ్ఞేయత్వం చోచ్యతే తాభ్యామితి శఙ్కతే పూర్వవాదీ — సత్యమితి।

నను శ్రవణాదిలిఙ్గేనాపి కథం జ్ఞాయతే యావతా యదా శృణోత్యాత్మా శ్రోతవ్యం శబ్దం తదా తస్య శ్రవణక్రియయైవ వర్తమానత్వాన్మననవిజ్ఞానక్రియే న సంభవత ఆత్మని పరత్ర వా। తథాఽన్యత్రాపి మననాదిక్రియాసు శ్రవణాదిక్రియాశ్చ స్వవిషయేష్వేవ। న హి మన్తవ్యాదన్యత్ర మన్తుర్మననక్రియా సంభవతి।

ఆత్మని యుగపజ్జ్ఞానద్వయాయోగాచ్ఛ్రవణాదికాలే మననవిజ్ఞానయోరసంభవాచ్ఛ్రవణాదినా మననవిజ్ఞానరూపమాత్మవిషయకమన్యవిషయకం వాఽనుమితిజ్ఞానం న సంభవతీత్యాహ సిద్ధాన్తీ — నను శ్రవణాదీతి। శ్రవణక్రియయైవ సహ వర్తమానత్వాచ్ఛ్రవణక్రియాధారత్వాదాత్మని విషయే పరవిషయే వా తస్య మననవిజ్ఞానక్రియే న సంభవత ఇత్యర్థః। అత్ర ప్రకరణే మననవిజ్ఞానశబ్దాభ్యామనుమితిరుచ్యత

ఆత్మనస్తద్విషయత్వస్యైవేహ శఙ్కావాదినోక్తత్వాదితి తర్హి శ్రవణమననయోర్యుగపదసంభవేఽన్యవిషయమననక్రియయాఽఽత్మా మన్తవ్య ఇత్యాశఙ్క్య విజాతీయక్రియాద్వయవత్సజాతీయక్రియాద్వయమపి యుగపన్న సంభవతీత్యాహ — తథేతి। మననాదిక్రియాస్వితి। మననాదిక్రియాన్తరమపి న సంభవతీతి శేషః। నను మననాదిక్రియా హి లిఙ్గమ్। న చ లిఙ్గం కరణమతీతలిఙ్గేనాప్యనుమితిదర్శనాత్। కింతు లిఙ్గజ్ఞానం కరణమ్। న చ తస్యాప్యనుమితికాలే సత్త్వనియమః। పూర్వక్షణసత్త్వమాత్రేణ కరణత్వోపపత్తేరితి తయోర్యౌగపద్యాభావేఽపి న దోష ఇతి చేత్। న। శ్రవణమననాదిలిఙ్గవిజ్ఞానస్య సాక్షిరూపస్య స్వతో విశేషాభావేన శ్రవణాదిరూపితత్వవశేనైవ తస్యానుమాపకత్వస్య వక్తవ్యత్వేన తావత్సత్తాయా అపి తత్కాలే వక్తవ్యత్వాదితి భావః। నను తర్హి బాహ్యగోచరశ్రవణాదిక్రియయా మన్తురనుమానం మా భూత్। కింతు బాహ్యగోచరశ్రవణాదిక్రియైవాఽఽత్మానమపి విషయీ కరిష్యతీత్యత ఆహ — శ్రవణాదిక్రియాశ్చేతి। స్వవిషయగోచరా ఏవ న తు స్వాశ్రయగోచరా ఇత్యర్థః। కించ న మతేర్మన్తారం మన్వీథా ఇత్యాత్మనో మన్తవ్యత్వనిషేధాన్మన్తర్యాత్మని న మననక్రియా సంభవతీత్యాహ — న హీతి। అన్యత్రేతి। ఆత్మనీత్యర్థః। కుఠారాదిక్రియాయా దారుణోఽన్యత్ర వ్యాపారాదర్శనాదిత్యర్థః।

నను మనసా సర్వమేవ మన్తవ్యమ్। సత్యమేవం తథాఽపి సర్వమపి మన్తవ్యం మన్తారమన్తరేణ న మన్తుం శక్యమ్। యద్యేవం కిం స్యాదిదమత్ర స్యాత్। సర్వస్య యోఽయం మన్తా స మన్తైవేతి న స మన్తవ్యః స్యాత్। న చ ద్వితీయో మన్తుర్మన్తాఽస్తి యదా స ఆత్మనైవ మన్తవ్యస్తదా యేన చ మన్తవ్య ఆత్మాఽఽత్మనా యశ్చ మన్తవ్య ఆత్మా తౌ ద్వౌ ప్రసజ్యేయాతామ్। ఏక ఏవాఽఽత్మా ద్విధా మన్తృమన్తవ్యత్వేన ద్విశకలీభవేద్వంశాదివదుభయథాఽప్యనుపపత్తిరేవ। యథా ప్రదీపయోః ప్రకాశ్యప్రకాశకత్వానుపపత్తిః సమత్వాత్తద్వత్। న చ మన్తుర్మన్తవ్యే మననవ్యాపారశూన్యః కాలోఽస్త్యాత్మమననాయ। యదాఽపి లిఙ్గేనాఽఽత్మానం మనుతే మన్తా తదాఽపి పూర్వవదేవ లిఙ్గేన మన్తవ్య ఆత్మా యశ్చ తస్య మన్తా తౌ ద్వౌ ప్రసజ్యేయాతామ్। ఏక ఏవ వా ద్విధేతి పూర్వోక్తో దోషః। న ప్రత్యక్షేణ నాప్యనుమానేన జ్ఞాయతే చేత్కథముచ్యతే సమ ఆత్మేతి విద్యాదితి। కథం వా శ్రోతా మన్తేత్యాది।

నను మనసో వశే సర్వమిదం బభూవేతిశ్రుతేః సర్వస్య మనోవిషయత్వాదాత్మనోఽపి మన్తవ్యమేవేతి శఙ్కతే — నను మనసేతి। ఏవమపి మనసః కరణత్వాత్క్రియాయాశ్చ కర్తారమన్తరాఽనుపపత్తేర్మన్తాఽవశ్యమఙ్గీ కర్తవ్య ఇతి వదన్నాహ సిద్ధాన్తీ — సత్యమేవమితి। తథాఽపీతి। న మన్వీథా ఇతి విశేషశ్రుత్యా మన్తవ్యత్వనిషేధాదభ్యుపగమ్యోచ్యత ఇతి సూచయత్యపిశబ్దః। అస్తు మన్తురావశ్యకత్వం తావతా తవ కిం స్యాదితి శఙ్కతే —

యద్యేవమితి। ఏవం సత్యాత్మనో మన్తవ్యత్వాభావః సిధ్యతీత్యాహ — ఇదమితి। కుత ఏతదితి చేత్తత్ర వక్తవ్యం కిమాత్మనో మననే స్వయమేవ మన్తోతాన్యో వేతి వికల్ప్యాఽఽద్యం దూషయతి — సర్వస్యేతి। ఏకత్ర కర్తృకర్మభావస్య విరోధాన్మన్తుర్మన్తవ్యత్వం న సంభవతీత్యర్థః। ద్వితీయే స మన్తాఽనాత్మాఽఽత్మా వేతి వికల్ప్యాఽఽద్య ఆహ — న చేతి। ద్వితీయ ఇత్యనన్తరమనాత్మేతి శేషః। అనాత్మనోఽచేతనస్య మన్తృత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః। ద్వితీయమనువదతి — యదేతి। అస్మిన్పక్ష ఏకస్మిఞ్శరీర ఆత్మద్వయం స్యాదిత్యాహ — తదేతి। చశబ్దౌ పరస్పరసముచ్చయార్థౌ। యేన చాఽఽత్మనాఽఽత్మా మన్తవ్యో యశ్చాఽఽత్మా మన్తవ్య ఇత్యన్వయః। తృతీయాన్తప్రథమాన్తయచ్ఛబ్దాభ్యాముక్తౌ ద్వావాత్మానౌ స్యాతామిత్యర్థః। ఏతద్దోషపరిహారాయైకస్యైవాఽఽత్మన ఏకాంశేన మన్తృత్వమంశాన్తరేణ మన్తవ్యత్వమిత్యుక్తౌ సావయవత్వం స్యాదిత్యాహ — ఏక ఏవేతి। అస్తు కో దోష ఇత్యాశఙ్కయాఽఽత్మభేదే తయోరైకమత్యాయోగాద్విరుద్ధదిక్క్రియతయా శరీరమున్మథ్యేత। సావయవత్వేఽనిత్యత్వేన కృతహానాదికం స్యాదితి దోషమాహ — ఉభయథేతి। భిన్నయోరపి సమానస్వభావయోర్దీపయోః కర్తృకర్మభావాదర్శనాదాత్మభేదపక్ష ఆత్మశకలభేదపక్షే వా తయోః సమానస్వభావత్వాదభిన్నపక్ష ఇవ కర్తృకర్మభావో న సంభవతీత్యనుపపత్త్యన్తరమాహ — యథేతి। కించ "పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్" ఇతి శ్రుత్యా కరణానాం బహిర్విషయత్వనియమస్యాఽఽత్మవిషయత్వాభావస్య చోక్తత్వాత్। యన్మనసా న మనుత ఇతి శ్రుతేశ్చ। మనసో బహిర్విషయే మన్తవ్య ఏవ వ్యాపారో నాఽఽత్మనీత్యాహ — న చ మన్తురితి। న చైవం సతి కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షన్మనసైవానుద్రష్టవ్యమిత్యాదీనాం కా గతిరితి వాచ్యమ్। మనసో బహిర్విక్షేపాభావేనైకాగ్ర్యే సత్యాత్మా స్వయమేవ ప్రకాశత ఇతి తదర్థత్వాత్। అన్యథా పూర్వోక్తన్యాయోపబృంహితామృతోఽవిజ్ఞాత ఇత్యాదిబహుశ్రుతివ్యాకోపః స్యాదితి భావః। ఏవమాత్మనః సాక్షాన్మనసా మన్తవ్యత్వపక్ష ఏకస్మిఞ్శరీర ఆత్మభేదస్తస్య శకలీభావో వా స్యాదిత్యుక్తదోషమనుమితివిషయయత్వపక్షేఽప్యాహ — యదాఽపీతి। ఏవమమృతోఽవిజ్ఞాత ఇతి శ్రుత్యా న్యాయోపబృంహితయా సర్వాత్మనా జ్ఞేయత్వాభావ ఇతి స్థితమ్। తత్ర పూర్వవాదీ శఙ్కతే — న ప్రత్యక్షేణేతి। కథమితి। జ్ఞేయత్వప్రతిపాదకశ్రుతేః శ్రోతృత్వాదిధర్మవత్త్వప్రతిపాదకశ్రుతేశ్చానుపపత్తిరిత్యర్థః।

నను శ్రోతృత్వాదిధర్మవానాత్మాఽశ్రోతృత్వాది చ ప్రసిద్ధమాత్మనః కిమత్ర విషమం పశ్యసి। యద్యపి తవ న విషమం తథాఽపి మమ తు విషమం ప్రతిభాతి। కథమ్। యదాఽసౌ శ్రోతా తదా న మన్తా యదా మన్తా తదా న శ్రోతా। తత్రైవం సతి పక్షే శ్రోతా మన్తా పక్షే న శ్రోతా నాపి మన్తా। తథాఽన్యత్రాపి చ। యదైవం తదా శ్రోతృత్వాదిధర్మవానాత్మాఽశ్రోతృత్వాదిధర్మవాన్వేతి సంశయస్థానే కథం తవ న వైషమ్యమ్। యదా దేవదత్తో గచ్ఛతి తదా న స్థాతా గన్తైవ। యదా తిష్ఠతి తదా న గన్తా స్థాతైవ తదాఽస్య పక్ష ఏవ గన్తృత్వం స్థాతృత్వం చ న నిత్యం గన్తృత్వం స్థాతృత్వం వా తద్వత్।

తత్ర విద్యాదితి శ్రుతావితరనిషేధే సతి స్వప్రకాశత్వేన స్వతః స్ఫురణమేవోచ్యతే న తు కర్మతయా వేద్యత్వమితి పరిహారం వక్ష్యామ ఇత్యభిప్రేత్య శ్రోతృత్వాదిశ్రుతౌ పరిహారమాహ — నన్వితి। తత్ర కిం ధర్మవత్త్వప్రతిపాదనస్య కా గతిరితి పృచ్ఛ్యతే కిం వా శ్రోతృత్వాదిప్రతిపాదనేనాశ్రోతృత్వాదికమసిద్ధమిత్యుచ్యతే వేతి వికల్ప్య నాఽఽద్యః। నిత్యమేవ శ్రోతృత్వాదిధర్మాఙ్గీకారాదిత్యాహ — శ్రోతృత్వాదీతి। న శ్రోతా న మన్తేత్యాదిశ్రుతేర్నిత్యమేవాశ్రోతృత్వాదేరపి ప్రామాణికత్వాన్న ద్వితీయోఽపీత్యాహ — అశ్రోతృత్వాదీతి। ఉభయోరవిరోధం చోత్తరత్ర వక్ష్యామ ఇతి భావః। ఏవం చ శ్రోతా మన్తా న శ్రోతా న మన్తేతి చోభయశ్రవణే సతి శ్రోతృత్వాదిధర్మవానేవేత్యన్యతరపరిగ్రహవైషమ్యం తవ న యుక్తమిత్యాహ — కిమత్రేతి। నన్వశ్రోతృత్వశ్రుతేరన్యపరత్వోపపత్తేర్న వైషమ్యమిత్యాశఙ్క్య కాలభేదేనోభయోరపి దర్శనాదన్యతరస్యాన్యపరత్వే హేత్వభావాచ్ఛ్రోత్రైవేత్యఙ్గీకారే వైషమ్యం స్యాదేవేత్యాహ — యద్యపీతి। అశ్రోతృత్వాది ప్రసిద్ధమనాత్మన ఇతి పాఠే నన్వితి వాక్యమపి శఙ్కాన్తర్గతమేవ। శ్రోతేత్యాదిశ్రుత్యా శ్రోతృత్వాదిధర్మవానాత్మా నను తత్కథం స్యాదిత్యన్వయః। నను న శ్రోతేత్యాదిశ్రుతేరశ్రోతృత్వాదిధర్మవత్త్వమాత్మన ఇత్యాశఙ్క్య లోకేఽప్రసిద్ధేర్నైవమితి స ఏవాఽఽహ — అశ్రోతృత్వాదీతి। ఉభయోరప్యాత్మధర్మత్వశ్రవణే సమానేఽన్యతరస్యానాత్మధర్మత్వాభిధానమయుక్తమితి సిద్ధాన్తీ దూషయతి — కిమత్రేతి। నను లోకప్రసిద్ధిబలాదనాత్మధర్మత్వనిశ్చయాన్న వైషమ్యమిత్యాశఙ్క్య నిరాకరోతి — యద్యపీతి। అశ్రోతృత్వాదేరాత్మధర్మత్వేఽపి ప్రసిద్ధేరవిశేషాచ్ఛ్రుత్యనురోధేనోభయోరప్యాత్మధర్మత్వమితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ — కథమితి। ఇతరత్సర్వం సమానమ్। త్వయా హి కాదాచిత్కజ్ఞానేన నిత్యమేవ శ్రోతృత్వాదికమఙ్గీ క్రియతే తదయుక్తమిత్యాహ — యదాఽసావితి। న మన్తేత్యనన్తరం న తు నిత్యమేవ శ్రోతా మన్తా వేతి శేషః। తథాఽన్యత్రాపీతి। ద్రష్టృత్వవిజ్ఞాతృత్వాదావప్యేవమేవ కాదాచిత్కత్వమిత్యర్థః। శ్రోతృత్వాదేః పాక్షికత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టీ కరోతి — యదేతి। తదాఽస్యేత్యత్ర యద్యైవమితిపదమధ్యాహృత్య యద్యైవం వ్యవస్థా తదాఽస్య పక్ష ఏవ గన్తృత్వమితి వాక్యం యోజ్యమ్। తద్వదితి। తథైవ శ్రోతృత్వాదికమపి న నిత్యమిత్యర్థః।

అత్ర కాణాదాదయః పశ్యన్తి। పక్షప్రాప్తేనైవ శ్రోతృత్వాదినాఽఽత్మోచ్యతే శ్రోతా మన్తేత్యాదిసంయోగజత్వమయౌగపద్యం చ జ్ఞానస్య హ్యాచక్షతే। దర్శయన్తి చాన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమిత్యాది యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసో లిఙ్గమితి చ న్యాయ్యమ్। భవత్వేవం కిం తత్ర నష్టమ్। యద్యేవం స్యాదస్త్వేవం తవేష్టం చేత్। శ్రుత్యర్థస్తు న సంభవతి కిం న శ్రోతా మన్తేత్యాదిశ్రుత్యర్థః। న। న శ్రోతా న మన్తేత్యాదివచనాత్।

అత్రాన్తరేఽవిదితాభిప్రాయాః కాణాదాదయ ఉభయమపి కాదాచిత్కమేవాస్త్వితి చోదయన్తీత్యాహ — అత్రేతి। నను సిద్ధాన్తినాఽపి శ్రోతృత్వాశ్రోతృత్వయోరఙ్గీకారాదస్య సిద్ధాన్తాత్కథం భేద ఇత్యాశఙ్క్య తన్మతే నిత్యసాక్షిణో నిత్యమేవ శ్రోతృత్వం కాదాచిత్కజ్ఞానస్య మృషాత్వేన తదభావేన చ నిత్యమేవాశ్రోతృత్వమ్। అస్మన్మతే తు కాదాచిత్కజ్ఞానేనైవ శ్రోతృత్వాదికమితి విశేషమాహ — సంయోగజత్వమితి। జ్ఞానస్య కాదాచిత్కత్వేఽయౌగపద్యే చ యథాక్రమం ప్రమాణమాహ — దర్శయన్తి చేతి। యుగపదితి। యది మనో న స్యాత్తర్హి చక్షురాదీన్ద్రియాణాం యుగపదేవ రూపాదిభిః సంబన్ధే యుగపదేవ సర్వేన్ద్రియైః సర్వవిషయకజ్ఞానాని స్యుః। సామగ్ర్యాః సత్త్వాత్। న చ తథాఽస్తి। అతః క్రమేణ తత్తదిన్ద్రియసంయోగ్యణుపరిమాణం మనోఽఙ్గీకర్తవ్యమ్। తథా చ యుగపత్సర్వేన్ద్రియైర్మనఃసంయోగాభావాత్సామగ్ర్యభావాన్న యుగపత్సర్వవిషయకం జ్ఞానమ్। అతో యుగపద్రూపాదిసర్వవిషయకజ్ఞానానుత్పత్తిలిఙ్గేన మనోఽస్తీతి వదన్తో యుగపత్సర్వజ్ఞానానుత్పత్తిరిత్యుక్తవన్త ఇత్యర్థః। ఇమమర్థం న్యాయ్యం పశ్యన్తీతి పూర్వేణాన్వయః। కాణాదాదిమతే సిద్ధాన్తినా ప్రదర్శితే సతి తర్హి కాణాదాదిరీత్యా శ్రుతిద్వయోపపత్తేరాత్మని శ్రోతృత్వాదిధర్మవత్త్వసిద్ధేశ్చ తథైవాస్త్వితి పూర్వపక్షీ తటస్థో వా సిద్ధాన్తినం ప్రతి శఙ్కతే — భవత్వితి। యద్యేవం న్యాయ్యం స్యాదేవమేవ భవతు కిం తవ నష్టమిత్యర్థః। ఆత్మనః కాదాచిత్కజ్ఞానేన శ్రోతృత్వాదిధర్మవత్త్వస్య శ్రుత్యనభిమతత్వాన్న తత్న్యాయ్యమితి సిద్ధాన్తీ తం పక్షం దూషయతి — అస్త్వేవమితి। నను శ్రోతా మన్తేతిశ్రుత్యా తద్ధర్మవత్త్వప్రతిపాదనాదనభిమతత్వమసిద్ధమితి శఙ్కతే — కిం నేతి। న శ్రోతేత్యాదిశ్రుత్యాఽవిశేషతః కాలత్రయేఽపి శ్రోతృత్వాదిధర్మరాహిత్యప్రతిపాదనాత్తద్ధర్మవత్త్వమనభిమతమేవేత్యుత్తరమాహ సిద్ధాన్తీ — న, న శ్రోతేతి।

నను సాక్షికత్వేన ప్రత్యుక్తం త్వయా। న నిత్యమేవ శ్రోతృత్వాద్యభ్యుపగమాత్। న హి శ్రోతుః శ్రుతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇత్యాదిశ్రుతేః। ఏవం తర్హి నిత్యమేవ శ్రోతృత్వాద్యభ్యుపగమే ప్రత్యక్షవిరుద్ధా యుగపజ్జ్ఞానోత్పత్తిరజ్ఞానాభావశ్చాఽఽత్మనః కల్పితః స్యాత్। తచ్చానిష్టమితి। నోభయదోషోపపత్తిరాత్మనః శ్రుత్యాదిశ్రోతృత్వాదిధర్మవత్త్వశ్రుతేః। అనిత్యానాం మూర్తానాం చ చక్షురాదీనాం దృష్ట్యాద్యనిత్యమేవ సంయోగవియోగధర్మిణామ్। యథాఽగ్నేర్జ్వలనం తృణాదిసంయోగజత్వాత్తద్వత్।

యదాఽసౌ శ్రోతేత్యాదినా శ్రోతృత్వాదేః సాక్షికత్వస్య త్వయైవోక్తత్వాత్కాణాదపక్షప్రదర్శనవేలాయాం చ కాదాచిత్కజ్ఞానేన తదుపపాదనాత్సాక్షికశ్రోతృత్వాది తదభావవిషయతయా శ్రుతిద్వయస్యోపపత్తిం శఙ్కతే — నన్వితి। అసాక్షికత్వేన శ్రోతృత్వతదభావయోః శ్రుతిభ్యాం స్వరసతః ప్రతీతేః సాక్షికత్వేన

తత్సంకోచో న యుక్త ఇతి స్వాభిప్రాయం వివృణ్వన్నాహ సిద్ధాన్తీ — న నిత్యమేవేతి। నను శ్రుతేరనిత్యత్వే సతి తద్ఘటితం శ్రోతృత్వమప్యనిత్యమితి సంకోచ ఆవశ్యకోఽత ఆహ — న హీతి। శ్రుతేః శ్రోతృత్వస్య చానిత్యత్వవచనం శ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః। శ్రుతిమత్యాదీనాం నిత్యత్వే యుగపత్సర్వజ్ఞానం స్యాత్కదాచిదపి కస్యచిదపి జ్ఞానస్యాభావో న స్యాత్। శ్రుత్యాదిశబ్దితానాం సర్వేషాం జ్ఞానానాం నిత్యత్వాత్। న చేష్టాపత్తిః। ప్రత్యక్షవిరోధాత్। అతో న హి శ్రోతుః శ్రుతేరిత్యాదిశ్రుతేరన్యపరత్వం వక్తవ్యమితి శఙ్కతే — ఏవం తర్హీతి। ఇతిశబ్దః శఙ్కాసమాప్త్యర్థః। పరిహరతి — నోభయేతి।
యుగపజ్జ్ఞానోత్పత్తిరజ్ఞానాభావశ్చేత్యుభయదోషస్యోపపత్తిః సంభవో నాస్తీత్యర్థః। శ్రోతృత్వాదేనిత్యత్వే కథముభయదోషాభావ ఇత్యాశఙ్కయాఽఽత్మస్వరూపభూతసాక్షిరూపశ్రుత్యాదేర్నిత్యత్వేఽపి వృత్తిరూపకాదాచిత్కశ్రుత్యాదేరప్యభ్యుపగమాదుక్తదోషాభావ ఇతి పరిహరన్నిత్యశ్రోతృత్వాదికం దర్శయతి — ఆత్మన ఇతి। ఆత్మనః స్వరూపభూతం యచ్ఛ్రుత్యాది శ్రోతృజన్యవృత్తిసాక్షిరూపం తద్వశాద్యచ్ఛ్రోతృత్వాది తద్ధర్మవత్త్వస్య శ్రోతా మన్తేత్యాదినా శ్రుతేరిత్యర్థః। అనిత్యశ్రుత్యాదికం తర్హి కథమిత్యాశఙ్కయ తద్దర్శయతి — అనిత్యానామితి। తేషామనిత్యత్వమాహ —మూర్తానామితి। దృష్ట్యాదేరనిత్యత్వే హేతుమాహ— సంయోగేతి। సంయోగజన్యత్వాద్దృష్ట్యాదేరనిత్యత్వమిత్యర్థః। జ్వలనమిత్యనన్తరమనిత్యమిత్యనుషఙ్గః।

న తు నిత్యస్యామూర్తస్యాసంయోగవిభాగధర్మిణః సంయోగజదృష్ట్యాద్యనిత్యధర్మవత్త్వం సంభవతి। తథా చ శ్రుతిః— "న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే" ఇత్యాద్యా। ఏవం తర్హి ద్వే దృష్టీ చక్షుషోఽనిత్యా దృష్టిర్నిత్యా చాఽఽత్మనః। తథా చ ద్వే శ్రుతీ శ్రోత్రస్యానిత్యా నిత్యాఽఽత్మస్వరూపస్య। తథా ద్వే మతీ విజ్ఞాతీ బాహ్యాబాహ్యే। ఏవం హ్యేవ తథా చేయం శ్రుతిరుపపన్నా భవతి దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతేత్యాద్యా। లోకేఽపి ప్రసిద్ధం చక్షుషస్తిమిరాగమాపాయయోర్నష్టా దృష్టిర్జాతా దృష్టిరితి చక్షుర్దృష్టేరనిత్యత్వమ్। తథా చ శ్రుతిమత్యాదీనామాత్మదృష్ట్యాదీనాం చ నిత్యత్వం ప్రసిద్ధమేవ లోకే వదతి హ్యుద్ధృతచక్షుః స్వప్నేఽద్య మయా భ్రాతా దృష్ట ఇతి। తథాఽఽవగతవాధిర్యః స్వప్నే శ్రుతో మన్త్రోఽద్యేత్యాది।

నను యద్యనిత్యం దృష్ట్యాద్యభ్యుపగమ్యేత తర్హి తదేవాఽఽత్మనోఽపి ధర్మోఽస్తు కిం నిత్యదృష్ట్యాదినత్యేత ఆహ— నత్వితి।
నిత్యత్వాదమూర్తత్వమమూర్తత్వాత్సంయోగాదిధర్మరహితత్వం తతః సంయోగజదృష్ట్యాద్యసంభవ ఇత్యత ఆత్మనో నిత్యదృష్ట్యాద్యభ్యుపగన్తవ్యమిత్యర్థః। శ్రుతితోఽపి నిత్యదృష్ట్యాదిసిద్ధిరిత్యాహ— తథా చేతి। నిత్యానిత్యదృష్టిద్వయాఙ్గీకారే గౌరవమితి

శఙ్కతే— ఏవం తర్హీతి। శ్రుతిప్రామాణ్యాద్ద్వైవిధ్యాఙ్గీకారే గౌరవం ప్రామాణికమిత్యాహ— ఏవం హ్యేవేతి। తథా చేతి। చోఽవధారణే తథైవేత్యర్థః। దృష్టేర్ద్రష్టేతి। దృష్టివిషయకదృష్టిమానితి తదర్థః। తత్ర విషయవిషయిభావస్యైకస్మిన్నసంభవాద్దృష్టిద్వయం ప్రతీయత ఇతి దృష్టిద్వైవిధ్యే సత్యేవేయం శ్రుతిరుపపద్యతే నాన్యథేత్యర్థః। తిమిరరోగస్యాఽఽగమే నష్టా దృష్టిరపాయే చ జాతా దృష్టిరితిప్రతీతేర్జన్మనాశయోగిన్యనిత్యా దృష్టిరేకా తదీయజన్మనాశసాక్షిభూతా ద్వితీయా దృష్టిరస్తీతి లోకేఽపి ప్రతీయత ఇత్యాహ— లోకేఽపీతి। చక్షుర్దృష్టేరిత్యుపలక్షణమాత్మదృష్టేర్నిత్యత్వం చ ప్రసిద్ధమిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। తథా చ శ్రుతిమత్యాదీనామితి। అనిత్యత్వం నిత్యత్వం చ ప్రసిద్ధమిత్యనుషఙ్గః। ఆత్మదృష్ట్యాదీనాం నిత్యత్వే హేత్వన్తరమాహ— ఆత్మదృష్ట్యాదీనాం చేతి। స్వప్నే చక్షుషోఽభావేఽపి దృష్టేః సత్త్వాన్న సా చక్షుర్జన్యేతి నిత్యైవేత్యర్థః। చక్షుః స్వప్నేఽప్యనుపరతమితి యది కశ్చిద్బ్రూయాత్తం ప్రత్యుక్తమ్— ఉద్ధృతవచక్షురితి। తస్య చక్షుఃసత్త్వశఙ్కైవ నాస్తీత్యర్థః। అవగతేతి। అవగతం నిశ్చితం బాధిర్యం యస్యేత్యర్థః। న చ స్వప్నదృష్ట్యాదేశ్చక్షురాద్యజన్యత్వాత్కథం దృష్టిశ్రుత్యాదిశబ్దవాచ్యత్వమితి వాచ్యమ్। రూపాదివిషయకాపరోక్షజ్ఞానస్యైవ దృష్ట్యాదిశబ్దవాచ్యత్వాదితి భావః।

యది చక్షుఃసంయోగజైవాఽఽత్మనో నిత్యా దృష్టిస్తన్నాశే నశ్యేత్తదోద్ధృతచక్షుః స్వప్నే నీలపీతాది న పశ్యేత్। న హి ద్రష్టుర్దృష్టేరిత్యాద్యా చ శ్రుతిరనుపపన్నా స్యాత్। తచ్చక్షుః పురుషే యేన స్వప్నే పశ్యతీత్యాద్యా చ శ్రుతిః।

ఉక్తమర్థం విపర్యయే బాధకోక్త్యా ద్రఢయతి— యదీతి। న పశ్యేదితి। దర్శనహేతోశ్చక్షుషోఽభావాదిత్యర్థః। న చేదం దర్శనం స్మృతిరితి వాచ్యమ్। తథా సతి సంనిహితత్వేనాపరోక్షావభాసో న స్యాత్। న చ తదంశే భ్రమ ఇతి వాచ్యమ్। బాధకాభావాత్పూర్వమననుభూతభ్రాత్రాదిదర్శనం చ న స్యాదితి భావః। ఇదముపలక్షణం సుప్తోత్థితస్య సుఖమహమస్వాప్సమితి పరామర్శహేతుభూతః సుషుప్తికాలీనానుభవోఽపి నిత్యోఽభ్యుపగన్తవ్యః। తదానీం సర్వకరణానామభావేనానిత్యానుభవాభావాదిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। న కేవలం ప్రత్యక్షస్యానుపపత్తిః శ్రుతిరప్యనుపపన్నా స్యాదిత్యాహ— న హి ద్రష్టురితి। న హి శ్రోతుః శ్రుతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇత్యాదిరాద్యా చేత్యనేన గృహ్యతే। తచ్చక్షురితి। చష్ట ఇతి చక్షుర్ద్రష్టా సాక్షీ పురుష ఆత్మని శరీరే వా యేన స్వప్నే పశ్యతి తచ్చక్షుః సాక్షీత్యాద్యా చానుపపన్నా స్యాదిత్యనుషఙ్గః। స్వప్నాన్తం జాగరితాన్తం చోభౌ యేనానుపశ్యతీత్యాదిరాదిశబ్దార్థః।

నిత్యాత్మనో దృష్టిర్బాహ్యానిత్యదృష్టేర్గ్రాహికా।
వాహ్యదృష్టేశ్చోపజనాపాయాద్యనిత్యధర్మవత్త్వాత్తద్గ్రాహికాయా
ఆత్మదృష్టేస్తద్వదవభాసత్వమనిత్యత్వాదిభ్రాన్తినిమిత్తం లోకస్యేతి యుక్తమ్। యథా
భ్రమణాదిధర్మవదలాతాదివస్తువిషయదృష్టిరపి భ్రమతీవ తద్వత్। తథా చ శ్రుతిః—
ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి। తస్మాదాత్మదృష్టేర్నిత్యత్వాన్న యౌగపద్యమయౌగపద్యం
వాఽస్తి।

నన్వాత్మదృష్టేర్నిత్యత్వే కథం తత్రానిత్యత్వప్రతీతిః కథం వాఽస్య లోకస్యానిత్యైవ
సర్వాఽపి దృష్టిరితి నిశ్చయశ్చేత్యాశఙ్క్య గ్రాహ్యానిత్యదృష్టిగతమనిత్యత్వాది సర్వం
గ్రాహికాయాం నిత్యదృష్టౌ భాసతే। గ్రాహ్యయః పిణ్డగతవర్తులత్వాదిధర్మాణాం గ్రాహకాగ్న్యాదౌ
భానదర్శనాదతో లోకస్య తథా ప్రతీతిరుపపద్యత ఇత్యాహ— నిత్యేత్యాదినా।
తద్వదవభాసత్వమితి। గ్రాహ్యవదవభాసమానత్వమిత్యర్థః। గ్రాహ్యధర్మస్య గ్రాహకే భానం
దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి— యథా భ్రమణాదీతి। ఆదిశబ్దేన గమనాది గృహ్యతే। ద్వితీయేన
ధావత్వక్ష్యాది। ధ్యాయతీవేతి। గ్రాహ్యబుద్ధిగతం ధ్యానాదికం గ్రాహకే సాక్షిణి భాసత ఇతి
శ్రుత్యర్థః। ఏవం చ యత్పూర్వవాదినా యుగపదనేకజ్ఞానోత్పత్తిః ప్రత్యక్షవిరుద్ధా స్యాదిత్యుక్తం
తత్పరిహృతమిత్యాహ— తస్మాదితి। తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ— ఆత్మదృష్టేరితి।
అనేకనిరూప్యత్వాద్యౌగపద్యస్య తదభావరూపత్వాదయౌగపద్యస్యైకస్యాం దృష్టౌ
తదుభయమపి నాస్తీత్యర్థః।

బాహ్యానిత్యదృష్ట్యుపాధివశాత్తు లోకస్య। తార్కికాణాం
చాఽఽగమసంప్రదాయవర్జితత్వాదనిత్యాఽఽత్మనో దృష్టిరితి భ్రాన్తిరుపపన్నైవ।
జీవేశ్వరపరమాత్మభేదకల్పనా చైతన్నిమిత్తైవ। తథాఽస్తి నాస్తీత్యాద్యాశ్చ యావన్తో
వాఙ్మనసయోర్భేదా యత్రైకం భవన్తి తద్విషయాయా నిత్యాయా దృష్టేర్నిర్విశేషాయాః।

నన్వాత్మదృష్టేనిత్యత్వే కథం పరీక్షాకుశలానాం నైయాయికానాం సర్వస్య లోకస్య చ భ్రమః
స్యాదిత్యాశఙ్కయ "న నరేణావరేణ ప్రోక్త ఏష సువిజ్ఞేయో బహుధా చిన్త్యమానః। నైషా తర్కేణ
మతిరాపనేయా ప్రోక్తాఽన్యేనైవ సుజ్ఞానాయ ప్రేష్ఠ" ఇత్యాదిశ్రుతేః స్వబుద్ధ్యా
జ్ఞాతుమశక్యత్వావగమాత్సంప్రదాయపరమ్పరయైవ జ్ఞాతవ్యత్వావగమాచ్చ తేషాం
తద్రహితత్వాద్భ్రమో యుక్త ఇత్యాహ— బాహ్యానిత్యేతి। న కేవలం జ్ఞానభేదకల్పనైవ తేషాం
భ్రమః కింత్వాత్మభేదకల్పనాఽప్యేతన్మూలో భ్రమ ఏవేత్యాహ— జీవేశ్వరేతి। ఏతన్నిమిత్తేతి।
జ్ఞానానిత్యత్వతద్భేదకల్పనానిమిత్తైవ, నిత్యానిత్యజ్ఞానవతోర్జీవేశ్వరయోర్విచిత్రజ్ఞానవతాం
చ జీవానాం పరమాత్మనశ్చైకత్వం న సంభవతీతి యుక్త్యాభాసేన తైర్భేదకల్పనాదిత్యర్థః।

కించాఽఽత్మనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే। అయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూః ప్రజ్ఞానఘన ఏవేత్యాదిశ్రుతిభ్య ఆత్మన ఏవ నిత్యదృష్టిరూపత్వాదాత్మనశ్చ సర్వాః ప్రజా యత్రైకం భవన్తీత్యాదినా సర్వకల్పనానాం తన్మాత్రత్వేన తద్వ్యతిరేకేణాభావోక్తేర్నిర్విశేషత్వాత్తద్రూపాయా అపి దృష్టేర్నిర్విశేషత్వాత్తస్యామస్తీత్యాద్యాః సర్వాః కల్పనా భ్రాన్తినిమిత్తా ఏవేత్యాహ— తథాఽస్తీతి। యావన్తో వాగ్భేదా నామవిశేషా మనసో భేదా రూపవిశేషా యత్రాఽఽత్మన్యేకం భవన్తి సర్వే వేదా యత్రైకం భవన్తి సర్వాః ప్రజా యత్రైకం భవన్తీత్యాదిశ్రుతేస్తద్విషయాయాస్తత్స్వరూపాయా అత ఏవ నిత్యాయా నిర్విశేషాయా దృష్టేరస్తీత్యాదికల్పనాఽఽస్తికానామ్। నాస్తీతి కల్పనా శూన్యవాదినామ్। అస్తినాస్తీతి కల్పనా దిగమ్బరాణామ్। అన్యేషాం చ యథాయథం సావయవత్వాదికల్పనా। సా సర్వాఽపి తథా భ్రాన్తినిమిత్తైవేతి పూర్వేణాన్వయః।

అస్తి నాస్తీత్యేకం నానాగుణవదగుణం జానాతి న జానాతి క్రియావదక్రియం ఫలవదఫలం సబీజం నిర్బీజం సుఖం దుఃఖం మధ్యమమధ్యం శూన్యమశూన్యం పరోఽహమన్య ఇతి వా సర్వవాక్ప్రత్యయాగోచరే స్వరూపే యో వికల్పయితుమిచ్ఛతి స నూనం స్వమపి చర్మవద్వేష్టయితుమిచ్ఛతి సోపానమివ చ పద్భ్యామారోఢుమ్। జలే ఖే చ మీనానాం వయసాం చ పదం దిదృక్షతే। నేతి నేతి యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। కో అద్ధా వేదేత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్।

నను తే తే తార్కికా ఆత్మనోఽస్తిత్వాదీంస్తర్కేణ సాధయన్తి। అతో న తేషాం భ్రాన్తినిమిత్తత్వమిత్యాశఙ్క్య శ్రుతివిరుద్ధత్వాదసఙ్గ ఆత్మన్యనుపపత్తేస్తేషాం కల్పనానాం సత్త్వే మోక్షానుపపత్తేశ్చ తేషాం తార్కికాణాం కల్పనా న ప్రమాణపథమారోహతీత్యాహ— అస్తి నాస్తీతి। సుషుప్తౌ న జానాత్యన్యత్ర జానాతీతి కాదాచిత్కజ్ఞానవత్త్వకల్పనా వైశేషికాదీనామ్। ఆత్మా పరలోకం ప్రతి గచ్ఛతీతి కేషాంచిత్క్రియావత్త్వకల్పనా। ఇహైవ స్థిత్వా శరీరాన్తరం గృహ్ణాతీత్యన్యేషామ్। దేహాత్మవాదే క్షణికవిజ్ఞానవాదే వాఽఫలం పరలోకస్థాయినోఽభావాత్। అన్యేషాం ఫలవత్। దేహాత్మక్షణికవాదిపక్ష ఏవ కర్మతద్వాసనానామాశ్రయాభావాత్పరలోకే నిర్బీజం, నిత్యాత్మవాదినాం సబీజం దుఃఖమసుఖరూపం వైశేషికాదివాదే।యద్వా విజ్ఞానవాదే సోపప్లవచిత్తసంతతిరూపస్య సంసారిణో హేయత్వాఙ్గీకారాద్దుఃఖరూపత్వమాత్మనః। శరీరమధ్య ఏవ వర్తత ఇతి దిగమ్బరాణాం మత మధ్యమ్। అన్యేషాం తు తద్బహిరప్యస్తీత్యమధ్యమ్। పరోఽహమితి మత్తః పురోఽయమహం తతోఽన్య ఇతి ప్రత్యక్పరాగ్భేదాదికల్పనా అస్తీత్యాద్యాః పరోఽయమహమన్య ఇత్యన్తాః కల్పనా వాక్ప్రత్యయాగోచరే వాఙ్మనసాగోచరే యో వికల్పయితుమిచ్ఛతీత్యన్వయః। ఆరోఢుమిత్యత్ర ఖమిత్యనుషఙ్గః। జలే మీనానాం ఖే వయసామిత్యన్వయః। వాఙ్మనసమేదా ఆత్మని న సన్తి

తద్గోచరరశ్చాఽఽత్మేత్యత్ర క్రమేణ శ్రతిద్వయమాహ— నేతి నేతీతి। వాఙ్మనసగోచరత్వే శ్రుత్యన్తరమాహ— కో అద్ధేతి। అద్ధా సాక్షాత్కో వేదేతి మనోగోచరత్వం క ఇహ ప్రవోచదితి వాగ్గోచరత్వం చ నిషేధతీత్యర్థః।

కథం తర్హి తస్య సమ ఆత్మేతి వేదనం బ్రూహి కేన ప్రకారేణ తమహం సమ ఆత్మేతి విద్యామ్। అత్రాఽఽఖ్యాయికామాచక్షతే। కశ్చిత్కిల మనుష్యో ముగ్ధః కైశ్చిదుక్తః కస్మింశ్చిదపరాధే సతి ధిక్త్వాం నాసి మనుష్య ఇతి। స ముగ్ధతయాఽఽత్మనో మనుష్యత్వం ప్రత్యాయయితుం కంచిదుపేత్యాఽఽహ। బ్రవీతు భవాన్కోఽహమస్మీతి। స తస్య ముగ్ధతాం జ్ఞాత్వాఽఽహ। క్రమేణ బోధయిష్యామీతి। స్థావరాద్యాత్మభావమపోహ్య న త్వమమనుష్య ఇత్యుక్త్వోపరరామ। స తం ముగ్ధః ప్రత్యాహ। భవాన్మాం బోధయితుం ప్రవృత్తస్తూష్ణీం బభూవ కిం న బోధయతీతి। తాదృగేవ తద్భవతో వచనమ్। నాస్యమనుష్య ఇత్యుక్తేఽపి మనుష్యత్వమాత్మనో న ప్రతిపద్యతే యః స కథం మనుష్యోఽసీత్యుక్తోఽపి మనుష్యత్వమాత్మనః ప్రతిపద్యేత।

వాఙ్మనసాగోచరత్వే శ్రవణమననయోరసంభవాదాత్మనో వేదనం న సంభవతీతి శఙ్కతే— కథమితి। తర్హి మాఽస్త్వాత్మవేదనమిత్యాశఙ్క్య శ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాదాత్మవేదననిషేధాయోగాత్తత్రోపాయం పృచ్ఛామీత్యాహ— బ్రూహీతి। కేన ప్రకారేణ సమ ఆత్మేతి విద్యాం తం ప్రకారం బ్రూహీత్యన్వయః। నేతి నేతీత్యాదిశ్రుత్యుదాహరణేనైవేతరనిషేధేనైవ తస్య స్వప్రకాశస్య బోధ ఇతి వేదనప్రకారస్యోక్తత్వాత్ప్రకారాన్తరాసంభవాదనేనైవ ప్రకారేణావిషయతయా వేదితవ్య ఇతి మత్వా సోపహాసముత్తరమాహ— అత్రాఽఖ్యాయికామితి। ముగ్ధ ఇతి। మూఢ ఇత్యర్థః। స్థావరాదీతి। న త్వం స్థావరాదిరూప ఇత్యర్థః। నన్వితరనిషేధేన తద్భేదజ్ఞానేఽపి త్వమేవంభూత ఇత్యభిధానేఽహమేవంభూత ఇతి జ్ఞానాభావాత్తదర్థం విధిముఖేన బోధనం కార్యమత ఆహ— నాసీతి। అపరోక్షతయా ప్రతీయమానే వస్తుని విపర్యయేణ గృహీతే విపర్యయనిరాసమాత్రే యత్నః కార్యో న తు స్వరూపబోధే తస్య స్వయమేవ ప్రతీతేః। తథాఽపి చేన్న బోద్ధుం తు శక్నోతి తర్హ్యతిమూఢత్వాదుపదేశానర్హ ఏవ స ఇత్యర్థః।

తస్మాద్యథాశాస్త్రోపదేశ ఏవాఽఽత్మావబోధవిధిర్నాన్యః। న హ్యగ్నేర్దాహ్యం తృణాద్యన్యేన కేనచిద్దగ్ధుం శక్యమ్। అత ఏవ శాస్త్రమాత్మస్వరూపం బోధయితుం ప్రవృత్తం సదమనుష్యత్వప్రతిషేధేనేవ నేతి నేతీత్యుక్త్వోపరరామ। తథాఽనన్తరమబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూరిత్యనుశాసనమ్। "తత్త్వమసి" "యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్" ఇత్యేవమాద్యపి చ।

అతః ప్రకృత ఆత్మనో నిత్యాపరోక్షస్యాహం మనుష్య ఇత్యాదినాఽఽరోపితరూపేణ ప్రతీతేస్తస్య నేతి నేతి యతో వాచో నివర్తన్త ఇతీతరనిషేధే కృతే స్వప్రకాశస్య స్వయమేవ ప్రతీతిసంభవాదయమేవోపదేశప్రకారో నాన్య ఇత్యుపసంహరతి— తస్మాదితి। నను శాస్త్రం వినాఽప్యన్యతో విధిముఖేనాఽఽత్మావబోధోఽస్త్విత్యత ఆహ— న హ్యగ్నేరితి। శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వాదాత్మనో న హేత్వన్తరేణ బోధః సంభవతీత్యర్థః। శాస్త్రీయోఽప్యవబోధప్రకారోఽయమేవ నాన్య ఇతీతరనిషేధమాత్రేణోపరమాన్నిశ్చీయత ఇత్యాహ— అత ఏవేతి। ఇత్యనుశాసనమితిపదేనార్థాదనుశాసనాన్తరనిషేధాదప్యేవమేవేత్యాహ— తథాఽనన్తరమితి। తత్త్వమసీత్యత్రాపి తత్పదార్థసామానాధికరణ్యేన త్వంపదార్థే కర్తృత్వాదినిషేధేనైవ తస్య బ్రహ్మత్వవోధ ఇత్యాహ— తత్త్వమసీతి। తత్కేన కం పశ్యేదితి దర్శనక్రియాకర్మత్వనిషేధాదప్యవేద్యతయైవాఽఽత్మనో జ్ఞానమిత్యాహ— యత్ర త్వస్యేతి। ఏవమాద్యపీతి। వేద్యత్వం నిషేధతీతి శేషః।

యావదయమేవం యథోక్తమిమమాత్మానం న వేత్తి తావదయం బాహ్యానిత్యదృష్టిలక్షణముపాధిమాత్మత్వేనోపేత్యావిద్యయోపాధిధర్మానాత్మనో మన్యమానో బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు దేవతిర్యఙ్నరస్థానేషు పునః పునరావర్తమానోఽవిద్యాకామకర్మవశాత్సంసరతి।

తస్మాదాత్మనః కర్తృత్వాదిధర్మవత్తయా ప్రమాణేన జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్తద్ధర్మవత్త్వప్రతీతేరజ్ఞానమూలత్వేన భ్రమత్వాత్సంసారిత్వేన ప్రతీతస్య వస్తుతో బ్రహ్మమాత్రత్వాదనేనైవ న్యాయేనేశ్వరస్యాపి సర్వజ్ఞత్వాదికోపాధికల్పనస్య భ్రమత్వాద్భేదే మానాభావాత్తస్యాపి వస్తుతో బ్రహ్మమాత్రత్వాన్న త్రయ ఆత్మానః కింత్వాత్మైక ఏవాఖణ్డైకరస ఇత్యభిప్రేత్యైవంభూతస్య కథం సంసారప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽత్మనః సంసారస్యాజ్ఞానత ఔపాధికత్వముత్తరాధ్యాయసంగత్యుపయోగితయాఽఽహ— యావదయమితి। బాహ్యానిత్యదృష్టిలక్షణమితి। ప్రత్యగాత్మనో బ్రాహ్యమన్తఃకరణవృత్తిం వృత్తివృత్తిమతోరభేదాదన్తఃకరణమిత్యర్థః।

స ఏవం సంసరన్నుపాత్తదేహేన్ద్రియసంఘాతం త్యజతి। త్యక్త్వాఽన్యముపాదత్తే। పునః పునరేవమేవ నదీస్రోతోవజ్జన్మమరణప్రబన్ధావిచ్ఛేదేన వర్తమానః కాభిరవస్థాభిర్వర్తత ఇత్యేతమర్థం దర్శయన్నాహ శ్రుతిర్వైరాగ్యహేతోః—

[అపక్రామన్తు గర్భిణ్యః]

ఓం పురుషే హ వా అయమాదితో గర్భో భవతి యదేతద్రేతః।

అయమేవావిద్యాకామకర్మాభిమానవాన్యజ్ఞాదికర్మ కృత్వాఽస్మాల్లోకాద్ధూమాదిక్రమేణ చన్ద్రమసం ప్రాప్య క్షీణకర్మా వృష్ట్యాదిక్రమేణేమం లోకం ప్రాప్యాన్నభూతః పురుషాగ్నౌ హుతః। తస్మిన్పురుషే హ వా అయం సంసారీ రసాదిక్రమేణాఽఽదితః ప్రథమతో రేతోరూపేణ గర్భో భవతీత్యేతదాహ। యదేతత్పురుషే రేత స్తేన రూపేణేతి।

ఏవమధ్యారోపాపవాదాభ్యామాత్మతత్త్వం నిరూప్యోక్తాత్మతత్త్వజ్ఞానే వైరాగ్యం హేతురితి తదర్థం జీవావస్థాః ప్రపఞ్చయన్నర్థాత్తస్య త్రయ ఆవసథా ఇత్యుపక్షిప్తం శరీరత్రయం చ ప్రపఞ్చయితుం పఞ్చమాధ్యాయమవతారయన్భూమికాం కరోతి— స ఏవమితి। యావదయమిత్యారభ్య వోత్తరాధ్యాయస్య భూమికా। ఇదానీమధ్యాయమవతారయతి— స ఏవమితి। ఇత్యేతమర్థమితి। ఇతి జిజ్ఞాసాయామవస్థారూపమర్థమిత్యర్థః। వైరాగ్యహేతోరితి। వైరాగ్యార్థమిత్యర్థః। జీవావస్థారూపస్య జన్మత్రయస్యాత్యన్తబీభత్సారూపత్వాత్తద్విచారే వైరాగ్యం భవతీతి భావః। పురుషే హ వా అయమిత్యత్రేదంశబ్దార్థమాహ— అయమిత్యాదినా। యో మూర్ధానం విదార్య ప్రవిశ్య స్థితః సోఽయమిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః। యజ్ఞాదీతి। అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసంభవన్తీత్యాదినా పఞ్చాగ్నివిద్యాయామయమర్థః ప్రసిద్ధః। అన్నభూత ఇతి। వ్రీహ్యాద్యన్నసంశ్లిష్టః పురుషాగ్నౌ హుతః పురుషేణ భక్షిత ఇత్యర్థః। తస్మిన్నితి। యేన పురుషేణ భక్షితస్తస్మిన్నిత్యర్థః। పురుషే హ వా అయం సంసార్యాదితః ప్రథమతః స్త్రీగర్భప్రవేశాత్పూర్వం గర్భో భవతీతి ప్రథమమన్వయః। పురుషే స్త్రియామివ గర్భో న దృశ్యత ఇత్యాశఙ్క్య భక్షితస్యాన్నస్య రసాదిక్రమేణ రేతోరూప్రేణ పరిణామే సతి తత్సంశ్లిష్టస్యాపి తథైవ రేతఃసంశ్లేషేణ రేతోభావే సతి తేన రూపేణ పురుషస్య శరీరే విద్యమానస్తస్య స గర్భ ఇత్యాహ— రసాదీతి। రసాదీత్యాదిశబ్దేన శోణితమాంసాది గృహ్యతే। రసాదిక్రమేణ యదేతత్పురుషే రేత స్తేన రూపేణ గుర్భో భవతీత్యేతదాహేతి పశ్చాదన్వయః కార్యః।

తదేతత్సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్య స్తేజః సంభూతమాత్మన్యే-

వాఽఽత్మానం బిభర్తి తద్యదా స్త్రియాం సిఞ్చ-

త్యగ్రైనజ్జనయతి తదస్య ప్రథమం జన్మ।

తచ్చైతతోఽన్నమయస్య పిణ్డస్య సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యోఽవయవేభ్యో రసాదిలక్షణేభ్యస్తేజః సారరూపం శరీరస్య సంభూతం పరినిష్పన్నం తత్పురుషస్యాఽఽత్మభూతత్వాదాత్మా। తమాత్మానం రేతోరూపేణ గర్భీభూతమాత్మన్యేవ స్వశరీర ఏవాఽఽత్మానం బిభర్తి ధారయతి। తదేతో యదా యస్మిన్కాలే భార్యర్తుమతీ తస్యాం యోషాగ్నౌ స్త్రియాం సిఞ్చత్యుపగచ్ఛన్। అథ తద్రైనద్రేతద్రేత ఆత్మనో గర్భభూతం జనయతి పితా। తదస్య పురుషస్య స్థానాన్నిర్గమనం రేతఃసేకకాలే రేతోరూపేణాస్య సంసారిణః ప్రథమం జన్మ ప్రథమావస్థాభివ్యక్తిః, తదేతదుక్తం పురస్తాదసావాత్మాఽముమాత్మానమిత్యాదినా।

నను తస్య గర్భత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్య స్త్రియేవ తస్య పురుషేణ భృతత్వాద్గౌణ్యా వృత్త్యా గర్భత్వమితి వక్తుం తదేతదిత్యాది బిభర్తీత్యన్తం వాక్యమ్। తద్వ్యాచష్టే— తచ్చైతదితి। రసాదిలక్షణేభ్య ఇతి। రసాదిధాతుసముదాయరూపత్వాచ్ఛరీరస్య తేషాం తదవయవత్వం చరమధాతుత్వాచ్ఛరీరస్య సారరూపత్వం చేత్యర్థః। ఆత్మభూతత్వాదితి। ఆత్మాభిమానవిషయశరీరభూతత్వాదాత్మనం గర్భీభూతం బిభర్తీతి వక్ష్యమాణానుషఙ్గేణ వాక్యం పూరణీయమ్। ఉక్తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢం కరోతి— ఆత్మనీతి। అత ఆత్మానమిత్యస్య న పునరుక్తిదోషః। ఏవం పితృశరీరరూపమావసథం తత్ర రేతోరూపేణావస్థాం చోక్త్వా మాతృదేహరూపావసథం తత్ర గర్భరూపేణావస్థాం చ దర్శయితుం పితృశరీరాన్నిర్గమనరూపం జన్మ దర్శయతి—తద్రేత ఇతి। యదేత్యుక్తం కాలం విశదయతి— భార్యేతి। పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం యోషా వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాదినాఽయమర్థో దర్శిత ఇతి వక్తుం యోషాగ్నావిత్యుక్తమ్। ఉపగచ్ఛన్నితి। భార్యాం సంగచ్ఛన్నిత్యర్థః। అస్య రేతోరూపేణ స్థానాన్నిర్గమనమిత్యన్వయః। రేతో భార్యాయాం సిఞ్చతీత్యత్ర వాక్యాన్తరం సంవాదయతి— తదేతదితి। అసావాత్మా పురుషోఽముమాత్మానం స్వీయం రేతోరూపమాత్మానమస్మా ఆత్మనే భార్యారూపాయం ప్రయచ్ఛతీతి శ్రుత్యర్థః।

తత్స్త్రియా ఆత్మభూయం గచ్ఛతి యథా స్వమఙ్గం

తథా తస్మాదేనాం న హినస్తి సాఽస్యైతమాత్మా-

నమత్ర గతం భావయతి।

తదేతో యస్యాం స్త్రియాం సిక్తం సత్తస్యా ఆత్మభూయమాత్మావ్యతిరేకతాం యథా పితురేవం గచ్ఛతి ప్రాప్నోతి యథా స్వమఙ్గం స్తనాది తథా తద్వదేవ। తస్మాద్ధేతోరేనాం మాతరం స గర్భో న హినస్తి పిటకాదివత్। యస్మాత్స్త్రినాదిస్వాఙ్గవదాత్మభూయం గతం తస్మాన్న హినస్తి న బాధత ఇత్యర్థః।

సాఽన్తర్వత్న్యేతమస్య భర్తురాత్మానమత్రాఽఽత్మన ఉదరే గతం ప్రవిష్టం బుద్ధ్వా భావయతి వర్ధయతి పరిపాలయతి గర్భవిరుద్ధాశనాదిపరిహారమనుకూలాశనాద్యుపయోగం చ కుర్వతీ।

నను స్త్రీశరీరే ప్రవిష్టం పురుషస్య రేతః స్త్రియా ఉపద్రవకారి స్యాచ్ఛరీరలగ్నబాణవదిత్యాశఙ్క్యోక్తం తత్త్రిస్త్రియా ఇత్యాది తదేతద్వ్యాచష్టే— తదేతో యస్యామితి। పిటకా వ్రణరూపగ్రన్థివిశేషాస్తద్వన్న హినస్తీతి వ్యతిరేకేణ దృష్టాన్తః। అక్షరార్థముక్త్వా పిణ్డితార్థమాహ— యస్మాదితి। అత్ర ప్రసఙ్గాత్త్రిస్త్రియా సావధానేన గర్భరక్షణం కర్తవ్యమితి విధత్తే— సేతి। భావయతి భావయేదిత్యర్థః। పాలనోపాయమాహ— గర్భవిరుద్ధేతి।

సా భావయిత్రీ భావయితవ్యా భవతి తం స్త్రీ గర్భం

బిభర్తి సోఽగ్ర ఏవ కుమారం జన్మనోఽగ్రేఽధిభావయతి।

సా భావయిత్రీ వర్ధయిత్రీ భర్తురాత్మనో గర్భభూతస్య భావయితవ్యా రక్షయితవ్యా చ భర్త్రా భవతి। న హ్యుపకారప్రత్యుపకారమన్తరేణ లోకే కస్యచిత్కేనచిత్సంబన్ధ ఉపపద్యతే। తం గర్భం స్త్రీ యథోక్తేన గర్భధారణవిధానేన బిభర్తి ధారయత్యగ్రే ప్రాగ్జన్మనః। స పితాఽగ్ర ఏవ పూర్వమేవ జాతమాత్రం జన్మనోఽధ్యూర్ధ్వం జన్మనో జాతం కుమారం జాతకర్మాదినా పితా భావయతి।

తస్యాప్యన్తర్వత్నీరక్షణం విధత్తే— సా భావయిత్రీతి। చశబ్దస్య సేత్యత్ర సంబన్ధః। సాఽపీత్యర్థః। తస్యా భావయితవ్యత్వే హేతుమాహ— నహీతి। స్త్రీపురుషయోః పరస్పరోపకారకత్వముక్త్వా తయోః పుత్రసాధ్యవక్ష్యమాణపుణ్యకర్మప్రతినిధిరూపప్రత్యుపకారసిద్ధ్యర్థం పుత్రం ప్రత్యుపకారకత్వమాహ— తమితి। అగ్నే ఇత్యత్రైకోఽగ్రశబ్దో జన్మనః పూర్వకాలం వదతి। ద్వితీయో జననకాలమధిశబ్దోఽనన్తరకాలం వదతీతి వ్యాచష్టే— అగ్రే ప్రాగ్జన్మన ఇత్యాదినా।

పూర్వమేవేత్యస్య వివరణం జాతమాత్రమితి। జాయమానమిత్యర్థః। జాతకర్మాదినేతి। జన్మనః ప్రాక్సీమన్తాదినా జననకాలే సుఖనిష్క్రమణార్థం మన్త్రజలప్రోక్షణాదినాఽనన్తరం జాతకర్మాద్వినేత్యర్థః।

స యత్కుమారం జన్మనోఽగ్రేఽధిభావయత్యాత్మానమేవ

తద్భావయత్యేషాం లోకానాం సంతత్యా ఏవం సంతతా

హీమే లోకాస్తదస్య ద్వితీయం జన్మ।

స పితా యద్యస్మాత్కుమారం జన్మనోఽధ్యూర్ధ్వమగ్రే జాతమాత్రమేవ జాతకర్మాదినా యద్భావయతి తదాత్మానమేవ భావయతి పితురాత్మైవ హి పుత్రరూపేణ జాయతే। తథా హ్యుక్తం ప్రతిజ్ఞాయాం ప్రవిశతీత్యాది। తత్కిమర్థమాత్మానం పుత్రరూపేణ జనయిత్వా భావయతీతి। ఉచ్యతే— ఏషాం లోకానాం సంతత్యా అవిచ్ఛేదాయేత్యర్థః। విచ్ఛిద్యేరన్హీమే లోకాః పుత్రోత్పాదనాది యది న కుర్యుః కేచన। ఏవం పుత్రోత్పాదనాదికర్మావిచ్ఛేదేనైవ సంతతాః ప్రబన్ధరూపేణ వర్తన్తే హి యస్మాదిమే లోకాస్తస్మాత్తదవిచ్ఛేదాయ తత్కర్తవ్యం న మోక్షాయేత్యర్థః। తదస్య సంసారిణః కుమారరూపేణ మాతురుదరాద్యన్నిర్గమనం తద్రేతరూపాపేక్షయా ద్వితీయం జన్మ ద్వితీయావస్థాభివ్యక్తిః।

పిత్రా జాతకర్మాదికం కర్తవ్యమిత్యభిధాయ తత్సౌత్రం తి— స పితేతి। ప్రవిశతీత్యాదీతి। గర్భో భూత్వా స మాతరమ్। తస్యాం పునర్నవో భూత్వా దశమే మాసి జాయత ఇతి మన్త్రశేషః। మోక్షప్రకరణే పుత్రోత్పాదనస్య విధానాత్పుత్రోత్పాదనం మోక్షసాధనమిత్యభిప్రాయేణ పృచ్ఛతి— తత్కిమర్థమితి। న కర్మణా న ప్రజయా ధనేనేత్యాదిశ్రుతేర్మోక్షప్రకరణే పుత్రోత్పాదనోక్తిర్వైరాగ్యార్థేత్యభిప్రేత్య ప్రకృతశ్రుత్యోత్తరమాహ— ఉచ్యత ఇతి। అత్ర లోకశబ్దేన లోకసాధనీభూతాః పుత్రపౌత్రాదయో గృహ్యన్తే। తేషాం సంతత్యా ఇత్యర్థః। పుత్రోత్పాదనేనైవోక్తానాం లోకానాం సంతతత్వం ప్రసిద్ధమితి వక్తుమేవం సంతతా హీతి వాక్యం తద్వ్యాచష్టే— ఏవమితి। స్వేన పుత్రోత్పాదనే విధితః కృతే సతి స్వపుత్రోఽపి తథా తత్పుత్రోఽపి తథేత్యేవం లోకసంతతిర్భవతీత్యర్థః। పుత్రోత్పాదనస్య లోకసంతతిరేవ ప్రయోజనమితి వదన్త్యా శ్రుత్యా తస్య మోక్షసాధనత్వం నిరస్తమిత్యాహ— న మోక్షాయేత్యర్థ ఇతి। ఏవం ప్రసఙ్గాద్గర్భధారణాదివిధిముక్త్వా ప్రకృతం వైరాగ్యార్థం ద్వితీయం జన్మ దర్శయతి— తదస్యేతి।

సోఽస్యాయమాత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతిధీయతే।

అస్య పితుః సోఽయం పుత్రాత్మా పుణ్యేభ్యః శాస్త్రోక్తేభ్యః కర్మభ్యః కర్మనిష్పాదనార్థం ప్రతిధీయతే పితుః స్థానే పిత్రా యత్కర్తవ్యం తత్కరణాయ ప్రతినిధీయత ఇత్యర్థః। తథా చ సంప్రత్తివిద్యాయాం వాజసనేయకే— “పిత్రాఽనుశిష్టోఽహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞ ఇత్యాది ప్రతిపద్యత ఇతి।

ఏవం పితృశరీరేఽత్యన్తాశుచావత్యన్తాశుచిరేతోరూపేణావస్థానం తతోఽపి నిర్గమనం తతో మాతురుదరే మలమూత్రాక్రాన్తే విష్ఠాకృమివదవస్థానం తతో యోనిద్వారా నిర్గమనం చేత్యాద్యత్యన్తకష్టమిత్యుక్త్వా జన్మానన్తరమపి న స్వాతన్త్ర్యం కింతు పితృనియోగాత్తత్పారతన్త్ర్యేణ సర్వదా కర్మానుష్ఠాతవ్యమితి వదన్పుత్రేణ కతర్వ్యం పితురుపకారం దర్శయతి సోఽస్యేతి వాక్యం తద్వ్యాచష్టే—అస్యేతి। పితుర్ద్వావాత్మానౌ దేహౌ స్వదేహః పుత్రదేహశ్చేతి, తత్ర పుత్రస్యోపయోగమాహ—సోఽయమితి। పుత్రస్య ప్రతినిధిత్వమన్యత్రాప్యుక్తమిత్యాహ—తథా చేతి। సంప్రత్తిః సంప్రదానం స్వకర్తవ్యస్య పుత్రే స్థాపనం యత్రోచ్యతే సా సంప్రత్తివిద్యేత్యర్థః। యదా తు ప్రైష్యన్మన్యతే స్వస్య పరలోకగమనం నిశ్చినోతి, అథ పుత్రమాహ—త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి। మయాఽధ్యేతవ్యం బ్రహ్మ వేదస్త్వం త్వయాఽధ్యేతవ్యమ్, మయా కర్తవ్యోఽయం యజ్ఞస్త్వం త్వయా కర్తవ్యః, మయా సంపాద్యో లోకస్త్వం త్వయా సంపాద్యః ఇత్యేవం పిత్రాఽనుశిష్టః సన్పుత్రోఽహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి ప్రతిపద్యతే। అహం బ్రహ్మాధ్యేష్యే యజ్ఞాన్కరిష్యే లోకం సంపాదయిష్యామీతి స్వీకరోతీత్యుక్తమిత్యర్థః। అనేన స్వశరీరతృతీయావస్థోక్తా।

అథాస్యాయమితర ఆత్మా కృతకృత్యో

వయోగతః ప్రైతి స ఇతః ప్రయ-

న్నేవ పునర్జాయతే తదస్య తృతీయం జన్మ।

అథానన్తరం పుత్రే నివేశ్యాఽఽత్మనో భారమస్య పుత్రస్యేతరోఽయం యః పిత్రాత్మా కృతకృత్యః కర్తవ్యాదృణత్రయాద్విముక్తః కృతకర్తవ్య ఇత్యర్థః। వయోగతో గతవయా జీర్ణః సన్ప్రైతి మ్రియతే। స ఇతోఽస్మాత్ప్రయన్నేవ శరీరం పరిత్యజన్నేవ తృణజలూకావద్దేహాన్తరముపాదదానః కర్మచితం పునర్జాయతే। తదస్య మృత్వా

ప్రతిపత్తవ్యం యత్తత్తృతీయం జన్మ। నను సంసరతః పితుః సకాశాద్రేతోరూపేణ ప్రథమం జన్మ। తస్యైవ కుమారరూపేణ మాతుర్ద్వితీయం జన్మోక్తమ్। తస్యైవ తృతీయే జన్మని వక్తవ్యే ప్రేతస్య పితుర్యజ్జన్మ తత్తృతీయమితి కథముచ్యతే। నైష దోషః। పితాపుత్రయోరైకాత్మ్యస్య వివక్షితత్వాత్। సోఽపి పుత్రః స్వపుత్రే భారం నిధాయేతః ప్రయన్నేవ పునర్జాయతే యథా పితా। తదవ్యత్రోక్తమితరత్రాప్యుక్తమేవ భవతీతి మన్యతే శ్రుతిః। పితాపుత్రయోరేకాత్మత్వాత్।

నను కిమర్థం పుత్రం ప్రతినిదధాతి స్వయమేవ కరోత్విత్యాశఙ్క్య స్వస్య మరణాత్కర్తుమశక్తేరిత్యభిప్రాయేణోక్తమథాస్యాయమితి తద్వ్యాచష్టే—అథేతి। ఏవకారార్థం మధ్యే విలమ్బాభావం దర్శయతి—తృణజలూకేతి। తృణజలూకా తృణస్యాన్తం గత్వా తృణాన్తరమాక్రమ్యాఽఽత్మానం దేహం పూర్వస్మాత్తృణాదుపసంహరతి పూర్వతృణం ముఞ్చతి। ఏవమేవాయమాత్మా దేహాన్తరం పరిగృహ్య పూర్వదేహం ముఞ్చతీతి మధ్యే విలమ్బాభావః శ్రుత్యన్తర ఉక్త ఇత్యర్థః। కర్మచితం దేహాన్తరముపాదదానః పునర్జాయత ఇత్యన్వయః। యద్యపి దేవయానపితృయాణమార్గాభ్యాం గచ్ఛతాం లోకాన్తర ఏవ శరీరగ్రహణముక్తముభయవ్యామోహాత్తత్సిద్ధేరితి సూత్రే। ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజేతి శ్రుతేః। న తు పూర్వదేహత్యాగకాల ఏవ తథాఽపి సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవకామతీతి శ్రుతౌ వాసనామయం భావిశరీరముత్క్రాన్తికాల ఏవ గృహ్ణాతీత్యుక్తత్వాత్తదభిప్రాయం తృణజలూకానిదర్శనమితి ద్రష్టవ్యమ్। తదస్యేతి। యన్మృత్వా ప్రతిపత్తవ్యం తదస్య తృతీయం జన్మేత్యన్వయః। యస్య జన్మద్వయముక్తం తస్యైవ తృతీయం జన్మ వక్తవ్యమ్। ఔచిత్యాత్। అన్యథాఽస్య పితుః పూర్వజన్మద్వయస్యానుక్తత్వేనేదమస్య పితుస్తృతీయం జన్మేత్యనన్వయాపత్తేరితి శఙ్కతే—నన్వితి। ప్రేతస్యేతి। మ్రియమాణస్యేత్యర్థః। యత్కుమారం భావయత్యాత్మానమేవ తద్భావయతి సోఽస్యాయమాత్మేతి చ పితాపుత్రయోరభేదస్యోక్తత్వాత్పుత్రస్యోక్తం జన్మద్వయం పితురేవ తస్యైవ చ తృతీయం జన్మోచ్యతే నాన్యస్యేతి న తృతీయత్వవిరోధ ఇత్యాహ—నైష దోష ఇతి। యద్వా పితుర్మరణానన్తరం పునర్జన్మేత్యుక్తేః పుత్రస్యాప్యేవమేవ జన్మ జ్ఞాతుం శక్యత ఇత్యభిప్రాయేణ పితురిత్యుక్తమిత్యాహ—సోఽపి పుత్ర ఇతి। యథా పితేత్యనన్తరం తతశ్చ పుత్రస్యైవ తృతీయం జన్మోక్తమితి శేషః। ఏవం చ తదస్య తృతీయం జన్మేతి వాక్యే తచ్ఛబ్దేన తత్రత్యకారకత్వముచ్యతే। అస్యేతి పుత్ర ఉచ్యతే। అస్య పుత్రస్య తత్రత్యకారకం తృతీయం జన్మేతి వాక్యార్థ ఇతి భావః। నను పర్యాయద్వయోక్తం జన్మ యథా పుత్రగతమేవైవం తృతీయపర్యాయోక్తమపి సాక్షాత్పుత్రగతమేవోచ్యతాం కిం తయోరేకాత్మత్వవివక్షయేత్యాద్యపరిహారే దోషమాశఙ్క్యాఽఽహ—తదన్యత్రోక్తమితి। అయం భావః—పుత్రస్య పితరం ప్రత్యుపకారప్రదర్శనార్థం తత్రత్యప్రతినిధిత్వ ఉక్తే పితా స్వయమేవ కర్మ కరోతు కిం ప్రతినిధినేత్యాశఙ్కతే తత్పరిహారార్థం పితుర్మరణాభిధానం ప్రసక్తమితి మరణానన్తరం వక్తవ్యం తృతీయం జన్మ లాఘవార్థం తస్మిన్నేవోక్తమిదం జన్మత్రయం

సర్వేషాం పూర్వేషామప్యస్తీతి ప్రదర్శయితుం చ పుత్రే వక్తవ్యమపి తృతీయం జన్మ పితర్యుక్తమితి।

తదుక్తమృషిణ—

గర్భే ను సన్నన్వేషామవేదమహం దేవతాం జనిమాని విశ్వా।

శతం మా పుర ఆయసీరరక్షన్నధః శ్యేనో జవసా నిరదీయమితి

గర్భ ఏవైతచ్ఛయానో వామదేవ ఏవమువాచ।

ఏవం సంసరన్నవస్థాభివ్యక్తిత్రయేణ జన్మమరణప్రబన్ధారూఢః సర్వో లోకః సంసారసముద్రే నిపతితః కథంచిద్యథాశ్రుత్యుక్తమాత్మానం విజానాతి యస్యాం కస్యాంచిదవస్థాయాం తదైవ ముక్తసర్వసంసారబన్ధనః కృతకృత్యో భవతీత్యేతద్వస్తు తదృషిణా మన్త్రేణాప్యుక్తమిత్యాహ— గర్భే ను మాతుర్గర్భాశయ ఏవ సన్। న్వితి వితర్కే। అనేకజన్మాన్తరభావనాపరిపాకవశాదేషాం దేవానాం వాగగ్న్యాదీనాం జనిమాని జన్మాని విశ్వా విశ్వాని సర్వాణ్యన్వవేదమహమహో అనుబుద్ధవానస్మీత్యర్థః। శతమనేకం బహ్వ్యో మా మాం పుర ఆయసీరాయస్యో లోహమయ్య ఇవాభేద్యాని శారీరణీత్యభిప్రాయః। అరక్షన్రక్షితవత్యః సంసారపాశనిర్గమనాదధోఽధః శ్యేన ఇవ జాలం భిత్త్వా జవసాఽఽత్మజ్ఞానకృతసామర్థ్యేన నిరదీయం నిర్గతోఽస్మి। అహో గర్భ ఏవ శయానో వామదేవ ఋషిరేవమువాచైతత్।

పూర్వాధ్యాయేఽధ్యారోపప్రకరణోక్తమావసథత్రయం వైరాగ్యార్థమిహ ప్రపఞ్చ్య తస్మిన్నేవాధ్యాయే తస్య సంసారస్య నివర్త్యత్వేన తదపవాదార్థం యత్తత్త్వజ్ఞానముక్తం స ఏతమేవేత్యాదినా తత్సఫలం ప్రపఞ్చయితుం తదుక్తముషిణేత్యాదిగ్రన్థః। తత్ర తచ్ఛబ్దార్థమాహ—ఏవమిత్యాదినా। ఏతద్వస్త్వితి। సంసారసముద్రే పతనం తతస్తత్త్వజ్ఞానాచ్చ తన్నివృత్తిరిత్యేతద్వస్త్వర్థః। ఆహేతి। బ్రాహ్మణమితి శేషః। భావనేతి। ఆత్మానాత్మవివేకభావనేత్యర్థః। వాగరన్యాదీనామితి। ఉక్తాని జన్మాని శరీరగ్రహణరూపాణి తదుపలక్షితః సర్వోఽపి సంసారో వాగాదికరణతదధిష్ఠాతృదేవతాదిసంఘాతస్య లిఙ్గశరీరస్యైవ న త్వసఙ్గస్య వ్యాపినో మమేత్యర్థః। అనేన పదార్థవివేకపూర్వకమాత్మజ్ఞానముక్తమ్। యద్వా సర్వజ్ఞాదాత్మనః సకాశాదేవైషాం జన్మానీత్యన్వవేదమ్।ఏతజ్జన్మహేతుభూతం మూలకారణమాత్మానం జ్ఞాతవానస్మీత్యర్థః। యద్యపి గర్భే శ్రవణాదిజ్ఞానసామగ్రీ నాస్తి తథాఽపి పూర్వజన్మకృతశ్రవణాదిసామగ్రీవశాదేవ

ప్రతిబన్ధనివృత్తౌ సత్యాం గర్భేఽపి జ్ఞానోత్పత్తిః సంమవతీతి భావః। ఇతః పూర్వకాలీనం బన్ధం దర్శయతి—శతమితి। అభేద్యానీతి। తత్తజ్జ్ఞానమన్తరా తత్రప్రవాహావిచ్ఛేదాదిత్యర్థః। అధోఽధ ఇతి। అధో లోకేష్వేవ నికృష్టలోకేష్వేవారక్షన్నిత్యర్థః। యద్వాఽధ ఇతి శ్రౌతం పదమథేత్యర్థే వ్యాచష్టే—అధోఽథేతి। అథానన్తరమిదానీమిత్యర్థః। మన్త్రద్రష్టురభిప్రాయమాహ—అహో ఇతి। ఇదమాశ్చర్యం మమ సంవృత్తమిత్యభిప్రాయేణ మన్త్రముక్తవానిత్యర్థః। మన్త్రద్రష్టుర్నామనిర్దేశపూర్వకం తస్య తాత్పర్యం వక్తుం గర్భ ఏవైతదిత్యాది బ్రాహ్మణమ్। తద్వ్యాచష్టే—గర్భ ఇత్యాదినా। ఏతత్పూర్వబ్రాహ్మణోక్తమర్థజాతమేవం మన్త్రోక్తప్రకారేణోవాచేత్యన్వయః।

స ఏవం విద్వానస్మాచ్ఛరీరభేదాదూర్ధ్వ

ఉత్క్రమ్యాముష్మిన్స్వర్గే లోకే సర్వాన్కా-

మానాప్త్వాఽమృతః సమభవత్సమభవత్।

[యథాస్థానం గర్భిణ్యః]

ఇత్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కే చతుర్థః ఖణ్డః॥౪॥

ఉపనిషత్క్రమేణ ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇత్యైతరేయోపనిషది ద్వితీయోఽధ్యాయః॥౨॥

ఇతి ఋగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇత్యైతరేయబ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డే ద్వితీయారణ్యకే పఞ్చమోఽధ్యాయః॥౫॥

స వామదేవ ఋషిర్యథోక్తమాత్మానమేవం విద్వానస్మాచ్ఛరీరభేదాచ్ఛరీరస్యావిద్యాపరికల్పితస్యాఽఽయసవదనిర్భేద్యస్య

జననమరణాద్యనేకానర్థశతావిష్టశరీరప్రబన్ధనస్య పరమాత్మజ్ఞానామృతోపయోగజనితవీర్యకృతభేదాచ్ఛరీరోత్పత్తిబీజావిద్యాదినిమిత్తోపమర్దహేతోః శరీరవినాశాదిత్యర్థః। ఊర్ధ్వః పరమాత్మభూతః సన్నధోభావాత్సంసారాదుత్క్రమ్య జ్ఞానావద్యోతితామలసర్వాత్మభావమాపన్నః సన్నముష్మిన్యథోక్తేఽజరేఽమరేఽమృతేఽభయే సర్వజ్ఞేఽపూర్వేఽనపరేఽనన్తేఽబాహ్యే ప్రజ్ఞానామృతైకరసే ప్రదీపవన్నిర్వాణమత్యగమత్స్వర్గే లోకే స్వస్మిన్నాత్మని స్వే స్వరూపేఽముతః సమభవదాత్మజ్ఞానేన పూర్వమాప్తకామతయా జీవన్నేవ సర్వాన్కామానాప్త్వేత్యర్థః। ద్విర్వచనం సఫలస్య సోదాహరణస్యాఽఽత్మజ్ఞానస్య పరిసమాప్తిప్రదర్శనార్థమ్॥

ఇత్యైతరేయోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇతి శ్రీమద్భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్కృతావైతరేయోపనిషద్భాష్యే

ద్వితీయోధ్యాయః॥౨॥

జ్ఞానస్యావ్యభిచరితఫలత్వజ్ఞాపనాయ వామదేవేన జ్ఞానఫలం ప్రాప్తమితి వక్తుం స ఏవం విద్వానితి వాక్యం వ్యాచష్టే—స వామదేవ ఇతి। శరీరస్య పునరుత్పత్తిశఙ్కాం వారయతి—శరీరోత్పత్తీతి। తత్త్వజ్ఞానేనావిద్యాదినాశాదిత్యర్థః। పరమాత్మభూతః సన్నితి। ఊర్ధ్వశబ్దస్యోపరితనవాచిత్వాత్పరమాత్మవస్తున ఏవం కదాచిదప్యధోభావరూపనికర్షాభావేన నిరఙ్కుశోపరితనభావాదూర్ధ్వశబ్దర్థత్వమిత్యర్థః। ప్రసిద్ధం స్వర్గలోకం వారయతి—అముష్మిన్యథోక్త ఇతి। ఇన్ద్రియాగోచరత్వేనాముష్మిన్నితి నిర్దేశః। స్వర్గశబ్దస్య నిరతిశయసుఖసామాన్యవాచిత్వాద్బ్రహ్మనస్తస్యైవ తథావిధత్వాత్తస్యైవ ముఖ్యం స్వర్గత్వమ్। వైషయికస్య తు స్వర్గత్వమాపేక్షికామిత్యర్థః। ఉక్తస్య స్వర్గస్య బ్రహ్మరూపస్య స్వస్మాద్భేదమాశఙ్క్యాఽఽహ—స్వస్మిన్నితి। ఆత్మశబ్దస్యాన్తఃకరణాద్యర్థత్వం వారయతి—స్వే స్వరూప ఇతి। అముష్మిన్స్వర్గే మర్త్యదేహాదిభావం విహాయ స్వాత్మభావేనైవ స్థిత ఇత్యాహ—అముత ఇతి। ఉక్తస్వర్గలోకే సర్వకామావాప్తిరితి భ్రమం వారయతి—పూర్వమితి।

జీవన్ముక్తిదశాయామాప్తకామతయా సర్వాత్మత్వేనేత్యర్థః। సోదాహరణస్యేతి। ఉదాహరణం వామదేవ ఇత్యర్థః॥

ఇత్త్యైతరేయోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇతి శ్రీమద్భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమదానన్దజ్ఞానకృతావైతరేయోప-

నిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయోఽధ్యాయః॥౨॥

అథ తృతీయోఽధ్యాయః।

(ఆరణ్యకక్రమేణ షష్ఠోఽధ్యాయః)

తత్ర ప్రథమః ఖణ్డః।

ఓం కోఽయమాత్మేతి వయముపాస్మహే కతరః స ఆత్మా।

బ్రహ్మవిద్యాసాధనకృతసర్వాత్మభావఫలావాప్తిం వామదేవాద్యాచార్యపరమ్పరయా శ్రుత్యాఽవద్యోత్యమానాం బ్రహ్మవిత్పరిషద్యత్యన్తప్రసిద్ధాముపలభమానా ముముక్షవో బ్రాహ్మణా అధునాతనా బ్రహ్మ
జిజ్ఞాసవోఽనిత్యాత్సాధ్యసాధనలక్షణాత్సంసారాదాజీవభావాద్వ్యావివృత్సవో విచారయన్తోఽన్యోన్యం పృచ్ఛన్తి కోఽయమాత్మేతి కథం యమాత్మానమయమాత్మేతి సాక్షాద్వయముపాస్మహే కః స ఆత్మేతి। యం చాఽఽత్మానమయమాత్మేతి సాక్షాదుపాసీనో వామదేవోఽమృతః సమభవత్తమేవ వయమప్యుపాస్మహే కో ను ఖలు స ఆత్మేతి। ఏవం జిజ్ఞాసాపూర్వమన్యోన్యం పృచ్ఛతామతిక్రాన్తవిశేషవిషయశ్రుతిసంస్కారజనితా స్మృతిరజాయత। తం ప్రపదాభ్యాం ప్రాపద్యత బ్రహ్మేమం పురుషమ్। స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత। ఏతమేవ పురుషమ్। అత్ర ద్వే బ్రహ్మణీ

ఇతరేతరప్రాతికూల్యేన ప్రతిపన్నే ఇతి। తే చాస్య పిణ్డస్యాఽఽత్మభూతే। తయోరన్యతర ఆత్మోపాస్యో భవితుమర్హతి। యోఽత్రోపాస్యః కః స ఆత్మేతి విశేషనిర్ధారణార్థం పునరన్యోన్యం పప్రచ్ఛుర్విచారయన్తః।

పూర్వస్మిన్నధ్యాయే జన్మత్రయనిరూపణేన వైరాగ్యం నిరూపితం జ్ఞానోత్పత్త్యర్థమ్। న చ పదార్థశోధనం వినా వైరాగ్యమాత్రేణ జ్ఞానోత్పత్తిరితి పదార్థశోధనపూర్వకం వాక్యార్థ కథయితుం షష్ఠోఽధ్యాయ ఇత్యభిప్రేత్య పదార్థశోధనేఽధికారిణం దర్శయన్వాక్యమవతారయతి— బ్రహ్మవిద్యేతి। వామదేవాద్యాచార్యేతి। ఆదిశబ్దేన తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభువదిత్యాదినోక్తా దేవాదయో గృహ్యన్తే—అధునేతి। పూర్వోక్తరీత్యా వైరాగ్యోత్పత్త్యనన్తరమిత్యర్థః। ఆజీవభావాదితి। సంసారస్య హేతుభూతాఽవిద్యాతత్కార్యేష్వాత్మభావసహితాద్యావర్తితుం సంసారం పరిత్యక్తుమిచ్ఛన్త ఇత్యర్థః। విచారప్రకారమేవ వాక్యాన్వయేన స్పష్టీకర్తుం పృచ్ఛేతి—కథమితి। నన్వయమాత్మేతి విశేషతో నిశ్చయే స క ఇతి ప్రశ్నానుపపత్తిః। తద్విచారేణ వా న కించిత్ప్రయోజనమిత్యాశఙ్క్యాఽఽత్మానం విశినష్టి—యం చేతి। ఉపాస్మహ ఉపాసితుం ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః। వామదేవోఽయమాత్మానముపాస్యామృతోఽభవద్వయమపి తమాత్మానముపాసితుం ప్రవృత్తాః స క ఇతి ప్రశ్నార్థ ఇత్యర్థః। ఉపాసనం నామోప సామీప్యేనైక్యేన తస్యైవ నిరుపచరితసామీప్యత్వాద్రైక్యేనాపరోక్షీకృత్యాఽఽసనం తద్రూపేణావస్థానం యత్తదుచ్యతే। యద్వాఽహం సుఖీత్యాదివ్యవహారేషు తమేవ వయమప్యుపాస్మహే తమేవాఽఽత్మత్వేన స్వీకృత్య స్థితాః। అనాత్మనోఽహమితి ప్రతీత్యనుపపత్తేః స ఆత్మా క ఇతి విచారార్థః। న చాయమాత్మేతి నిశ్చయే విచారాయోగః। తస్యైవ కార్యకరణసంకీర్ణత్వేన విచారోపపత్తేరితి। నను భూతానాం వ్యాకరణార్థం యః ప్రవిష్టః స ఏవాఽఽత్మేతినిర్ధారణసంభవాద్విచారానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యైవమపి ద్వయోః ప్రవిష్టత్వేన స్మర్యమాణత్వాన్న నిర్ధారణమితి వక్తుం ద్వయోః ప్రవిష్టత్వం స్మృతమిత్యాహ—ఏవం జిజ్ఞాసేతి। అతిక్రాన్తేతి। అతిక్రాన్తౌ పూర్వముక్తౌ యౌ విశేషౌ దేహే ప్రవిష్టౌ ప్రాణాత్మానౌ తద్విషయా శ్రుతిజన్యానుభవజన్యసంస్కారజనితా స్మృతిరిత్యర్థః। తామేవ స్మృతిం స్వరూపతో దర్శయతి—తం ప్రపదాభ్యామితి। తుమిమం పురుషం శరీరం ప్రపదాభ్యాం పాదాగ్రాభ్యాం బ్రహ్యేపరబ్రహ్మరూపః ప్రాణః ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః। అన్యస్య ప్రవేశే శ్రుతిమాహ—స ఏతమితి। శ్రుతిభ్యాం లబ్ధమర్థమాహ—ఏతమేవేతి। అత్రేతి శ్రుతిభ్యామిత్యధ్యాహృత్యేతి శ్రుతిభ్యామితరేతరప్రాతికూల్యేనేతరేతరాభిముఖతయైతమేవ పురుషశరీరం ప్రతిపన్నే ప్రవిష్టే ద్వే బ్రహ్మణీ ఇతి స్మృతిరజాయతేత్యన్వయః। న త్వేతమేవేత్యనేనైతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమమపశ్యదితి వాక్యం ద్వే బ్రహ్మణీ ఇత్యనేన ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే ఇతి వాక్యం చ ద్వయోః ప్రవేశే మానతయోపన్యస్తమితి భ్రమితవ్యమ్। ఆద్యవాక్యే ద్వయోః ప్రవేశాప్రతీతేః। ద్వితీయే చ శబ్దబ్రహ్మపరబ్రహ్మణోరభిధానేన తయోర్ద్వయోః ప్రవేశే మానత్వాయోగాదితి।

తథాఽపి తయోర్ద్వయోః కథమాత్మత్వశఙ్కేత్యత ఆహ—తే చేతి। తయోరన్యతరేణ వినా శరీరస్థిత్యభావాత్తయోరాత్మత్వశఙ్కేత్యర్థః। ఏవం విచారాపేక్షితామాత్మద్వయస్మృతిముక్త్వా విచారమాహ—తయోరన్యతర ఇతి। ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవేత్యేకస్యైవ జ్ఞేయత్వోపక్రమాన్న ద్వయోరుపాస్యత్వమిత్యర్థః। కః స ఆత్మేతి। య ఉపాస్య ఆత్మా స క ఇత్యన్వయః। ప్రపచ్చురితి। కతరః స ఆత్మేతి వాక్యేనేతి శేషః।

యేన వా పశ్యతి యేన వా శృణోతి యేన వా

గన్ధానాజిఘ్రతి యేన వా వాచం వ్యాకరోతి

యేన వా స్వాదు చాస్వాదు చ విజానాతి।

పునస్తేషాం విచారయతాం విశేషవిచారణాస్పదవిషయా మతిరభూత్। కథం, ద్వే వస్తునీ అస్మిన్పిణ్డ ఉపలభ్యేతే అనేకభేదభిన్నేన కరణేన యేనోపలభతే యశ్చైక ఉపలభతే కరణాన్తరోపలబ్ధవిషయస్మృతిప్రతిసంధానాత్। తత్ర న తావద్యేనోపలభతే స ఆత్మా భవితుమర్హతి। కేన పునరుపలభత ఇతి।

ఉచ్యతే। యేన వా చక్షుర్భూతేన రూపం పశ్యతి యేన వా శృణోతి శ్రోత్రభూతేన శబ్దం యేన వా ఘ్రాణభూతేన గన్ధానాజిఘ్రతి యేన వా వాక్కరణభూతేన వాచం నామాత్మికాం వ్యాకరోతి గౌరశ్వ ఇత్యేవమాద్యాం సాధ్వసాధ్వితి చ। యేన వా జిహ్వాభూతేన స్వాదు చాస్వాదు చ విజానాతీతి।

ఏవం విచారే క్రియమాణేఽతిపరిశుద్ధాన్తఃకరణత్వాత్తేషాం ప్రపదాభ్యాం ప్రపన్నే కరణత్వేనానాత్మత్వనిశ్చయో మూర్ధ్నా ప్రవిష్ట ఉపలబ్ధృత్వేనాఽఽత్మత్వనిశ్చయశ్చాభూదిత్యాహ—పునరిత్యాదినా। విశేషేతి। విచారణాస్పద్వప్రాణాత్మద్వయవిషయైకస్మిన్కరణత్వేనాపరస్మిన్నుపలబ్ధృత్వేన ప్రకారేణ విశేషరూపా మతిరజాయతేత్యర్థః। నను ద్వయోః సత్త్వ ఇయం విశేషమతిః స్యాత్తదేవ నాస్తీతి శఙ్కతే—కథమితి। చక్షుషా పశ్యామీత్యాదిప్రకారేణ ద్వయోః ప్రతీతేర్నైవమిత్యాహ—ద్వే ఇతి। యేనోపలభతే యశ్చోపలభుతే తే ద్వే ఉపలబ్ధికర్తృకరణే వస్తునీ ఉపలభ్యేతే ఇత్యన్వయః। తత్ర కిం కరణమిత్యత ఆహ—అనేకేతి। చక్షుఃశ్రోత్రాద్యనేకభేదభిన్నేనేత్యర్థః। అనేన యదనేకాత్మకచక్షురాదికరణసంఘాతాత్మకం ప్రాణస్వరూపం తత్సంహతత్వాత్పరార్థమితి పరశేషత్వేన కరణమిత్యుక్తమ్। ఉపలబ్ధరి త్వనేకాత్మకత్వాభావాన్న పరార్థత్వేన శేషత్వమ్।

కింతు శేషిత్వమేవేతి వక్తుమేక ఏవేత్యుక్తమ్। అనేన కరణస్య పరార్థత్వం పరం శేషిణమన్తరాఽనుపపన్నం సత్పరం వ్యతిరిక్తముపలబ్ధారం గమయతీతి తస్మిన్నపి తత్ప్రమాణమిత్యుక్తమ్। ఇదానీం కరణానామేవోపలబ్ధృత్వం తద్వ్యతిరిక్తోపలబ్ధా నాస్తీతి వదన్తం నాస్తికం ప్రతి ప్రమాణాన్తరమాహ—కరణాన్తరేతి। పూర్వం చక్షుషా రూపం దృష్ట్వా పశ్చాదుద్ధృతచక్షుః స్మరతి రూపమద్రాక్షమితి। తథా యోఽహమద్రాక్షం స ఏవేదానీం స్పృశామీతి ప్రతిసందధాతి। తదుభయం వ్యతిరిక్తోపలబ్ధురభావే న స్యాత్। అన్యానుభూతేఽన్యస్య స్మృతిసంధానయోరదర్శనాదిత్యర్థః। ఏవమనేకాత్మస్య కరణత్వముక్త్వా తత ఏవ తస్యాఽఽత్మత్వం నాస్తీత్యాహ—తత్ర న తావదితి। తయోర్మధ్య ఇత్యర్థః। అర్హతీత్యనన్తరం కింతు పరిశేషాదుపలబ్ధాఽఽత్మా భవితుమర్హతీతి వక్ష్యమాణాన్వయేన వాక్యం పూరణీయమ్। ఏవమర్థముపవర్ణ్య తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢం కర్తుం పృచ్ఛతి—కేన పునరితి। శ్రుత్యారూఢం కరోతి—ఉచ్యత ఇతి। యేనేతి। తృతీయయా కరణత్వం చక్షురాదేరుక్తమిత్యర్థః। వాక్కరణేతి। వాగ్రూపకరణేనేత్యర్థః। వాచమితి కరణం నోచ్యతే తస్య యేనేత్యనేనోక్తత్వాత్కింతు వక్తవ్యముచ్యత ఇత్యాహ—నామాత్మికామితి। సాధ్వితి। గౌరితీదం నామ సాధు గావీతి నామాసాధ్వితి వ్యాకరోతి వ్యాకరణేన వ్యక్తీకరోతీతి చార్థః।

కిం పునస్తదేవైకమనేకధా భిన్నం కరణమితి, ఉచ్యతే—

యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్।

యదుక్తం పురస్తాత్ప్రజానాం రేతో హృదయం హృదయస్య రేతో మనో మనసా సృష్టా ఆపశ్చ వరుణశ్చ హృదయాన్మనో మనసశ్చన్ద్రమాస్తదేవైతద్ధృదయం మనశ్చైకమేతదనేకధా। ఏతేనాన్తఃకరణేనైకేన చక్షుర్భూతేన రూపం పశ్యతి శ్రోత్రభూతేన శృణోతి ఘ్రాణభూతేన జిఘ్రతి వాగ్భూతేన వదతి జిహ్వాభూతేన రసయతి స్వేనైవ వికల్పనారూపేణ మనసా వికల్పయతి హృదయరూపేణాధ్యవస్యతి। తస్మాత్సర్వకరణవిషయవ్యాపారకమేకమిదం కరణం సర్వోపలబ్ధ్యర్థముపలబ్ధుః। తథా చ కౌషీతకినాం—"ప్రజ్ఞయా వాచం సమారుహ్య వాచా సర్వాణి నామాన్యాప్నోతి ప్రజ్ఞయా చక్షుః సమారుహ్య చక్షుషా సర్వాణి రూపాణ్యాప్నోతి" ఇత్యాది। వాజసనేయకే చ— "మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతి హృదయేన హి రూపాణి జానాతి" ఇత్యాది। తస్మాద్ధృదయమనోవాచ్యస్య సర్వోపలబ్ధికరణత్వం ప్రసిద్ధమ్। తదాత్మకశ్చ ప్రాణో యో వై ప్రాణః సా ప్రజ్ఞా యా వై ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి బ్రాహ్మణమ్। కరణసంహతిరూపశ్చ ప్రాణ ఇత్యత్రోచామ ప్రాణసంవాదాదౌ। తస్మాద్యత్పద్భ్యాం ప్రాపద్యత తద్బ్రహ్మ తదుపలబ్ధురుపలబ్ధికరణత్వేన గుణభూతత్వాన్నైవ తద్వస్తు బ్రహ్మోపాస్యాత్మా

భవితుమర్హతి। పారిశేష్యాద్యస్యోపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థా ఏతస్య హృదయస్య మనోరూపస్య కరణస్య వృత్తయో వక్ష్యమాణాః స ఉపలబ్ధోపాస్య ఆత్మా నాఽస్మాకం భవితుమర్హతీతి నిశ్చయం కృతవన్తః।

నను చక్షురాదీనాం కరణత్వేఽపి ప్రపదాభ్యాం ప్రవిష్టస్య ప్రాణస్య కరణత్వే కిమాయాతమిత్యాశఙ్కతే—కిం పునస్తదితి। తత్ర ప్రాణస్యైవ కరణత్వం వక్తుం తావద్ధృదయమనఃశబ్దవాచ్యస్య చక్షురాదిభేదభిన్నత్వమాహ—ఉచ్యత ఇతి। యదేతద్ధృదయమిత్యత్ర యచ్ఛబ్దార్థమాహ—యదుక్తమితి। రేత ఇతి। సారభూతం కార్యమిత్యర్థః। ప్రజానాం రేతో హృదయమిత్యాదిషు మనసశ్చన్ద్రమా ఇత్యన్తాసు శ్రుతిషు యదుక్తం హృదయం మనశ్చేతి తదేవైతత్త్వయా పృష్టం కరణమిత్యర్థః। తుదేవైకమేవ సచ్చక్షురాదిభేదేనానేకధాభూతమితి శ్రుతిగతద్వితీయైతచ్ఛబ్దార్థమాహ—ఏకమేతదనేకధేతి। అత్ర యేన చక్షురాదినా దర్శనాదిక్రియాం కరోతి సంఘాతాత్మకః పురుషః, తచ్చక్షురాదికం ప్రజానాం రేతో హృదయమిత్యాదిషు మనసశ్చన్ద్రమా ఇత్యన్తాసు శ్రుతిషు యదుక్తం హృదయం మనశ్చేతి కరణం తదేతత్త్వయా పృష్టమేతదేవైకం సదనేకధా భిన్నం చేతి

శ్రుతిగతయేనేతితృతీయాన్తయదితిప్రథమాన్తయచ్ఛబ్దద్వయస్యైతదితిప్రథమాన్తైతచ్ఛబ్దద్వయస్య చాన్వయో దర్శితః। ఏకస్యైవానేకాత్మకత్వం విశదయతి—ఏతేనేత్యాదినా। సర్వకరణేతి। సర్వాణి కరణాని విషయాశ్చ వ్యాపారో యస్యేతి విగ్రహః। కరణానాం విషయాణాం చ హృదయశబ్దవాచ్యబుద్ధివ్యాపారకత్వే శ్రుతిమాహ—తథా చేతి। ప్రజ్ఞయా చిదాభాసయుక్తయా బుద్ధ్యా వాచం కరణం సమారుహ్య బుద్ధేర్వాగాత్మనా పరిణామే సతి తద్బుద్ధిద్వారా స్వయమప్యాత్మా వాగభిమానీ భూత్వాఽనన్తరం వాచోఽపి బుద్ధివ్యాపారరూపాయా నామాత్మనా వక్తవ్యశబ్దరూపేణ పరిణామే సతి వాచా వాగ్ద్వారా సర్వాణి నామాన్యాప్నోతి। తత్స్ఫురణాత్మనా స్వయమపి వర్తత ఇతి శ్రుత్యర్థః। ఏవం ప్రజ్ఞయా చక్షురిత్యాదిష్వప్యర్థో ద్రష్టవ్యః। అత్ర బుద్ధేర్వాగాద్యాత్మనా పరిణామో వాగాదేశ్చ నామాత్మనా పరిణామ ఉక్త ఇత్యర్థః। మనసా హ్యేవ పశ్యతీత్యత్ర మనసః సాక్షాద్దర్శనాదికరణత్వాయోగాచ్చక్షురాదిభావమాపన్నస్య దర్శనాదికరణత్వముక్తమితి భావః। ఏవం హృదయేన హీత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। ఆదిశబ్దేన హృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీతి రూపాణాం హృదయశబ్దితబుద్ధ్యాత్మకత్వముక్తం సంగ్రాహ్యమ్। ఏవం హృదయస్య సర్వకరణాత్మత్వముక్త్వేదానీం తస్య ప్రాణాత్మత్వమాహ—తదాత్మకశ్చేతి। ఏవం హృదయమనోద్వారా ప్రాణస్య సర్వకరణాత్మకత్వముక్త్వా సాక్షాదేవ ప్రాణస్య తదాహ—కరణసంహతీతి। తవ వయం స్మో న శక్ష్యామస్త్వహతే జీవితుమ్। ఇతరే చక్షురాదయః ప్రాణా ఇత్యేవాఽఽఖ్యాయన్త ఇత్యాదిప్రాణసంవాదస్థవచనబలాత్కరణసంహతిరూపత్వం కరణసమూహరూపత్వం ప్రాణస్యావగతమిత్యర్థః। ఆదిశబ్దేన సంవర్గవిద్యాదిగతం ప్రాణమేవ

వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మనః స యదా ప్రతిబుధ్యతే ప్రాణాదధి పునర్జాగ్రత ఇత్యాదివాక్యం గ్రాహ్యమ్। కరణస్యానాత్మత్వముక్తముపసంహరతి—తస్మాదితి। బ్రహ్మేతి। బ్రహ్మత్వేనోపాస్యో జ్ఞాతవ్య ఆత్మేత్యర్థః। తర్హి కస్తథా జ్ఞాతవ్య ఇత్యత ఆహ—పారిశేష్యాదితి। వక్ష్యమాణా ఇతి। సంజ్ఞానమిత్యాదినా వక్ష్యమాణా ఇత్యర్థః।

తదన్తఃకరణోపాధిస్థస్యోపలబ్ధుః ప్రజ్ఞానరూపస్య బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధ్యర్థా యా అన్తఃకరణవృత్తయో బాహ్యాన్తర్వర్తివిషయవిషయాస్తా ఇమా ఉచ్యన్తే—

సంజ్ఞానమాజ్ఞానం విజ్ఞానం ప్రజ్ఞానం మేధా

దృష్టిర్ధృతిర్మతిర్మనీషా జూతిః స్మృతిః

సంకల్పః క్రతురసుః కామో వశ ఇతి।

సంజ్ఞానం సంజ్ఞప్తిశ్చేతనభావః। ఆజ్ఞాతమాజ్ఞప్తిరీశ్వరభావః। విజ్ఞానం కలాదిపరిజ్ఞానమ్। ప్రజ్ఞానం ప్రజ్ఞప్తిః ప్రజ్ఞతా। మేధా గ్రన్థధారణసామర్థ్యమ్। దృష్టిరిన్ద్రియద్వారా సర్వవిషయోపలబ్ధిః। ధృతిర్ధారణమవసన్నానాం శరీరేన్ద్రియాణాం యయోత్తమ్భనం భవతి। ధృత్యా శరీరముద్వహన్తీతి హి వదన్తి। మతిర్మననమ్। మనీషా తత్ర స్వాతన్త్ర్యమ్। జతిశ్చేతసో రుజాదిదుఃఖిత్వభావః। స్మృతిః స్మరణమ్। సంకల్పః శుక్లకృష్ణాదిభావేన సంకల్పనం రూపాదీనామ్। క్రతరధ్యవసాయః। అసుః ప్రాణనాదిజీవనక్రియానిమిత్తా వృత్తిః। కామోఽసంనిహితవిషయాకాఙ్క్షా తృష్ణా। వశః స్త్రీవ్యతికరాద్యభిలాషః। ఇత్యేవమాద్యా అన్తఃకరణవృత్తయః ప్రజ్ఞప్తిమాత్రస్యోపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థత్వాచ్ఛుద్ధప్రజ్ఞానరూపస్య బ్రహ్మణ ఉపాధిభూతాస్తదుపాధిజనితగుణనామధేయాని భవన్తి సంజ్ఞానాదీని।

యేన వా పశ్యతీత్యాది మనశ్చైతదిత్యన్తం ప్రాణస్య కరణత్వేనానాత్మత్వార్థమిత్యుక్త్వా సంజ్ఞాచమిత్యాది వశ ఇత్యన్తమన్తఃకరణవృత్తిద్వారా తద్వ్యతిరిక్తముపలబ్ధారం దర్శయితుమాహ—తుదన్తఃకరణేతి। నిర్విశేషస్య కథం వృత్తివిషయత్వమన్యథా కథం తదుపలబ్ధ్యర్థతా తాసాం స్యాదత ఆహ—బాహ్యాన్తర్వర్తివిషయేతి। తర్హి తాసామన్యవిషయత్వే తతో బాహ్యాన్తర్విషయప్రతీతిరేవ స్యాన్నాఽఽత్మన ఇత్యత ఆహ—ఉపలబ్ధ్యర్థా ఇతి। నిర్విశేషత్వేనావిషయత్వేన చైతస్య సాక్షాదిదంతయా జ్ఞానాసంభవేఽపి సంజ్ఞానాద్యన్తఃకరణవృత్తిసాక్షితయాఽవిషయత్వేనైవ తస్యోపలబ్ధిః సంభవతీత్యర్థః।

అవిషయత్వార్థం ప్రజ్ఞానరూపస్యేతి విశేషణమ్। ప్రకృష్టా క్లప్తిః స్వప్రకాశచైతన్యం తస్య విషయత్వే స్వప్రకాశత్వవ్యాహతిరిత్యర్థః। బ్రహ్మణ ఇతి విశేషణం నిర్విశేషత్వార్థమ్। సవిశేషత్వే హి తస్య పరిచ్ఛేదేన బ్రహ్మత్వం న స్యాదిత్యర్థః। నన్వసఙ్గస్య కథమన్తఃకరణవృత్తిసంబన్ధః స్యాత ఆహ—అన్తఃకరణోపాధిస్థస్యేతి। అసఙ్గస్యాప్యన్తఃకరణప్రతిబిమ్బద్వారా తద్వృత్తిసంబన్ధ ఇత్యర్థః। చేతనభావ ఇతి। యయా వృత్త్యా చేతన ఇత్యుచ్యతే జన్తుః సా వృత్తిః సర్వదా సర్వశరీరవ్యాపినీ సంజ్ఞానమిత్యర్థః। కలాదిపరిజ్ఞానం చతుఃషష్టికలాదిజన్యం లౌకికం జ్ఞానమిత్యర్థః। ప్రజ్ఞతేతి। తాత్కాలికప్రతిభేత్యర్థః। యయోత్తమ్భనం భవతి సా వృద్ధిర్ధృత్తిరిత్యన్వయః। శరీరాద్యుత్తమ్భకస్య వృత్తివిశేషస్య ధృతిత్వే లౌకికం వ్యవహారం మానమాహ—ధృత్యేతి। తత్ర స్వాతన్త్ర్యమితి। మనస ఈషా మునీషేతి వ్యుత్పత్తేరిత్యర్థః। రుజాదిదుఃఖిత్వభావ ఇతి। రోగాదిజన్యదుఃఖిత్వప్రాప్తిరిత్యర్థః। సంకల్పమితి। సామాన్యేన ప్రతిపన్నానాం రూపాదీనాం శుక్లాదిరూపేణ సమ్యక్కల్పనమిత్యర్థః। జీవనక్రియేతి। జీవనప్రయత్న ఇత్యర్థః। స్త్రీవ్యతికరేతి। స్త్రీసంపర్క ఇత్యర్థః। ఇతిశబ్దస్థ ప్రదర్శనార్థత్వమాహ—ఇత్యేవమాద్యా ఇతి। ఏవమాద్యా వృత్తయః ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తీత్యుత్తరేణాన్వయః। అత్ర ప్రజ్ఞానశబ్దేన పూర్వవత్యజ్ఞతా వృత్తిరూపా నోచ్యతే తస్యాః సంజ్ఞానాదినామవత్త్వానుపపత్తేః, కింతు శుద్ధచైతన్యముచ్యత ఇత్యాహ—ప్రజ్ఞప్తిమాత్రస్యేతి। నన్వన్తఃకరణవృత్తీనాం శబ్దరూపత్వాభావాత్కథం ప్రజ్ఞాననామధేయత్వమిత్యాశఙ్క్య నామధేయస్య నామార్థోపలబ్ధిహేతుత్వాత్సంజ్ఞానాదివృత్తీనామపి ప్రజ్ఞానోపలబ్ధిహేతుత్వాత్తేతన గుణేన తన్నామధేయత్వముపచారాదుచ్యతే న ముఖ్యయా వృత్త్యేత్యాహ—ఉపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థత్వాదితి। ఉపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థత్వం వా కథమిత్యాశఙ్క్య తదుపాధిత్వాదిత్యాహ—శుద్ధేతి। యత ఉపాధిభూతా ఉపలబ్ధ్యర్థా అతో గౌణ్యా వృత్త్యా నామధేయాని భవన్తీత్యర్థః। యద్వా శ్రుతౌ సంజ్ఞానాదిశబ్దైర్న వృత్తయ ఉచ్యన్తే కింతు సంజ్ఞానాదిశబ్దా ఏవ లక్షణయాఽభిధీయన్తే గాముచ్చారయతీత్యత్రేవ। తథా చ సంజ్ఞానాదిశబ్దాః సంజ్ఞానాదివృత్తివిశిష్టప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని సన్తి, తద్ద్వారా శుద్ధస్యైవ ప్రజ్ఞానస్య లక్షణయా నామధేయానీత్యాహ—తదుపాధిజనితేతి। వృత్త్యుపాధిజనితో గుణో వృత్త్యుపహితరూపం తన్నామధేయాని సన్తి సర్వాణ్యేవైతాకి సంజ్ఞానాదీతి సంజ్ఞానాదిశబ్దాః ప్రజ్ఞావస్యైవ నామధేయాని భవన్తీత్యన్వయః।

సర్వాణ్యేవైతాని ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తి।

సర్వాణ్యేవైతాని ప్రజ్ఞప్తిమాత్రస్య ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తి న స్వతః సాక్షాత్ । తథా చోక్తం ప్రాణన్నేవ ప్రాణో నామ భవతీత్యాది।

ప్రాణన్నే వేతి। ప్రాణనక్రియాం కుర్వన్ప్రాణో నామ భవవత్యనేన ప్రాణనవృత్త్యుపాధికమాత్మనః ప్రాణనామవత్త్వముక్తమ్। యద్యపి సంజ్ఞానాదినామ్నాం తత్ర నోపాధికత్వముక్తం తథాఽపి తుల్యన్యాయతయైతేషామప్యౌపాధికత్వముక్తప్రాయమితి భావః। ఏతదుక్తం భవతి—సంజ్ఞానాదిశబ్దాః ప్రకాశాత్మకవస్తువాచినః। న చ సాక్షాదన్తఃకరణవృత్తీనాం జడానాం ప్రకాశాత్మకత్వం సంభవతీతి ప్రకాశాత్మకవస్తున్యధ్యాసాదేవ తాసాం ప్రకాశాత్మకత్వమితి కల్పయన్తోఽధిష్ఠానభూతమతిరిక్తం ప్రకాశం గమయన్తః పర్యవసానగత్యా ప్రకాశాత్మనః ప్రజ్ఞానస్యైవ నామధేయానీతి। అత్ర సంజ్ఞానాదీనామనిత్యత్వేన జడానాం వృత్తీనాం ప్రకాశాత్మకవస్తువాచకసంజ్ఞానాదినామత్వానుపపత్తేస్తద్వ్యతిరిక్తః కశ్చిత్ప్రకాశరూపోఽస్తీత్యుక్తమ్। తథా సంజ్ఞానాదిశబ్దవాచ్యత్వోక్త్యా తత్ప్రజ్ఞానం విజ్ఞానం ప్రజ్ఞానమిత్యత్రేవ ప్రజ్ఞతారూపా వృత్తిర్న భవతీత్యుక్తమ్। తస్యాః సంజ్ఞానాదివాచ్యత్వానుపపత్తేః। తథా సంజ్ఞానాదీని సర్వాణ్యేకస్య ప్రజ్ఞానస్య నామానీత్యుక్త్యా చ తత్ప్రజ్ఞానమేకం సర్వవృత్త్యనుగతమిత్యుక్తం తదనేకత్వే తత్తద్వృత్తిగతానాం ప్రజ్ఞానానాం తత్తన్నామకత్వేన సర్వనామకత్వానుపపత్తేః। ప్రజ్ఞానస్యేత్యేకవచనానుపపత్తేశ్చ। అతో యేన వా పశ్యతీత్యాదినా నామధేయాని భవన్తీత్యన్తేన సర్వకరణతద్వృత్తివ్యతిరిక్తః స్వప్రకాశాత్మకః సర్వసాక్షీ సర్వవృత్త్యనుగత ఏక ఆత్మా శోధితః।

ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్ర ఏష ప్రజాపతిరేతే సర్వే దేవా ఇమాని

చ పఞ్చ మహాభూతాని పృథివీ వాయురాకాశ ఆపో

జ్యోతీంషీత్యేతానీమాని చ క్షుద్రమిశ్రాణీవ।

స ఏష ప్రజ్ఞానరూప ఆత్మా బ్రహ్మాపరం సర్వశరీరస్థప్రాణః ప్రజ్ఞాత్మాఽన్తఃకరణోపాధిష్వనుప్రవిష్టో జలభేదగతసూర్యప్రతిబిమ్బవద్ధిరణ్యగర్భః ప్రాణః ప్రజ్ఞాత్మా। ఏష ఏవేన్ద్రో గుణాద్దేవరాజో వా। ఏష ప్రజాపతిర్యః ప్రథమజః శరీరీ। యతో ముఖాదినిర్భేదద్వారేణాగ్న్యాదయో లోకపాలా జాతాః। స ప్రజాపతిరేష ఏవ। యేఽప్యేతేఽగ్న్యాదయః సర్వే దేవా ఏష ఏవ। ఇమాని చ సర్వశరీరోపాదానభూతాని పఞ్చ పృథివ్యాదీని మహాభూతాన్యన్నాన్నాదత్వలక్షణాన్యేతాని। కించేమాని చ క్షుద్రమిశ్రాణి క్షుద్రైరల్పకైర్మిశ్రాణి। ఇవశబ్దోఽనర్థకః।

ఏవం శోధితస్యాఽఽత్మనః ప్రతిశరీరం నానాత్వం వారయితుమేష బ్రహ్మేత్యాది వాక్యం తద్వ్యాచష్టే—స ఏష ఇత్యాదినా। ఏష ఇత్యస్యార్థమాహ—ప్రజ్ఞానరూప ఆత్మేతి। ప్రజ్ఞానం

బ్రహ్మేతి ముఖ్యబ్రహ్మతాయా వక్ష్యమాణత్వాదిహ మూర్ధద్వారాఽనుప్రవిష్టం సమష్టిలిఙ్గశరీరాభిమానీ హిరణ్యగర్భః ప్రాణః ప్రజ్ఞాత్మాదిశబ్దైస్తత్ర తత్రోక్తమపరం బ్రహ్మోచ్యత ఇత్యాహ—అపరమిత్యాదినా। సర్వశరీరేత్యనేన సమష్టిస్థూలశరీరముచ్యతే। అన్తఃకరణోపాధిష్విత్యనేనాపి సమష్టిలిఙ్గశరీరముక్తమ్। ఆద్యాభ్యాం ప్రాణప్రజ్ఞాత్మశబ్దాభ్యాం క్రియాశక్తిజ్ఞానశక్తిమత్త్వముక్తమ్। ద్వితీయాభ్యాం తు తత్ర తత్ర తథా నిర్దిష్ట ఇత్యుచ్యత ఇత్యపౌనరుక్త్యమ్। ననూక్తప్రజ్ఞానాత్మైవాపరం బ్రహ్మేత్యత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్య ప్రవేశవాక్యం ప్రమాణమితి వక్తుమేష ఇన్ద్ర ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే—ఏష ఇతి। గుణాదితి। ఇదమదర్శమితిశ్రుత్యుక్తగుణయోగాదిత్యర్థః। ప్రవేశవాక్యే ప్రవిష్టస్యేన్ద్రత్వాభిధానాద్ధిరణ్యగర్భస్యాపీన్ద్రత్వోక్తౌ ప్రవిష్టత్వప్రత్యభిజ్ఞానాత్ప్రవేష్టురేవ ప్రవిష్టసర్వరూపత్వాదభేదః సిధ్యతీతి భావః। న తు పారమైశ్వర్యగుణయోగాత్ప్రజ్ఞానాత్మేన్ద్రః పరమేశ్వర ఇత్యర్థో గ్రాహ్యః। ప్రజ్ఞానాత్మనః పరమేశ్వరాభేదస్య ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యనేన వక్ష్యమాణత్వాత్పరమేశ్వరత్వగుణవత్త్వప్రతిపాదనస్య చ ప్రకరణవిరోధాత్। న చ హిరణ్యగర్భాద్యాత్మత్వవన్మాయావిశిష్టపరమేశ్వరాత్మత్వమనేనోచ్యత ఇతి వాచ్యమ్। తథా సతి భాష్యోక్తగుణాదితి హేత్వనన్వయాదేష బ్రహ్మైష ఇన్ద్ర ఏష ప్రజాపతిరితి పూర్వోత్తరపర్యాయేష్వివ గుణయోగాభావేఽప్యుపపత్తేశ్చేతి। అస్య వ్యాఖ్యానస్య క్లిష్టత్వం మనసి నిధాయార్థాన్తరమాహ—దేవరాజో వేతి। ప్రజాపతేర్హిరణ్యగర్భాద్భేదమాహ—యః ప్రథమజ ఇతి। స లిఙ్గశరీరాభిమాన్యయం తు స్థూలశరీరామిమానీతి భేద ఇత్యర్థః। తత్రాద్య ఏవం పురుషం సముద్ధృత్యామూర్ఛయన్ముఖం నిరభిద్యతేత్యాదివాక్యం ప్రమాణమాహ—యత ఇతి। దేవగ్రహణం మనుష్యాదీనాముపలక్షణమ్। తథా చ సర్వే జీవాత్మాన ఏష ఏవేత్యర్థః। ఏవమేషు బ్రహ్మేత్యాదివాక్యేష్వైక్యే సామానాధికరణ్యం గృహీత్వా సర్వభూతస్థస్యాఽఽత్మన ఏకత్వముక్త్వా సజాతీయభేదం నిరాకృత్య తదుపాధీనాం భూతభౌతికానామపి బాధాయాం సామానాధికరణ్యమాశ్రిత్యాఽఽత్మవ్యతిరేకేణాభావం తస్య విజాతీయభేదనిరాకరణార్థం వక్తుమిమాని చేత్యాదివాక్యం తద్వ్యాచష్ట—ఇమాని చేతి। ఏతాన్యన్యాన్యాచ్చదత్వేన పూర్వముక్తానీతి వక్తుం విశినష్టి—అన్యేతి।

బీజానీతరాణి చేతరాణి చాణ్డజాని చ జారు-

జాని చ స్వేదజాని చోద్భిజ్జాని చాశ్వా గావః

పురుషా హస్తినో యత్కించేదం ప్రాణి జఙ్గమం చ

పతత్రి చ యచ్చ స్థావరం సర్వం తత్ప్రజ్ఞానేత్రం ప్రజ్ఞానే

ప్రతిష్ఠితం ప్రజ్ఞానేత్రో లోకః ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ।

సర్వాదీని బీజాని కారణానీతరాణి చేతరాణి చ ద్వైరాశ్యేన నిర్దిశ్యమానాని। కాని తాని ఉచ్యన్తే। అణ్డజాని పక్ష్యాదీని। జారుజాని జరాయుజాని మనుష్యాదీని। స్వేదజాని యూకాదీని। ఉద్భిజ్జాని చ వృక్షాదీని। అశ్వా గావః పురుషా హస్తినోఽన్యచ్చ యత్కించేదం ప్రాణిజాతమ్। కిం తత్। జఙ్గమం యచ్చలతి పద్భ్యాం గచ్ఛతి। యచ్చ పతత్రి। ఆకాశేన పతనశీలమ్। యచ్చ స్థావరమచలం సర్వం తుదశేషతః ప్రజ్ఞానేత్రం ప్రజ్ఞప్తిః ప్రజ్ఞా తచ్చ బ్రహ్మైవ నీయతేఽనేనేతి నేత్రం ప్రజ్ఞా నేత్రం యస్య తదిదం ప్రజ్ఞానేత్రమ్। ప్రజ్ఞానే బ్రహ్మణ్యుత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు ప్రతిష్ఠితం ప్రజ్ఞాశ్రయమిత్యర్థః। ప్రజ్ఞానేత్రో లోకః పూర్వవత్। ప్రజ్ఞాచక్షుర్వా సర్వ ఏవ లోకః। ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠా సర్వస్య జగతః। తస్మాత్మజ్ఞానం బ్రహ్మ।

సర్పాదీనాం న కేవలం క్షుద్రమిశ్రత్వం కింతు సర్పాన్తరాదీన్ప్రతి బీజత్వం చేత్యాహ—కారణాని చేతి। ద్వైరాశ్యేనేతి। స్థావరజఙ్గమభేదేన నిర్దిశ్యమానానీత్యర్థః। స్వేదజా[న్తా?] ని జఙ్గమాన్యుద్భిజ్జాని స్థావరాణీత్యాహ—ఉచ్యన్త ఇతి। జఙ్గమమిత్యస్య వ్యాఖ్యా యచ్చలతీతి। స్థావరాణామపి వాయ్వాదినాం చలనమస్తీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—పద్భ్యామితి। స్థావరమచలమిత్యనన్తరం సర్వం తదేష ఏవేతి శేషః। తత్సర్వమేష ఏవేత్యత్ర హేతుం వక్తుం సర్వం తత్ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యాది ప్రవి ష్ఠేత్యన్తం వాక్యం తద్వ్యాచ ష్టే—సర్వమిత్యాదినా । నీయతేఽనేనేతి। అనేన ప్రజ్ఞానేన సత్తాం నీయతే సత్తాం ప్రాప్యతే సత్తావత్క్రియత ఇత్యర్థః। యద్వా స్వస్వవ్యాపారేషు ప్రవర్త్యత ఇతి వా। నుత్వేవంభూతం బ్రహ్మవేత్యుపనిషత్సు ప్రసిద్ధం న తు ప్రజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్య వస్తుతః ప్రజ్ఞానస్యైవ తత్ర తత్ర బ్రహ్మశబ్దేనాభిధానాన్న దోష ఇత్యుక్తం ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మైవేతి। యద్వా కోఽయమాత్మేత్యారమ్యైతే సర్వే దేవా ఇత్యన్తం త్వంపదార్థశోధనార్థమిమాని చేత్యాది ప్రతి ష్ఠేత్యన్తం తత్పదార్థశోధనార్థమ్। తత్ర పక్షే ప్రకృష్టం జ్ఞానం ప్రజ్ఞానమితి తత్పదార్థో బ్రహ్మవోచ్యతే। పఞ్చభూతాది స్థావరాన్తం సర్వం తత్ప్రజ్ఞానేత్రం బ్రహ్మనేత్రమిత్యర్థః। ప్రజ్ఞాసత్తత్త్యైవ సర్వస్యాపి సత్తావత్త్వం సాధయితుం ప్రజ్ఞానే ప్రవిష్ఠితమిత్యుక్తమ్, తద్వ్యాచ ష్టే—ప్రజ్ఞానే బ్రహ్మణీతి। న కేవలం ప్రజ్ఞాసత్తయైవ సత్త్వం సర్వస్య కింతు ప్రవృత్తిరపి తదధీనైవేత్యాహ—ప్రజ్ఞానేత్ర ఇతి। పూర్వవదితి। నీయతే ప్రవర్త్యతేఽనేనేతివ్యుత్పత్తేర్నేత్రం ప్రవర్తకమిత్యర్థః। లోక ఇతి। సర్వం జగదిత్యర్థః। యద్వా పూర్వం నేత్రశబ్దేన సర్వస్య సత్తావ్యాపారహేతుత్వముక్తమిదానీం సర్వస్య స్ఫురణహేతురప్యయమేవేత్యుచ్యత ఇత్యాహ—ప్రజ్ఞాచక్షుర్వేతి। చక్షురితి స్ఫురణమిత్యర్థః। జగత ఇవ ప్రజ్ఞానస్యాపి స్ఫురణప్రతిష్ఠయోరన్యాధీనత్వమాశఙ్క్య తస్య స్వప్రకాశత్వాత్స్వమహిమప్రతిష్ఠితత్వేనాఽఽశ్రయాన్తరాభావాచ్చ నైవమిత్యాహ—ప్రజ్ఞా ప్రతి ష్ఠేతి। యద్వా సర్వస్య జగతః సత్తాస్ఫూర్త్యోః ప్రజ్ఞానాధీనత్వాదుత్పత్త్యాదిష్వవస్థాసు ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితత్వేన తదుపాదానత్వాచ్చ వాచారమ్భణన్యాయేన ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాత్ప్రజ్ఞానమేవ సర్పాదే రజ్జ్వాదిరివ

పర్యవసానభూమిరిత్యాహ—ప్రజ్ఞాప్రతి ష్ఠేతి। ప్రతిష్ఠా ధ్రువం పర్యవసానభూమిః పరిశిష్టం వస్త్విత్యర్థః। ఏవం చ ప్రజ్ఞానస్య ప్రత్యగాత్మనో నిర్విశేషత్వాదికం సిద్ధమిత్యాహ—తస్మాదితి। ప్రజ్ఞానస్యైవ పరిశిష్టత్వేన పరమార్థసత్యత్వాదిత్యర్థః।

తదేతత్ప్రత్యస్తమితసర్వోపాధివిశేషం సన్నిరఞ్జనం నిర్మలం నిష్క్రియం శాన్తమేకమద్వయం నేతి నేతీతిసర్వవిశేషాపోహసంవేద్యం సర్వశబ్దప్రత్యయాగోచరం తదత్యన్తవిశుద్ధప్రజ్ఞోపాధిసంబన్ధేన సర్వజ్ఞమీశ్వరం సర్వసాధారణావ్యాకృతజగద్బీజప్రవర్తకం నియన్తృత్వాదన్తర్యామిసంజ్ఞం భవతి। తదేవ వ్యాకృతజగద్బీజభూతబుద్ధ్యాత్మాభిమానలక్షణహిరణ్యగర్భసంజ్ఞం భవతి। తదేవాన్తరణ్డోద్భూతప్రథమశరీరోపాధిమద్విరాట్ప్రజాపతిసంజ్ఞం భవతి। తదుద్భూతాగ్న్యాద్యుపాధిమద్దేవతాసంజ్ఞం భవతి। తథా విశేషశరీరోపాధిష్వపి బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు తత్తన్నామరూపలాభో బ్రహ్మణః। తదేవైకం సర్వోపాధిభేదభిన్నం సర్వైః ప్రాణిభిస్తార్కికైశ్చ సర్వప్రకారేణ జ్ఞాయతే వికల్ప్యతే చానేకధా।

"ఏతమేకే వదన్త్యగ్నిం మనుమన్యే ప్రజాపతిమ్।

ఇన్ద్రమేకేఽపరే ప్రాణమపరే బ్రహ్మ శాశ్వతమ్" ఇత్యాద్యా స్మృతిః।

బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ—ప్రత్యస్తమితేతి। అస్మిన్పక్షే బ్రహ్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మనో నిర్విశేషత్వాదికమేవ సామానాధికరణ్యేన సమర్థ్యతే। బ్రహ్మశబ్దస్యాపి నిర్విశేషత్వాదికమేవార్థః। బ్రహ్మశబ్దస్య హి వ్యుత్పాద్యమానస్య నిత్యశుద్ధత్వాదయోఽర్థాః ప్రతీయన్తే। బృంహతేర్ధాతోరర్థానుగమాదితి శారీరకభాష్య ఉక్తత్వాన్న తు ప్రత్యగ్బ్రహ్మణోరైక్యమనేన వాక్యేనోచ్యతే। ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాత్మాద్వితీయత్వేనైవోపక్రమాద్బ్రహ్మపదార్థానుపక్రమాచ్చ। ఏవం చాఽఽత్మైవ స్వావిద్యయా సంసరతి స్వవిద్యయా ముచ్యత ఇత్యయం పక్షోఽత్ర స్ఫుటీకృత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్। యదా త్విమాజి చ పశ్చ మహాభూతానీత్యారభ్య తత్పదార్థశోధనార్థత్వేన వ్యాఖ్యాయతే తదా తత్రతదార్థశోధనానన్తరం వాక్యార్థకథనార్థం ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి వాక్యమితి వ్యాఖ్యేయమ్। అత్ర చ పక్షేఽత్రత్యప్రజ్ఞానశబ్దేన ప్రజ్ఞానస్య నామధేయానీత్యత్రత్యేన చ ప్రత్యగాత్మోచ్యతే। అత్ర బ్రహ్మశబ్దేన చ జగత్కారణత్వోపలక్షితం చైతన్యముక్తమితి ద్రష్టవ్యమ్। తస్మాదితి చోభయోర్నిర్విశేషచిద్రూపత్వావిశేషాదిత్యర్థః। నతు ప్రజ్ఞానస్య బ్రహ్మత్వోపదేశే కిం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య తస్య నిర్విశేషత్వాదికం సిధ్యతీతి ఫలితార్థకథనపరత్వేన వ్యాఖ్యేయం ప్రత్యస్తమితేతి। అన్యత్సమానమ్। ఉపాధివిశేషమితి। ఉపాధికృతకర్తృత్వభోక్తృత్వదుఃఖిత్వాదివిశేషమిత్యర్థః। తస్య పురుషార్థత్వమాహ—

శాన్తమితి। పరితృప్తం పరమానన్దరూపమిత్యర్థః। నిర్విశేషత్వే మానమాహ—నేతీతి। సర్వేతి। యతో వాత్రో నివర్తన్తే। ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానితిశ్రుతిర్నిర్విశేషానన్దత్వే మానమిత్యర్థః। నన్వేవంభూతస్య ప్రజ్ఞానస్య కథం సర్వజ్ఞాదిస్తమ్బాన్తనానావిధభేద ఇత్యాశఙ్క్య నానావిధోపాధిసంబన్ధాదిత్యాహ-తదత్యన్తేత్యాదినా। విశుద్ధోపాధిసంబన్ధావిశేషేఽప్యన్తర్యామిహిరణ్యగర్భప్రజాపతీనాం సర్వజ్ఞాద్భేదమాహ—సర్వసాధారథేతి। వ్యాకృతే సర్వజగత్కారణసమష్టిబుద్ధావాత్మత్వాభిమాన ఏవం లక్షణముపావిర్యస్య తదిత్యర్థః। అన్వర్ణ్డేతి। అణ్డోపాధికం విరాట్ తదన్తర్భూతప్రథమశరీరోపాధికః ప్రజాపతిరిత్యర్థః। తదుద్భూతేతి। తస్మాదణ్డాదుద్భూతా ఇమేఽగ్న్యాదీనాముపాధయః సమష్టివాగాదయస్తదుపాధిమత్ప్రజ్ఞానమగ్న్యాదిదేవతాసంజ్ఞం భవతీత్యర్థః। ఆదిశబ్దేన వ్యష్టివాగాద్యభిమానినో గృహ్యన్తేఽసురాదయశ్చ। వ్యష్టిమనుష్యాదిశరీరోపాధిషు మనుష్యాదిసంజ్ఞం భవతీత్యాహ—తథేతి। అపీత్యనన్తరం తత్తత్సంజ్ఞం అవతీతి శేషః। ఉపసంహరతి—బ్రహ్మేదీతి। అత్రైవమితి శేషః। ఏవం బ్రహ్మేదిస్తమ్బేతి యోజ్యమ్। నను సాంఖ్యాదిభిర్జీవానామేవ నానాత్వముచ్యతే। అన్యైశ్చ జీవేశ్వరనానాత్వమ్। జగత్కారణ చన్యథాఽన్యథాఽప్యాహుస్తత్కథమేకస్యైవ బ్రహ్మణో నానారూపత్వమత ఆహ—తదేవైకమితి। అస్మిన్నర్థే ప్రమాణమాహ—ఏతమేక ఇతి।

స ఏతేన ప్రజ్ఞేనాఽఽత్మనాఽస్మాల్లోకాదు-

త్క్రమ్యాముష్మిన్స్వర్గే లోకే సర్వాన్కా-

మానాప్త్వాఽమృతః సమభవత్సమభవత్॥

ఇత్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కే పఞ్చమః ఖణ్డః॥౫॥

ఉపనిషత్క్రమేణ తృతీయాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇత్యైతరేయోపనిషది తృతీయోఽధ్యాయః॥3॥

ఇతి ఋగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧

ఇత్యైతరేయబ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డే ద్వితీయారణ్యకే షష్ఠోఽధ్యాయః॥౬॥

స వామదేవో ఽన్యో వైవం యథోక్తం బ్రహ్మ వేద ప్రజ్ఞేనాఽఽత్మనా యేనైవ ప్రజ్ఞే నాఽఽత్మనా పూర్వే విద్వాంసోఽమృతా అభూవంస్తథాఽయమపి విద్వానేతేనైవ ప్రజ్ఞే నాఽఽత్మనా। అస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్యేత్యాది వ్యాఖ్యాతమ్। అస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్యాముష్మిన్స్వర్గే లోకే సర్వాన్కామానాప్త్వాఽమృతః సమభవదిత్యోమితి॥

ఇత్యైతరేయోపనిషద్భాష్యే తృతీయాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇతి శ్రీమద్భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్కృతావైతరేయోపనిషద్భాష్యే తృతీయోఽధ్యాయః॥3॥

ఏవం తావత్కోఽయమాత్మేత్యారభ్య ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యన్తేన విచారపురఃసరమాత్మతత్త్వం నిర్ధారితమ్। ఆత్మా కరణసంఘాతాత్మకప్రాణవ్యతిరిక్తః సంజ్ఞానాదిసర్వాన్తఃకరణవృత్త్యతిరిక్తస్తదనుగతః స్వప్రకాశః సర్వశరీరేష్వేకః సర్వప్రపఞ్చాధిష్ఠానభూతోఽద్వితీయః ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావ ఇతి। ఇదానీమేవంభూతబ్రహ్మాత్మవిదః ఫలం వక్తుం స ఏతేనేత్యాది శ్రుతివాక్యమ్। తత్రైతచ్ఛబ్దేనైకవచనాన్తేన ప్రకృతానామపి, కోఽయమాత్మేత్యేవం విచారయతాం బహూనాం పరామర్శాయోగ్యత్వాదిదానీంతనస్య విదుషశ్చ స ఇతి భూతవాచినా పరామర్శాయోగ్యత్వాత్పూర్వాధ్యాయోక్తో వామదేవః పరామృశ్యత ఇత్యాహ—స వామదేవ ఇతి। బ్రహ్మవిదః ఫలమిత్యత్ర వాక్యస్య తాత్పర్యాద్వామదేవాదిపురుషవిశేషే తాత్పర్యాభావాద్యః కశ్చన గ్రాహ్య ఇత్యాహ—అన్యో వేతి। ఏవమితి। కోఽయమాత్మేత్యుక్తప్రకారేణైతం ప్రజ్ఞానరూపం యుథోక్తం బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానేనాఽఽత్మనా వేదేత్యర్థః। ఏతేనైవేత్యేతచ్ఛబ్దోక్తం ప్రకృతత్వం వ్యక్తీకరోతి—యేనైవేతి। యేనైవ ప్రజ్ఞేనాఽఽత్మతా బ్రహ్మ విద్వాంసః పూర్వేఽమృతా అభూవంస్తేనైతేనైవ ప్రజ్ఞేనాఽఽత్మనా యథోక్తం బ్రహ్మ వేద వామదేవోఽన్యో వా సోఽమృతోఽభవత్। తథాఽయమపీదానీంతనోఽపి విద్వానేతేనైవ ప్రజ్ఞేనాఽఽత్మనాఽస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్యామృతః సమభవదిత్యన్వయః। అత్రోత్క్రమణం పక్షిణో నీడాదివోర్ధ్వగమనం న సంభవతి కింతు దేహాత్మభావత్యాగేన ప్రజ్ఞానాత్మభావ ఏవేత్యభిప్రేత్య ప్రజ్ఞానాత్మనోత్క్రమ్యేత్యుక్తమ్। ప్రజ్ఞానాత్మనా విద్వానితి వాఽన్వయః। ఉక్తమాత్మతత్త్వత్మఙ్గీకారవాచినోంకారేణ స్వానుభవప్రకటనేన దృఢీకుర్వన్ (?)।

"ఓకారశ్చాథశబ్దశ్చ ద్వావేతౌ బ్రహ్మణః పురా।
కుణ్ఠం భిత్త్వా వినిర్యాతౌ తస్మాన్మాఙ్గలికావుభౌ"

ఇతిస్మృతేరోంకారేణ బ్రహ్మాత్మానుసంధానలక్షణం మఙ్గలం కర్తుమోభిత్యుక్తమితి॥

ఇత్త్యైతరేయోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇతి శ్రీమద్భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమదానన్దజ్ఞానకృతావైతరేయోప-

నిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయోఽధ్యాయః॥3॥

అథ చతుర్థోఽధ్యాయః।

(ఆరణ్యకక్రమేణ సప్తమోఽధ్యాయః)

తత్ర ప్రథమః ఖణ్డః।

---

* ఓం వాఙ్మే మనసి ప్రతిష్ఠితా మనో మే వాచి
ప్రతిష్ఠితమావిరావీర్మ ఏధి వేదస్య మ ఆణీ స్థః
శ్రుతం మే మా ప్రహాసీరనేనాఽఽధీతేనాహోరాత్రాన్సం-
దధామ్యృతం వదిష్యామి సత్యం వదిష్యామి తన్మామవతు
తద్వక్తారమవత్వవతు మామవతు వక్తారమవతు వక్తారమ్॥

ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః।

ఇత్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కే షష్ఠః ఖణ్డః॥౬॥

ఉపనిషత్క్రమేణ చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇత్యైతరేయోపనిషది చతుర్థోఽధ్యాయః॥౪॥

ఇతి ఋుగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥
ఇత్యైతరేయబ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డే ద్వితీయారణ్యకే సప్తమోఽధ్యాయః॥౭॥

[అథోత్తరశాన్తిః।]

ఓం ఉదితః శుక్రియం దధే। తమహమాత్మని దుధే।
అను మామైత్విన్ద్రియమ్। మయి శ్రీర్మయి యశః।
సర్వః సప్రాణః సబలః। ఉత్తిష్ఠామ్యను మా శ్రీః।
ఉత్తిష్ఠత్వను మాఽఽయన్తు దేవతాః। అదబ్ధం చక్షు-

రిషితం మనః। సూర్యో జ్యోతిషాం శ్రేష్ఠో దీక్షే మా
మా హింసీః। తచ్చక్షుర్దేవహితం శుక్రముచ్చరత్। పశ్యేమ
శరదః శతం జీవేమ శరదఃశతమ్। త్వమగ్నే వ్రతపా
అసి దేవ ఆ మర్త్యేష్వా। త్వం యజ్ఞేష్వీడ్యః।

ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః।

ఇత్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కం సమాప్తమ్॥

ఇత్యైతరేయోపనిషత్సమాప్తా॥

ఇతి ఋగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకం సమాప్తమ్॥

సమాప్తా సటీకశాంకరభాష్యోపేతేయమైతరేయోపనిషత్।

అథ విద్యారణ్యమునికృతా

ఐతరేయోపనిషద్దీపికా।

యస్య నిశ్వసితం వేదా యో వేదేభ్యోఽఖిలం జగత్।
నిర్మమే తమహం వన్దే విద్యాతీర్థమహేశ్వరమ్॥౧॥

ఇత్థమధ్యాయత్రయేణ ప్రాణవిద్యా ప్రపఞ్చితా। తావతా బ్రహ్మవిద్యాయాం పురుషస్య ముఖ్యాధికారః సంపన్నః। కర్మకాణ్డోక్తైః కర్మభిర్వివిదిషాయా ఉత్పన్నత్వాదుపాసనయా చిత్తైకాగ్ర్యస్య సంపన్నత్వాచ్చ। తత్సంపత్తౌ శమదమాదయో గుణా అర్థసిద్ధాః। తే చాఽఽత్మవిద్యాయామన్తరఙ్గభూతాః। "శాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుః సమాహితో

భూత్వాఽఽత్మన్యేవాఽఽత్మానం పశ్యతి" ఇతి శ్రుతేః। అతో ముఖ్యాధికారిణముపలక్ష్య శ్రుతిరధ్యాయత్రయేణ బ్రహ్మతత్త్వం విస్పష్టముపదేష్టుమాదౌ తత్త్వం సంగ్రహేణ సూచయతి—

ఓం ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీన్నాన్యత్కించన మిషత్, ఇతి।

ఆత్మశబ్దస్యార్థో మహర్షిభిరేవం స్మర్యతే—

"యచ్చాఽఽప్నోతి యదాదత్తే యచ్చాత్తి విషయానిహ।

యచ్చాస్య సంవతో భావస్తస్మాదాత్మేతి కీర్తితః" ఇతి।

ద్వివిధో హ్యాత్మా వ్యవహారవిశిష్టః కేవలశ్చేతి। వ్యవహారోఽపి త్రివిధః। జాగరణం స్వప్నః సుషుప్తిశ్చేతి। తత్ర సుషుప్తావయం జీవః స్వోపాధివిలయే సతి పరమానన్దరూపం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి। తథా చ కైవల్యోపనిషది శ్రూయతే—"సుషుప్తికాలే సకలే విలీనే తమోఽభిభూతః సుఖరూపమేతి" ఇతి। తస్మాదాప్నోతీత్యాత్మేతి స్మర్యమాణం ప్రథమం నిర్వచనం ద్రష్టవ్యమ్। స్వప్నావస్థాయామయం జీవో జాగరణస్థపదార్థవాసనాః సర్వా ఆదత్తే। తథా చ వాజసనేయిన ఆమనన్తి—"స యత్ర ప్రస్వపిత్యస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయ స్వయం విహత్య స్వయం నిర్మాయ స్వేన భాసా స్వేన జ్యోవిషా ప్రస్వపితి" ఇతి। అస్యాయమర్థః—యదాఽయం జీవో వాక్చక్షురాదిదశవిధబాహ్యకరణోపరతిరూపం స్వాపం ప్రాప్నోతి తదానీం సర్వావతో గిరినదీసముద్రమనుష్యపశ్వాదిసర్వపదార్థోపేతస్య లోకస్యేన్ద్రియైరవలోక్యమానస్యాస్య జగతో మాత్రాం లేశరూపాం వాసనాముపాదాయ తత్తత్పదార్థేభ్యోఽవచ్ఛియ స్వయం స్వీకృత్య తతో జాగరణాభిమానం స్వయమేవ వినాశ్య స్వప్నే జగద్రూపం చ స్వయమేవ నిర్మాయ జగదాకారేణ పరిణమతే స్వేన భాసా స్వకీయేనాన్తఃకరణేన। తథా స్వేన జ్యోతిషా స్వరూపచైతన్యేన కల్పితపదార్థావభాసకేన యుక్తః సన్ప్రస్వపితీతి। తస్మాద్వాసనాస్వీకారాదాదత్త ఇత్యాత్మేతి ద్వితీయం నిర్వచనం ద్రష్టవ్యమ్। జాగరణావస్థాయాం చక్షురాదీన్ద్రియైర్బాహ్యాన్రూపాదివిషయానాత్తి భుఙ్క్తే। తథా చాఽఽథర్వణికైరేవాఽఽమ్నాయతే—"రుయన్నపానాదివిచిత్రభోగైః స పుత్ర జాగ్రత్పరితృప్తిమేతి" ఇతి। తతో బాహ్యవిషయభోగానత్తీత్యాత్మేతి తృతీయం నిర్వచనం ద్రష్టవ్యమ్। ఉపాధివిశిష్టస్యావస్థాత్రయముపజీవ్య నిర్వచనత్రయముక్తమ్। అథ కేవలస్య నిర్వచనముచ్యతే। యద్యస్మాత్కారణాదృస్యాఽఽత్మనో భావః స్వభావవిశేషః సంతుతః

పరిచ్ఛేదరహితః। తథా చ సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యత్ర శ్రుత్యన్తరే దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదరాహిత్యలక్షణమానన్త్యమభిహితమ్। తస్మాద్రతతి సంతితేత్యేన సర్వత్ర గచ్ఛతీత్యాత్మేతి చతుర్థం నిర్వచనం ద్రష్టవ్యమితి। ఏవం సత్యత్రాఽఽత్మతత్త్వానిర్దేశస్య ప్రస్తుతత్వాదఖణ్డైకరసత్వేన సంతతత్వమాత్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమ్।

యది ధాతుప్రత్యయజన్యమవయవార్థముపేక్ష్య రూఢిమాశ్రిత్య స్వరూపవాచిత్వముచ్యేత। తదాఽప్యధ్యస్తస్య నిఖిలస్య జగతోఽధిష్ఠానత్వేన సర్వస్వరూపత్వమస్తి। న హ్యారోపితానాం సర్పధారాదణ్డమాలాబలీవర్దమూత్రితాదీనామధిష్ఠానభూతాం రజ్జుమన్తరేణ కించిదన్యద్వాస్తవం స్వరూపమస్తి। కిం బహునా యద్యయమాత్మశబ్దో యౌగికో యది వా రూఢః సర్వథాఽపి సంతతోఽఖణ్డైకరసః సర్వజగదధిష్ఠానత్వేన తదీయవాస్తవస్వరూపభూతః పదార్థ ఆత్మశబ్దేనాత్ర వివక్షితః। వైశబ్దోఽవధారణార్థః। ఇదమిదానీం సర్వజనీనప్రత్యక్షాదిప్రమాణైః సర్వైరపి ప్రతీయమానం జగద్ధే సృష్టేః పూర్వమాత్మైవాత్రాఽఽసీత్। న తు తత్కార్యభూతం నామరూపాత్మకం జగదాసీత్। నాప్యాత్మగోచరౌ శబ్దప్రత్యయావాస్తామ్। లోకే మృత్కార్యభూతఘటశరావాద్యుత్పత్తేః పూర్వం మృదేవాస్తి న తు ఘటాదికమ్। తథాఽపి మృద్గోచరౌ శబ్దమత్యయౌ విద్యేతే ఏవ తద్వదత్రాపి ప్రసక్తౌ సత్యాం శబ్దప్రత్యయావపి వైశబ్దేన వ్యావర్త్యతే। దేహేన్ద్రియాదీనామభావేన జిహ్వానిష్పాద్యశబ్దస్య మనోనిష్పాద్యస్య ప్రత్యయస్య చాభావః సుతరాముపపద్యతే। నన్విదమాత్మాఽఽసీదితి సామానాధికరణ్యేన జగద్వైశిష్ట్యమాత్మనః ప్రతీయతే నీలముత్పలమితి సామానాధికరణ్యశ్రవణే సత్యుత్పలద్రవ్యస్య నీలగుణవైశిష్ట్యస్య ప్రతిభాసాత్। మైవమ్। వైశిష్ట్యే సత్యగ్రశబ్దవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్। ఇదానీం జగద్విశిష్ట ఆత్మా ప్రతిభాసత ఇత్యనుపపత్త్యా స్థితికాలం పరిత్యజ్య కేవలమాత్మానం వక్తుమగ్రశబ్దేన సృష్టేః ప్రాచీనకాల ఉపాదీయతే। తదేవమనేన వాక్యేనాఖణ్డైకరసమాత్మతత్త్వం సూచితం భవతి। ఏకాదిశబ్దైరఖణ్డైకరసత్వమేవ స్పష్టీ క్రియతే। లోకే వృక్షాదిపదార్థేషు స్వగతః సజాతీయో విజాతీయశ్చ త్రివిధో భేదోఽస్తి। తత్ర శాఖాస్కన్ధపత్రాదీనాం పరస్పరప్రతియోగికో వృక్షస్య స్వగతో భేదః। వృక్షాన్తరప్రతియోగికః సజాతీయః। పాషాణాదిప్రతియోగికో విజాతీయః। తద్వదాత్మనోఽపి ప్రసక్తావేకశబ్దేన స్వగతో భేదో వ్యావర్త్యతే। న వృక్షవన్నానాత్మకో భవతి కిం త్వేకాత్మక ఇత్యర్థః। ఏకశబ్దేనాఽఽత్మాన్తరవ్యావృత్తిః। యోఽయమేకః స ఏవ న త్వన్యః కశ్చిత్తాదృశ ఇత్యర్థః। నాన్యదిత్యాదినా విజాతీయభేదో నిషిధ్యతే। అన్యత్ప్రకృతాదాత్మనో విలక్షణం కించన కించిదపి వస్తు న మిషత్। ధాతూనామనేకార్థత్వాన్నాఽఽసీదిత్యుక్తం భవతి। న చ జగదుత్పాదనాయ మాయాఖ్యాయాః శక్తేరఙ్గీకార్యత్వాదన్యసద్భావః శఙ్కనీయః। ఆత్మశక్తిత్వేనావస్తుత్వేన చ మాయాయాః పృథగ్గణనానర్హత్వాత్। న హి భృత్యేభ్యో జీవితం ప్రయచ్ఛన్తః స్వామినస్తవైతావద్ధనం త్వదీయశక్తేశ్చైతావదితి విభజ్య గణయన్తి। నాప్యవస్తుభూతం చన్ద్రప్రతిబిమ్బాదికమభిలక్ష్య ద్వౌ చన్ద్రమసౌ వస్తుభూతావిత్యేవం బుద్ధిమన్తో వ్యవహరన్తి। తస్మాదఙ్గీకృతాయామపి మాయాయామాత్మనోఽఖణ్డైకరసతాయాం న

కోఽపి విఘ్నోఽస్తి। ఈదృశః స యది తత్రాపి జగదనువర్తేత తదానీం వ్యర్థోఽయమగ్రశబ్దప్రయాసః స్యాత్। సామానాధికరణ్యం తు బాధాయామప్యుపపద్యతే। యస్త్వదీయశ్చోరః స స్థాణురిత్యేవం బాధదర్శనాత్। తద్వదత్రాపి యజ్జగత్త్వేనేదమిదానీం ప్రతిభాసతే తజ్జగన్న భవతి కిం త్వాత్మైవేత్యేవం యోజనీయమ్। నన్విదానీమపి తత్త్వత్రదృష్ట్యా నేదం జగత్కింత్వాత్మైత్ర। బాఢమ్। తథాఽపి బుభుత్సోర్మూఢస్య జగత్ప్రత్యయదార్ఢ్యాదనుభవవిరోధభ్రమో మా భూదితి సృష్టేః ప్రాచీనకాల ఉపన్యస్యతే। కాలస్యాపి సృష్ట్యన్తర్భావాత్కాలవాచకోఽగ్రశబ్దోఽనుపపన్న ఇతి చేన్న। పరప్రసిద్ధ్యనుసరణార్థత్వాత్। పరప్రసిద్ధ్యా పరో బోధనీయ ఇతి న్యాయః। పరస్య తు బుభుత్సోః పూర్వసృష్టివర్తమానసృష్ట్యోర్మధ్యే ప్రలయకాలప్రసిద్ధి రస్తి। అతస్తదీయభాషయా బోధయితుమగ్ర ఇత్యుచ్యతే। అనేనైవ న్యాయేనాఽఽత్మాఽఽసీదితి శబ్దద్వయం పరప్రసిద్ధ్యా యోజనీయమ్। అన్యథా పునరుక్తిపరిహారాయ శబ్దద్వయస్యార్థభేదేఽఙ్గీకృతే సతి సత్తావిశిష్ట ఆత్మేత్యేవం ప్రతిభాసాదఖణ్డార్థత్వం హీయేత। శ్రుతేస్త్వాత్మశబ్దసచ్ఛబ్దౌ పర్యాయత్వేనాభిమతౌ। అత ఏవ— "ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్" ఇత్యస్య స్థానే ఛన్దోగాః—"సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్" ఇతి పఠన్తి। సర్వథా సర్వభేదశూన్య ఆత్మాఽత్ర వివక్షితో న తు హిరణ్యగర్భాదిర్లౌకిక ఆత్మా।

ఏతచ్చోత్తరమీమాంసాయాం తృతీయాధ్యాయస్య తృతీయే పాదే చిన్తితమ్—

"ఆత్మా వా ఇదమిత్యత్ర విరాట్ స్యాదథవేశ్వరః।

భూతసృష్టేర్నేశ్వరః స్యాద్గవాద్యానయనాద్విరాట్॥

భూతోపసంహృతేరీశః స్యాదద్వైతావధారణాత్।

అర్థవాదో గవాద్యుక్తిర్బ్రహ్మాత్మత్వం వివక్షితమ్॥

"ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్" ఇత్యత్ర విరాట్ స్యాదథవేశ్వర ఇతి సందేహే విరాడేవాఽఽత్మశబ్దవాచ్యో నేశ్వరః। కుతః। "స ఈక్షత లోకాన్ను సృజై" ఇతి పఞ్చభూతసృష్టిమనుక్త్వా లోకమాత్రసృష్టేరభిధానాదీశ్వరప్రకరణేషు తైత్తిరీయచ్ఛాన్దోగ్యాదిషు భూతసృష్ట్యభిధానదర్శనాత్। తాభ్యో గామానయదితి చోక్తగవాద్యానయనం శరీరిణో విరాజో ఘటతే। న త్వశరీరస్య పరమేశ్వరస్యేతి ప్రాప్తే బ్రుమః। ఏక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యద్వైతావధారణాదీశ్వరోఽత్రాఽఽత్మశబ్దార్థః। తథా సతి శాఖాన్తరోక్తభూతసృష్టిరత్రోపసంహర్తుం శక్యతే। యత్తు గవాద్యానయనం తదర్థవాదరూపమ్। తద్వేదనస్య స్వాతన్త్ర్యేణ పురుషార్థత్వాభావాత్। అథ భూతార్థవాదం మన్యేథాః, తర్హి

విరాడాదిద్వారా పరమేశ్వర ఏవ గవాదికమానయతు। శ్రూయమాణస్య గవాదిప్రపఞ్చస్య సర్వస్యార్థవాదత్వే శ్రుతేర్వివక్షితోఽర్థః కోఽపి న సిధ్యేదితి చేత్। న। జీవబ్రహ్మైక్యస్య వివక్షితత్వాత్। ఆత్మా వా ఇత్యుపక్రమ్య స ఏత మేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమమపశ్యత్। ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపసంహారాత్। తస్మాదీశ్వర ఏవాఽఽత్మశబ్దవాచ్యః।

ఇత్థం సంగ్రహేణాఽఽత్మతత్త్వం సూత్రితమ్। తచ్చాధ్యారోపాపవాదాభ్యాం ప్రపఞ్చ్యతే। తత్ర స ఈక్షతేత్యారభ్యాయమావసథ ఇత్యన్తేన గ్రన్థేనాధ్యారోపం ప్రపఞ్చయితుకామ ఆదావారోపం సంగృహ్ణాతి—

స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి స ఇమాఀల్లోకానసృజత, ఇతి।

ఆత్మా వా ఇత్యనేన సూత్రేణ సూత్రితః స పరమేశ్వరః పృథివ్యాదీల్లోఀకాన్స్రక్ష్యామీత్యేవమీక్షత, ఈక్షణం విచారం కృతవాన్। నుశబ్దో వితర్కే। ఇత్థం విచార్య స పరమేశ్వర ఇమాల్లోఀకానసృజత। యద్యప్యత్రాఽఽన్మైవేతి కేవలం తత్త్వం ప్రకృతం తథాఽపి నిర్వికారస్య జగద్భావాపత్త్యసంభవాచ్ఛాఖాన్తరోక్తమాయాశక్తిరప్యర్థాదత్రోదితేతి ద్రష్టవ్యమ్। "మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్" ఇతి హి శ్రుత్యన్తరమ్। "ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూపః" ఇతి చ। మాయాసహితస్యోపాదానత్వస్య వివక్షితత్వాద్వివర్తవాద ఏవాత్రాభ్యుపేతవ్యో న త్వారమ్భపరిణామవాదౌ। యద్యపి లోకాన్ను సృజా ఇత్యేతావన్మాత్రవిచారేణ కులాలవన్నిమిత్తకారణత్వమేవ ప్రతీయతే తథాఽపి "సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయ" ఇతి శాఖాన్తరగతస్య స్వకీయబహుభావవిచారవాక్యస్య గుణోపసంహారన్యాయేనాత్రోపసంహారాదుపాదానత్వమపి సిధ్యతి। ఏతచ్చ భగవతా వ్యాసేన సూత్రితమ్— “ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్" [బ్రం సూం అం ౧ పాం ౪ సూం ౨౩] ఇతి। యోఽయం పరమాత్మా నాసౌ కేవలం నిమిత్తమేవ కింతు ప్రకృతిరుపాదానమపి। కుతః। యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయోపాదానరూపదృష్టాన్తస్య చానుసరణాత్। తదేతత్సూత్రోక్తం స్వప క్షసాధనం పరపక్షదూషణముఖేన స్మృతిపాదేన తర్కపాదేన చ ప్రపఞ్చితమ్। స్రష్టవ్యానాం లోకానాం భౌతికత్వేన భూతవ్యతిరేకేణాసంభవాద్భూతసృష్టిరప్యత్రోపసంహరణీయా। సా చాన్యత్రైవమామ్నాయతే—"తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సంభూతః। ఆకాశాద్వాయుః। వాయోరగ్నిః। అగ్నేరాపః। అద్భ్యః పృథివీ" ఇతి। ఏతదీయవిచారశ్చ ద్వితీయాధ్యాయస్య తృతీయపాదస్య పూర్వభాగే ప్రతిపాదితః। పరమేశ్వరస్య సత్యసంకల్పత్వాద్భూతసృష్టౌ లోకసృష్టౌ వా సంకల్పవ్యతిరిక్తం సాధనాన్తరం నాపేక్షితమ్। అత ఏవాన్యత్ర శ్రూయతే—

"సత్యకామ సత్యసంకల్పః" ఇతి। "స తపస్తప్త్వా। ఇదꣳ సర్వమసృజత" ఇత్యన్యత్ర శ్రవణాత్తపోరూపం సాధనమపేక్షితమితి చేత్। నైవమ్। న హ్యత్ర కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదికం తపః। కింతు స్రష్టవ్యసంకల్ప ఏవ। “యస్య జ్ఞానమయం తపః" ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్సంకల్పస్య నిరఙ్కుశత్వాన్నాస్తీశ్వరస్య భూయాన్ప్రయాసః। తస్య చ సంకల్పస్య సత్యత్వాజ్జగతో న మనోరాజ్యతుల్యత్వమ్।

యే లోకాః పరమేశ్వరేణ సృష్టాస్తాన్స్వస్వనామ్నా నిర్దిశతి—

అమ్భో మరీచీర్మరమాపః, ఇతి।

ఏతేషాం శబ్దానాం లోకవాచిత్వప్రసిద్ధేరభావాత్స్వయమేవ శ్రుతిర్వ్యాచష్టే—

అదోఽమ్భః పరేణ దివం ద్యౌః ప్రతిష్ఠాఽన్తరిక్షం మరీ-

చయః పృథివీ మరో యా అధస్తాతా ఆపః, ఇతి।

దివం పరేణ ద్యులోకస్యోపరి మహర్లోకజనోలోకతపోలోకసత్యలోకా యే సన్తి యా చ ద్యౌః ప్రతిష్ఠా సర్వేషాం దేవానామాశ్రయభూతో ద్యులోకోఽదోఽమ్భ ఏతత్సర్వమమ్భఃశబ్దవాచ్యమ్। లోకేషు పఞ్చభూతానాం సాధారణత్వేఽపి జలస్యాస్మద్రుపలబ్ధియోగ్యత్వేన ప్రాధాన్యమభిప్రేత్యాదోఽమ్భ ఇత్యుక్తమ్। ఉపరితనలోకాద్వృష్టిద్వారేణాఽఽగతమమ్భ ఏవాస్మాభిః సాక్షాదుపలభ్యతే న తు భూతాన్తరమ్। సూర్యమరీచీనామాధారత్వాదన్తరిక్షలోకో మరీచయ ఇతిశబ్దేనోచ్యతే। భూర్లోకవార్తనాం ప్రాణినాం సహసా మ్రియమాణత్వాన్మరశబ్దేన పృథివ్యుపలక్ష్యతే। పృథివ్యా అధస్తాత్పాతాలవిశేషరూపా భోగభూమయో యాః సన్తి తాః సర్వాస్తల్లోకవాసిభిర్నాగాదిభిరాప్యాయమా(రాప్యమా)నత్వాదాప ఇత్యుచ్యన్తే।

లోకసృష్టిముక్త్వా పాలకాభావేన లోకానాం వినాశో మా భూదితి లోకపాలకసృష్టిం దర్శయతి—

స ఈక్షతేమే ను లోకా లోకపాలాన్ను సృజా ఇతి

సోఽద్భ్య ఏవం పురుషం సముద్ధృత్యామూర్ఛయత్, ఇతి।

స ఏవ పరమేశ్వరః పునరప్యేవం విచారితవాన్। ఇమే ఖలు లోకా నిష్పన్నా స్తేషాం భోగస్థానానామచేతనానాం లోకానాం రక్షార్థం చేతనాల్లోకపాలాన్దేవాన్సర్వథా స్రక్ష్యామీతి। స విచారయుక్త ఈశ్వరోఽద్భ్య ఏవ జలోపలక్షితపఞ్చభూతేభ్య ఏవ పురుషం పురుషాకారం విరాజం విరాట్పిణ్డం సముద్ధృత్యామూర్ఛయన్మూర్తం కఠినమకరోత్। యథా కులాలస్తటాకే జలస్యాధస్తాదార్ద్రాం మృదమానీయ శోషయిత్వా కఠినం పిణ్డం కరోతి తద్వదేవాయం విరాట్పురుషః సమష్టిరూపో బ్రహ్మాణ్డరూపలోకస్య పాలకః।

అథ తదవాన్తరలోకపాలానాం చేతనానామగ్న్యాదిదేవతానాం సృష్టిం దర్శయతి—

తమభ్యతపత్తస్యాభితప్తస్య ముఖం నిరభిద్యత యథాఽణ్డం ముఖాద్వాగ్వాచోఽ-
గ్నిర్నాసికే నిరభిద్యేతాం నాసికాభ్యాం ప్రాణః ప్రాణాద్వాయురక్షిణీ నిరభిద్యే-
తామక్షీభ్యాం చక్షుశ్చక్షుష ఆదిత్యః కర్ణౌ నిరభిద్యేతాం కర్ణాభ్యాం శ్రోత్రం
శ్రోత్రాద్దిశస్త్వనిరభిద్యత త్వచో లోమాని లోమభ్య ఓషధివనస్పతయో
హృదయం నిరభిద్యత హృదయాన్మనో మనసశ్చన్ద్రమా నాభిర్నిరభియత నాభ్యా
అపానోఽపానాన్మృత్యుః శిశ్నం నిరభిద్యత శిశ్నాద్రేతో రేతస ఆపః, ఇతి।

ఇత్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఉపనిషత్క్రమేణ ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇతి ఋగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకే చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

తం విరాట్పురుషమభ్యతపత్। అభితస్తత్తచ్ఛిద్రతద్గతేన్ద్రియతదభిమానిదేవతాసృష్ట్యర్థం స పరమేశ్వరః పర్యాలోచితవాన్। పర్యాలోచనమేవ తప ఇతి పూర్వముక్తమ్। అభితః పర్యాలోచితస్య

విరాక్షిణస్య ముఖం ఛిన్ద్రం నిరభిద్యత ముఖచ్ఛిద్రం విదారితమభూత్। యథా పక్షిసర్పాదీనాం పక్కమణ్డం భిన్నం భవతి తద్వదస్మాన్ముఖచ్ఛిద్రాద్వాగిన్ద్రియం నిష్పన్నమ్। తస్మాచ్చేన్ద్రియాదగ్నిదేవతా నిష్పన్నా। ఏవముత్తరపర్యాయేష్వపి చ్ఛిద్రేన్ద్రయదేవతా వ్యాఖ్యేయాః। ప్రాణో ఘ్రాణేన్ద్రియమ్। లోమశబ్దేన తదాధారభూతత్వఙ్నిష్ఠం స్పర్శనేన్ద్రియముచ్యతే। హృదయమష్టదలం కమలమ్। అపానోఽధఃసంచారీ వాయుః। రేతో గుహ్యేన్ద్రియమ్॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యారణ్యమునివిరచితాయామైతరేయోపనిషద్దీపికాయాం ద్వితీయా-

రణ్యకే చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇన్ద్రియాణామభిమానిదేవతానాం చ సృష్టిరుక్తా। అథ తాసాం దేవతానాం భోగయోగ్యాల్పశరీరసృష్టిం వివక్షుస్తదుపోద్ధాతత్వేన క్షుత్పిపాసయోః సృష్టిం దర్శయతి—

తా ఏతా దేవతాః సృష్టా అస్మిన్మహత్యర్ణవే ప్రాప-

తంస్తమశనాపిపాసాభ్యామన్వవార్జత్, ఇతి।

యా ఇన్ద్రియతదభిమానిదేవతాస్తా ఏతాః సృష్టాః సత్యోఽస్మిన్పూర్వోక్తే మహత్యర్ణవే సముద్రవదత్యన్తవిస్తృతే విరాడ్దేహే ప్రాపతన్ప్రకర్షేణ పతితా అభూవన్। తం సర్వేన్ద్రియతద్దేవతాధిష్ఠానభూతం విరాడ్దేహం క్షుత్పిపాసాభ్యామన్వవార్జదనుగమితవాన్సంయోజితవానిత్యర్థః।

అథాల్పదేహసృష్టిమాహ—

తా ఏనమబ్రువన్నాయతనం నః ప్రజానీహి యస్మిన్ప్రతిష్ఠితా

అన్నమదామేతి తాభ్యో గామానయత్తా అబ్రువన్న వై

నోఽయమలమితి తాభ్యోఽశ్వమానయత్తా అబ్రువన్న వై

నోఽయమలమితి తాభ్యః పురుషమానయత్తా అబ్రు-

వన్సుకృతం బతేతి పురుషో వావ సుకృతమ్, ఇతి।

తా విరాడ్దేహే పతితా ఇన్ద్రియాభిమానిన్యో దేవతాః స్రష్టారం పరమేశ్వరం ప్రత్యేవమబ్రువన్। భోః పరమేశ్వరాయం విరాడ్దేహోఽస్మాకం భోగక్షమో న భవతి। అతిప్రౌఢం తం విరాడ్దేహమాపూర్య తత్ర ప్రతిష్ఠాం ప్రాప్తుం వయమసమర్థాః। అన్నం చైతద్దేహపర్యాప్తం సంపాదయితుమసమర్థాః। అతో యస్మిన్నల్పశరీరే ప్రతిష్ఠితాః సత్యో వయం తద్దేహపర్యాప్తమన్నమత్తుం శక్తా భవామస్తాదృశమాయతనం శరీరం నోఽస్మదర్థం ప్రజానీహ్యవధారయ సంపాదయేత్యర్థః। తతః పరమేశ్వరస్తాభ్యో దేవతాభ్యో భోగాయ గాం గోదేహమానయుత్। తాశ్చ దేవతా అబ్రువన్నోఽస్మాకమయం దేహో నైవాలముపరితనానాం దన్తానామభావేన దూర్వాదిమూలస్యోత్ఖాతుమశక్యత్వాదతోఽయమపి గోదేహస్తిష్ఠతు। ఇతోఽన్యమప్యుభయతోదన్తం దేహం సృజేత్యేవమబ్రువన్। తతః పరమేశ్వరస్తదర్థమశ్వమానయత్తాశ్చ దేవతా వివేకజ్ఞానాభావాదయమశ్వదేహోఽపి న పర్యాప్త ఇత్యుక్తవత్యః। తతః పరమేశ్వరస్తదర్థే వివేకసంపన్నం పురుషదేహమానయత్। తాశ్చ దేవతాస్తావతా పరితుష్టా ఆశ్చర్యవాచకేన బతశబ్దేన స్వకీయపరితోషం సూచయన్త్యః సుష్ఠు కృతం పరమేశ్వరేణేత్యబ్రువన్। యస్మాన్మనుష్యదేహ ఏవ వివేకసంపన్నః। తథా చ పూర్వముదాహృతమ్—"పురుషే త్వేవాఽఽవిస్తరామాత్మా స హి ప్రజ్ఞానేన సంపన్నతమో విజ్ఞాతం వదతి విజ్ఞాతం పశ్యతి వేద శ్వస్తనం వేద లోకాలోకౌ మర్త్యేనామృతమీప్సత్యేవం సంపన్న" ఇతి। తస్మాన్మనుష్యదేహ ఏవ సుకృతమిత్యనేన శబ్దేన పరితోషద్యోతకేన వక్తుం యోగ్యః।

ఈశ్వరసృష్టేషు భోగక్షమశరీరేషు దేవతానాం ప్రవేశాయేశ్వరప్రేరణం దర్శయతి—

తా అబ్రవీద్యథాయతనం ప్రవిశతేతి, ఇతి।

యస్మిన్నాయతనే ఛిద్రే యదిన్ద్రియముత్పన్నం యా చాభిమానినీ దేవతోత్పన్నా తదాయతనమనతిక్రమ్య హే దేవతాః ప్రవిశతః।

ఇత్థమనుజ్ఞాతానాం దేవతానాం ప్రవేశం దర్శయతి—

అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశద్వాయుః ప్రాణో భూత్వా నాసికే
ప్రావిశదాదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశద్దిశః శ్రోత్రం భూత్వా
కర్ణౌ ప్రావిశన్నోషధివనస్పతయో లోమాని భూత్వా త్వచం ప్రావి-
శంశ్చన్ద్రమా మనో భూత్వా హృదయం ప్రావిశన్మృత్యురపానో భూత్వా
నాభిం ప్రావిశదాపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్, ఇతి।

యోఽయమగ్నిర్వాగిన్ద్రియాభిమానీ దేవః సోఽయం వాగ్భూత్వా వాచ్యన్తర్భూయ ముఖచ్ఛిద్రం ప్రావిశత్। ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యమ్। న ఖలు వాగాదిష్విన్ద్రియేష్వగ్న్యాదిదేవతాః ప్రత్యక్షముపలభ్యన్తే। నాపి దేవతాభిరప్రేరితానామిన్ద్రియాణాం స్వస్వవిషయగ్రహణసామర్థ్యమస్తి। ఏతచ్చ భగవతా వ్యాసేన సూత్రితమ్—"జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్" [బ్రం సూం అం ౨ పాం ౪ సూం ౧౪] ఇతి। జ్యోతిరాదిభిరగ్న్యాదిదైవతైరధిష్ఠానం వాగాదీన్ద్రియాణాం ప్రేరణమభ్యుపగన్తవ్యమ్। కుతః। తదామననాత్తస్య దేవతాప్రేరణస్యాగ్నిర్వాగ్భూత్వేత్యాదినా శ్రూయమాణత్వాత్। యథాఽయం విచారో ద్వితీయాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితః। ఏవమన్యేఽపీన్ద్రియవిషయవిచారాస్తస్మిన్నేవ పాదే ద్రష్టవ్యాః।

క్షుత్పిపాసయోర్విరాడ్దేహే నియతస్య స్థానవిశేషస్య పూర్వమశ్రవణాత్కృత్స్నశరీరే ప్రవేశం దర్శయతి—

తమశనాపిపాసే అబ్రూతామావాభ్యామభిప్రజానీహీతి తే అబ్రవీదేతాస్వేవ
వాం దేవతాస్వాభజామ్యేతాసు భాగిన్యౌ కరోమీతి తస్మాద్యస్యై కస్యై చ
దేవతాయై హవిర్గృహ్యతే భాగిన్యావేవాస్యామశనాపిపాసే భవతః, ఇతి।

ఇత్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కే ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥
ఉపనిషత్క్రమేణ ప్రథమాధ్యాయే ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

ఇతి ఋగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకే చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

యే క్షుత్పిపాసే పరమేశ్వరేణ విరాడ్దేహే సంయోజితే తే ఉభే పరమేశ్వరం ప్రతి స్వార్థం స్థానవిశేషమనుగృహాణేత్యబ్రూతామ్। ఈశ్వరస్తు స్థానవిశేషమదృష్ట్వా వాముభే అప్యేతాస్వేవాగ్న్యాదిదేవతాస్వాభజామి, తతస్తాస్వేవ భాగిన్యౌ విషయభాగయుక్తే కరోమీత్యబ్రవీత్। యస్మాదేవమీశ్వరేణోక్తం తస్మాల్లోకే యస్యై కస్యా అగ్న్యాదిదేవతాయై హవిర్గృహ్యతే భోగ్యం వస్తు సమర్ప్యతే, అస్యామగ్న్యాదిదేవతాయామేతే క్షుత్పిపాసే భాగయుక్తే ఏవ భవతః। అగ్నివాయ్వాదిదేవతానాం శరీరేష్వప్యాహారస్వీకారే క్షుత్పిపాసయోరేవ తృప్తిర్భవతి। తథా మనుష్యశరీరేఽపి చక్షురాదిదేవతాయై హవిఃస్వీకారే క్షుత్పిపాసే తృప్యతః। యదా పాత్రే పతితం సమీచీనమన్నమత్తుకామ ఆదరేణ పశ్యతి తదానీం భోగ్యస్య ప్రత్యాసన్నత్వపరితోషేణ మనసి తృష్ణా శాన్తేవ భవతి న తు యథాపూర్వం బాధతే। ఏవమత్యన్తప్రియాన్నవార్తాశ్రవణస్పర్శనాదౌ యథోచితం తృప్తిలేశో ద్రష్టవ్యః। తదేవం సర్వదేవతాసు క్షుత్పిపాసయోర్భో(ర్భా)గోపేతత్వమ్॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యారణ్యమునివిరచితాయామైతరేయోపనిషద్దీపికాయాం ద్వితీయా-

రణ్యకే చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

యాని భోగాధిష్ఠానాని గవాశ్వపురుషశరీరాణి యాని చ భోగకరణాని వహ్న్యాదిదేవతాధిష్ఠితాని వాక్చక్షురాదీని గవాదిదేహేషు ప్రవిష్టాని తాని సర్వాణ్యభిధాయ భోగ్యసృష్టిమభిధత్తే—

స ఈక్షతేమే ను లోకాశ్చ లోకపాలాశ్చాన్నమేభ్యః సృజా ఇతి

సోఽపోఽభ్యతపత్తాభ్యోఽభితప్తాభ్యో మూర్తిరజాయత

యా వై సా మూర్తిరజాయతాన్నం వై తత్, ఇతి।

స పరమేశ్వరః పునరప్యేవం విచారితవాన్। యే పృథివ్యాదిలోకా యే చ లోకపాలాః సర్వేన్ద్రియశరీరదేవతారూపాస్తే సర్వేఽపీమే సృష్టాః ఖలు। అతః పరమేశ్వరస్తేషామన్నమన్తరేణ జీవనాసంభవాదేతదర్థమన్నం స్రక్ష్యామీతి విచార్యాన్ననిష్పాదనార్థం తత్కారణభూతాని జలప్రధానాని పఞ్చ మహాభూతాన్యభ్యతపత్। సర్వతః పర్యాలోచనమకరోత్। ఈదృశాజ్జలసహితాత్క్షేత్రాద్వ్రీహ్యాదయో జాయన్తాం స ఈదృశాని మూషకాదిశరీరాణి మార్జారాదీనామన్నభూతాని జాయన్తామిత్యేవం సంకల్పం కృతవాన్। తాభ్యోఽద్భ్యో జలోపలక్షితభూతేభ్యో బ్రీహియవాదిరూపా మూషకాదిరూపా చ మూర్తిరజాయత। తత్ర వ్రీహియవాదిమూర్తిర్మనుష్యాదీనామన్నం తైరద్యమానత్వాత్తథా మూషకాదిమూర్తిర్మార్జారాదిభిరద్యమానత్వాత్తేషామన్నమ్।

అన్నసృష్టిముక్త్వాఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తత్స్వీకారసాధనం నిశ్చినోతి—

తదేనత్సృష్టం పరాఙత్యజిఘాంసత్తద్వాచాఽజిఘృక్షత్తన్నాశక్నోద్వాచా గ్రహీతుం స యద్ధైనద్వాచాఽగ్రహైష్యదభివ్యాహృత్య హైవాన్నమత్రప్స్యత్తత్ప్రాణేనాజి-ఘృక్షత్తన్నాశక్నోత్ప్రాణేన గ్రహీతుం స యద్ధైనత్ప్రాణేనాగ్రహైష్యదభిప్రాణ్య హైవాన్నమత్రప్స్యత్తచ్చక్షుషాఽజిఘృక్షత్తన్నాశక్నోచ్చక్షుషా గ్రహీతుం స యద్ధైనచ్చ-క్షుషాఽగ్రహైష్యద్దృష్ట్వా హైవాన్నమత్రప్స్యత్తచ్ఛ్రోత్రేణాజిఘృక్షత్తన్నాశక్నోచ్ఛ్రో-త్రేణ గ్రహీతుం స యద్ధైనచ్ఛ్రోత్రేణాగ్రహైష్యచ్ఛ్రుత్వా హైవాన్నమత్రప్స్యత్త-త్త్వచాఽజిఘృక్షత్తన్నాక్నోత్త్వచా గ్రహీతుం స యద్ధేనత్త్వచాఽగ్రహైష్య-త్స్పృష్ట్వా హైవానమత్రప్స్యత్తన్మనసాఽజిఘృక్షత్తనాశక్నోన్మనసా గ్రహీతుం స యద్ధైనన్మనసాఽగ్రహైష్యద్ధ్యాత్వా హైవాన్నమత్రప్స్యత్తచ్ఛిశ్నేనా-జిఘృక్షత్తన్నాశక్నోచ్ఛిశ్నేన గ్రహీతుం స యద్ధైనచ్ఛిశ్నేనాగ్రహైష్య-ద్విసృజ్య హైవాన్నమత్రప్స్యత్తదపానేనాజిఘృక్షత్తదావయత్, ఇతి।

యత్సృష్టమన్నం బ్రీహియవాదికం మూషకాదికం చ తత్ర బ్రీహ్యాద్యన్నస్య స్వకీయవధవిషయే వివేకజ్ఞానాభావాద్గన్తుమసమర్థత్వాచ్చ నాస్తి జనాత్పలాయనమ్। యత్తు మూషకాదిరూపం తదన్నం తదేనున్మార్జారాదీనాం భోక్తౄణాం స్వవధహేతుత్వం నిశ్చిత్య తేభ్యః పరాఙ్ముఖం సదత్యజిఘాంసదతిశయేన హన్తుం గన్తుమైచ్ఛత్పలాయితుం

ప్రారభతేత్యర్థః। పలాయితుముద్యుక్తం తన్మూషకాదిరూపమన్నం దృష్ట్వా భోక్తృవర్గో మార్జారాదిర్వాగిన్ద్రియేణ గ్రహీతుమైచ్ఛత్। తతః సర్వప్రయత్నేన వాగిన్ద్రియం ప్రయుఞ్జానోఽపి తేన తదన్నం గ్రహీతం నాశక్రోత్। ఇదానీంతనోదాహరణేన సృష్టికాలీనా తదశక్తిః స్పష్టీ క్రియతే। స భోక్తృవర్గ ఆదిసృష్టికాలే యుద్యేతన్మూషకాదిరూపమన్నం వాచా గృహ్ణీయాత్తదేదానీమపి భోక్తా తదన్నవాచకైః శబ్దైరీదృశమిత్యుక్తిమాత్రేణ తృప్తో భవేత్। న హి వాగిన్ద్రియస్యాభిధానవ్యతిరేకేణాఽఽకర్షణసామర్థ్యం కించిదస్తి। న చైవమన్నవాచకశబ్దోచ్చారణమాత్రేణ తృప్తిర్దృశ్యతే। తస్మాత్సృష్టికాలేఽపి వాచోఽన్నస్వీకారే సామర్థ్యం నాస్తీత్యనుమేయమ్। ప్రాణేన ఘ్రాణేన్ద్రియేణైతదారభ్య శిశ్నాన్తేషు షట్సు పర్యాయేషు పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయమ్। అభిప్రాణ్యాఽఽఘ్రాయేత్యర్థః। అత్రాపానశబ్దేనాన్నస్య ముఖవిలాదన్తఃప్రవేశనరూపం నిగరణం కుర్వన్నన్తర్ముఖో యో వాయుః సోఽభిధీయతే। తేనాపానేన తదన్నం గ్రహీతుమైచ్ఛత్తతస్తదన్నమావయజ్జగ్రాహాశితవాన్।

అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వాయోరేవాన్నగ్రహణే సాధనత్వం నిశ్చిత్య దార్ఢ్యార్థం వాయుం ప్రశంసతి—

సైషోఽన్నస్య గ్రహో యద్వాయురన్నాయుర్వా ఏష యద్వాయుః ఇతి।

ముఖబిలాదన్తఃసంచారీ వాయురితి యదస్తి స ఏషోఽన్నస్య గ్రహో గ్రాహకః। అయమర్థోఽస్మదనుభవసిద్ధ ఇత్యర్థః। కించాయం వాయురన్నాయుర్వా అన్నద్వారేణాఽఽయుష్యహేతురేవ। అన్నరసేన హి ప్రాణీ దేహే బధ్యతే। అత ఏవ వాజసనేయినః శిశుబ్రాహ్మణే ప్రాణవర్ణనప్రస్తావే—"అన్నం దామ" ఇతివాక్యేనాన్నస్య ప్రాణబన్ధనరజ్జుత్వమామనన్తి। తథాఽన్నబన్ధనశైథిల్యే సతి జీవస్య దేహపరిత్యాగం సదృష్టాన్తమామనన్తి—"తద్యథాఽఽమ్రం బౌదుమ్బరం వా పిప్పలం వా బన్ధనాత్ప్రముచ్యత ఏవమేవాయం పురుష ఏభ్యోఽఙ్గేభ్యః సంప్రముచ్యతే" ఇతి। అన్నబన్ధనప్రయుక్తస్య ప్రాణావస్థానస్యాఽఽయుర్హేతుత్వం లోకే ప్రసిద్ధం కౌషీతకినః సమామనన్తి— "యావద్ధ్యస్మిఞ్శరీరే ప్రాణో వసతి తావదాయుః" ఇతి। తదేతత్సర్వమభిప్రేత్యాన్నాయుర్వా ఏష ఇత్యుచ్యతే।

భోగాధిష్ఠానభోగసాధనభోగ్యభోగానాం సృష్టిమభిధాయ భోగస్వామినం దర్శయితుమీశ్వరస్య విచారమాహ—

స ఈక్షత కథం న్విదం మదృతే స్యాదితి, ఇతి।

యదిదం దేహేన్ద్రియతదభిమానిదేవతదీయాన్నతత్స్వీకారరూపం వ్యవహారజాతమస్తి తదిదం సర్వం మదృతే భోగస్వామినం జీవరూపం మాం వినా కథం ను నామ స్యాన్న కథంచిదుపపద్యతే। న హి నగరస్వామినం రాజానం విహాయ పురస్య పౌరజనానాం వా రచనా శోభతే। తస్మాద్భోగస్వామినా మయా జీవరూపధారిణా దేహే ప్రవేష్టవ్యమిత్యర్థః।

ప్రవేశద్వారవిచారం దర్శయతి—

స ఈక్షత కతరేణ ప్రపద్యా ఇతి, ఇతి।

ద్వావత్ర ప్రవేశమార్గౌ పాదాగ్రం మూర్ధ్ని బ్రహ్మరన్ధ్రం చ। తయోర్మధ్యే కుతరేణ కేన మార్గేణ ప్రపద్యే ప్రవిశాని।

కథం న్విదమితివాక్యేన జీవప్రవేశస్య దేహేన్ద్రియాదివ్యవహారపాలనరూపం ప్రయోజనం విచారితమ్। ఇదానీమాత్మబోధస్వరూపస్య ప్రయోజనాన్తరస్య విచారం దర్శయతి—

స ఈక్షత యది వాచాఽభివ్యాహృతం యది ప్రాణేనాభి-

ప్రాణితం యది చక్షుషా దృష్టం యది శ్రోత్రేణ శ్రుతం యది

త్వచా స్పృష్టం యది మనసా ధ్యాతం యద్యపానేనాభ్యపానితం

యది శిశ్నేన విసృష్టమథ కోఽహమితి, ఇతి।

మాం స్వామినమనపేక్ష్య వాగాదయోఽభివదనాదివ్యాపారేషు స్వతన్త్రాః కర్తారః స్యుస్తదానీమహం కో నామ స్యాం న కోఽపి భవేయమ్। అస్తి కశ్చిద్దేహాదివ్యతిరిక్తశ్చిదాత్మా స చ పరబ్రహ్మస్వభావ ఇత్యేవం కశ్చిదపి న జానీయాత్। యదా త్వహమేవ సర్వవ్యాపారాణాం కర్తా వాగాదయస్తు మయా ప్రేరితాః సన్తోఽభివదనాదిక్రియాః కుర్యుస్తదానీం వాగాదికరణకో వ్యాపారః సకర్తృకో భవితుమర్హతి క్రియాత్వాల్లోకప్రసిద్ధగమనాదిక్రియావదితి మమ సద్భావోఽనుపాతుం శక్యతే। సోఽయమనుమానేనాఽఽత్మసద్భావ ఉషస్తబ్రాహ్మణే

సమామ్నాయతే—"యః ప్రాణేన ప్రాణితి స వ ఆత్మా సర్వాన్తరః" ఇతి। తస్మాదాత్మబోధోఽపి జీవరూపప్రవేశస్య ప్రయోజనమ్। తదేతదభిప్రేత్యాన్యత్ర శ్రూయతే—"రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయ" [ఇతి]। ఇతి ప్రవేశద్వారం దేహేన్ద్రియాదిపాలనస్వాత్మావబోధరూపప్రవేశప్రయోజనే చ విచారితవాన్।

అథ ప్రవేశం దర్శయతి—

స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత ఇతి।

పూర్వం ప్రపదాభ్యాం ప్రాపద్యతేత్యత్ర ప్రాణరూపక్రియాశక్త్యుపాధికస్య పాదాగ్రే ప్రవేశోఽభిహితః। ఇదానీం జ్ఞానశక్త్యుపాధికస్య మూర్ధమధ్యస్థితచ్ఛిద్రప్రవేశోఽత్రాభిధీయతే। యథోక్తవిచారోపేతః స పరమేశ్వర ఏవమేవ మూర్ధమధ్యభాగమేవ కపాలసంధిరూపం సీమానం స్థానవిశేషం విద్వార్య ఛ్ఛిద్రం కృత్వా తచ్ఛిద్రరూపద్వారా జ్ఞానశక్తిసహితః సన్దేహమధ్యే ప్రావిశత్। యస్మాజ్జ్ఞానోపాధికస్య మూర్ధమధ్యే ప్రవేశస్తస్మాన్మూర్ధని జ్ఞానేన్ద్రియబాహుల్యముపలభ్యతే। క్రియాశక్త్యుపాధికస్య పాదగ్రప్రవేశాత్కణ్ఠాదధోభాగే కర్మేన్ద్రియబాహుల్యముపలభ్యతే।

మూర్ధగతం ప్రవేశద్వారం ప్రశంసతి—

సైషా విదృతిర్నామ ద్వాస్తదేతన్నాన్దనమ్ ఇతి।

అక్షిశ్రోత్రాదిగోలకానాం భృత్యాదిస్థానీయైశ్చక్షురాదీన్ద్రియైరధిష్ఠితత్వాత్స్వామినః స్వస్య ప్రవేశార్థమసాధారణం కించిద్ద్వారమపేక్షితమిత్యభిప్రేత్య ప్రీతిపూర్వకం విదారితత్వాదికముత్కర్షం ప్రకటయితుం తస్య ద్వారస్య విదృతిరితి నామ సంపన్నమ్। తేన ద్వారేణ నిర్గతస్య బ్రహ్మలోకప్రాప్తిద్వారా ముచ్యమానత్వాదానన్దహేతుత్వేన తదేతద్ద్వారం నాన్దనమిత్యుచ్యతే।

శరీరే ప్రవిష్టస్య సంచారస్థానాని తేష్వవస్థావిశేషాంశ్చ దర్శయతి—

తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నా అయమావస-

థోఽయమావసథోఽయమావసథ ఇతి ఇతి।

యథా మహారాజస్య క్రీడార్థముపర్యధోభాగేన వర్తమానాః ప్రాసాదస్య భూమయో నిర్మీయన్త ఏవమస్యాఽఽత్మనః శరీరమధ్యే క్రీడార్థం త్రయ ఆవసథాస్త్రీణి స్థానాని నిర్మితాని। త్రిషు స్థానేషు చ త్రయః స్వప్నా స్తేనాఽఽత్మనాఽవలోక్యన్తే। అయమావసథ ఇత్యాదినా నేత్రకణ్ఠహృదయాఖ్యాని స్థానాని హస్తాగ్రేణ ప్రదర్శ్యన్తే। తేషు హి జాగరణాద్యవస్థానాం నిష్పత్తిః।

తథా చ బ్రహ్మోపనిషద్యామ్నాయతే—

“నేత్రే జాగరితం విద్యాత్కణ్ఠే స్వప్నం సమాదిశేత్।

సుషుప్తం హృదయస్థం తు తురీయం మూర్ధ్ని సంస్థితమ్" ఇతి।

జాగరితాదీనాం మహారాజస్య ప్రాసాదత్రయక్రీడావజ్జీవక్రీడారూపత్వం కైవల్యోపనిషద్యామ్నాయతే—

"స్త్ర్యన్నపానాదివిచిత్రభోగైః స ఏవ జాగ్రత్పరితృప్తిమేతి।

స్వప్నే స జీవః సుఖదుఃఖభోక్తా స్వమాయయా కల్పితవిశ్వలోకే॥

సుషుప్తికాలే సకలే విలీనే తమోభిభూతః సుఖరూపమేతి।

పునశ్చ జన్మాన్తరకర్మయోగాత్స ఏవ జీవః స్వపితి ప్రబుద్ధః॥

పురత్రయే క్రీడతి యశ్చ జీవస్తతస్తు జాతం సకలం విచిత్రమ్" ఇతి।

నను జాగరణసుషుప్తయోః స్వప్నాదన్యత్వే త్రయః స్వప్నా ఇత్యయుక్తమితి చేత్ న। స్వప్నలక్షణోపేతత్వాత్। విద్యమానవస్తుతత్త్వం తిరోధాయ సముత్పన్నోఽన్యథా ప్రతిభాసః స్వప్న ఇతి తల్లక్షణమ్। జాగరణసుషుప్తయోరపి విద్యమానస్య బ్రహ్మతత్త్వస్య

తిరోధానేనాన్యథాభూతస్య జీవతత్త్వస్య చావభాస ఇత్యస్తి తల్లక్షణమ్। తస్మాల్లోకప్రసిద్ధస్య స్వప్న స్యైకత్వేఽపి లక్షణసిద్ధాః స్వమాస్త్రయః। త్రయ ఆవసథా ఇత్యనేన పితృశరీరమాతృశరీరస్వశరీరరూపాణి త్రీణి స్థానాని చ వివక్ష్యన్తే। తథా చోపరితనాధ్యాయే ప్రపఞ్చయిష్యతే। సంసారో ద్వివిధః। దైనందినవ్యవహారో జన్మాన్తరస్వీకారశ్చేతి। తత్ర దైనందినవ్యవహారస్య నేత్రాదీని స్థానాని జన్మాన్తరవ్యవహారస్య తు పితృశరీరాదిస్థానానీతి వివేకః। ఇతిశబ్దః సంసారరూపాధ్యారోపకరణస్య సమాప్త్యర్థః।

అథాపవాదప్రకరణార్థం సంక్షిప్య దర్శయతి—

స జాతో భూతాన్యభివ్యైఖ్యత్కిమిహాన్యం వావదిషదితి

స ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమమపశ్యత్ ఇతి।

స పరమాత్మా జాతో దేహప్రవేశేన జన్మమరణజాగరణస్వప్నసుషుప్తిభిః సంసారీభూతః సన్కదాచిదీశ్వరానుగ్రహాద్గురుశాస్త్రప్రసాదేన చ భూతాన్యాకాశాదీని ప్రాణినాశ్చాభివ్యైఖ్యత్। సర్వతో వివేకేన జ్ఞాతవాన్। దృశ్యమానాన్యాకాశాదీని భూతాని ప్రాణిదేహాశ్చ కుత ఉత్పద్యన్తే కేన వా రక్ష్యన్తే కస్మిన్వా ప్రలీయన్త ఇత్యేవం శాస్త్రం వివిచ్య సర్వస్య సంసారస్య మాయాకల్పితత్వాద్బ్రహ్మైవ సర్వస్యాపి వస్తుతత్త్వం తస్మాదిహ జగతి కింవా వస్తు బ్రహ్మణోఽన్యద్వావదిషద్వదిష్యామి న కించిదపి బ్రహ్మవ్యతిరిక్తతయా వక్తుం శక్నోమీతి నిశ్చిత్య స జీవ ఏతమేవ శరీరే ప్రవిష్టం పురుషం చిద్రూపం దేహాదిసాక్షిణం బ్రహ్మాపశ్యద్బ్రహ్మత్వేన నిశ్చితవాన్। కీదృశం బ్రహ్మ తతమమ్। ఏకస్తకారో లుప్తః। అతిశయేన తతం విస్తృతం తతతమమ్। దృశ్యస్య సర్వస్య జగతో ద్రష్టుర్జీవస్య చ బ్రహ్మైవ తత్త్వమిత్యపవాదప్రకరణస్య సర్వస్య తాత్పర్యార్థః।

యథోక్తం బ్రహ్మసాక్షాత్కారం నామనిర్వచనేన ప్రశంసతి—

ఇదమదర్శమితీ౩ం। తస్మాదిదన్ద్రో నామేదన్ద్రో హ వై నామ తభి-

దన్ద్రం సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణ పురోక్షప్రియా

ఇవ హి దేవాః పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః, ఇతి।

ఇత్త్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కే తృతీయః ఖణ్డః ॥౩॥

ఉపనిషత్క్రమేణ ప్రథమాధ్యాయే తృతీయః ఖణ్డః ॥౩॥

ఇత్త్యైతరేయోపనిషది ప్రథమోఽధ్యాయః ॥౧॥

ఇతి ఋుగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకే చతుర్థాధ్యాయే తృతీయః ఖణ్డః ॥౩॥

ఇత్త్యైతోయబ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డే ద్వితీయారణ్యకే చతుర్థోఽధ్యాయః ॥౪॥

శరీరే ప్రవిష్టః స జీవాత్మా బ్రహ్మాత్మత్వం సాక్షాత్కృత్యేదమదర్శమితివాక్యేన స్వకీయమపరోక్షానుభవం ప్రకటయన్పరితుతోష। పరితోషద్యోతనార్థా ప్లుతిః। యస్మాదిమదర్శమిత్యుక్తవాంస్తస్మాదిదం దృష్టమిత్యనయైవ వ్యుత్పత్త్యా సోఽయమిదన్ద్ర ఇతి నామ ప్రాప్తవాన్। తస్య నామ్నో నిర్వచనానుసారేణ యోగత్వమసిద్ధిం ద్యోతయితుమిదన్ద్రో హ వై నామేత్యుక్తమ్। న చ లోకే పరమేశ్వరమిన్ద్రమిత్యేవం వ్యవహరన్తి న త్విదన్ద్రమితి శఙ్కనీయమ్। పరమార్థతో యథోక్తరీత్యేదన్ద్రమేవ సన్తం పరోక్షత్వార్థమేకమక్షరం విలోప్యేన్ద్ర ఇత్యేవం వ్యవహృతవాన్ (వన్తః)। నాపి పరోక్షత్వవైయర్థ్యం శఙ్కనీయమ్। యస్మాద్దేవాః పూజ్యాః సర్వే స్వకీయం నామ గూఢం కృత్వోపాధ్యాయా ఆచార్యా ఇత్యాదికే పరోక్షనామన్యేవ ప్రీతిం కుర్వన్తి। హిశబ్దేనాస్మిన్నర్థే లోకప్రసిద్ధిర్దర్శితా। అభ్యాసోఽధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థః॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యారణ్యమునివిరచితాయామైతరేయోపనిషద్దీపికాయాం ద్వితీయా-
రణ్యకే చతుర్థాధ్యాయే తృతీయః ఖణ్డః ॥౩॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యారణ్యమునివిరచితాయామైతరేయోపనిషద్దీపికాయాం ద్వితీయా-
రణ్యకే చతుర్థోఽధ్యాయః ॥౪॥

“అధ్యారోపాపవాదాభ్యాం నిష్ప్రపఞ్చం ప్రపఞ్చ్యతే" ఇతి పూర్వాచార్యైః కృత్స్న_వేదాన్తానాం తాత్పర్యం సంగృహీతమ్। తచ్చాత్ర చతుర్థాధ్యాయే విస్పష్టముదీరితమ్। ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీన్నాన్యత్కించన మిషదిత్యేతన్నిష్ప్రపఞ్చబ్రహ్మాత్మతత్త్వస్య ప్రతిపాదకం సూత్రమ్। తస్య సూత్రస్యార్థమవబోధయితుం స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇత్యారభ్యాయమావసథ ఇత్యన్తేన గ్రన్థేన కృత్స్నప్రపఞ్చస్యాధ్యారోపః ప్రతిపాదితః। బ్రహ్మాణ్డస్య మధ్యే య ఏతే చతుర్దశ లోకా యశ్చైతాల్లోఁకానాత్మశరీరత్వేనాభిమన్యమానో విరాట్పురుషో యాని చ తద్దేహచ్ఛిద్రేషూత్పన్నాని వాక్చక్షురాదీన్ద్రియాణి యాశ్చ తదిన్ద్రియాభిమానిన్యోఽగ్నివాయ్వాదిత్యాదిదేవతా యాని చ తాసాం దేవతానాం భోగయోగ్యాని గవాశ్వమనుష్యాదిశరీరాణి యచ్చ తేషు శరీరేషు ప్రవిష్టానాం దేవతానామన్నం యశ్చ వాయునైవ తదన్నస్వీకారో యదపి జీవరూపేణ తేషు దేహేషు ప్రవిశ్య జాగరణాద్యవస్థాత్రయస్య శరీరాన్తరసంచారస్య చానుభవనం సోఽయం సర్వోఽప్యద్వితీయే పరమాత్మన్యధ్యారోపితః ప్రపఞ్చః। స చాఽఽత్మబోధోపయోగ్యః। ఏతేన హి జగదఙ్కురేణ తన్మూలమాత్మతత్త్వమస్తీత్యవగన్తుం శక్యమ్। ఏతదేవాభిప్రేత్య చ్ఛన్దోగా ఆమనన్తి— "అన్నేన సోమ్య శుఙ్గేనాఽఽపోమూలమన్విచ్ఛద్భిః సోమ్య శుఙ్గేన తేజోమూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠాః" ఇతి। తదేవమధ్యారోపేణాద్వితీయస్యాఽఽత్మతత్త్వస్యాస్తిత్వమాత్రం సిద్ధమ్। తస్యాధ్యారోపస్యాపవాదేన తత్త్వస్యేత్థంభావో వక్తుం శక్యతే। తస్మాత్స జాతో భూతానీత్యారభ్య పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవా ఇత్యన్తేన గ్రన్థేనాధ్యారోపస్యాపవాదః సంగృహీతః। తత్రాధ్యారోపభాగే తస్య త్రయ ఆవసథా ఇతి వాక్యేన శరీరాన్తరసంచారోఽపి సంగ్రహేణ ప్రతిపాదితః। తదేతత్పితృశరీరం మాతృశరీరం స్వశరీరమిత్యేతదావసథత్రయం పఞ్చమాధ్యాయే వివరిష్యతే। తత్రాఽఽదౌ పితృశరీరరూపమావసథం దర్శయతి—

ఓం పురుషే హ వా అయమాదితో గర్భో భవతి యదేతద్రేతః ఇతి।

యోఽయం శరీరం జిఘృక్షుర్జీవాత్మా సోఽయం పురుషే పితృశరీరే ప్రథమతో గర్భో భవతి। న చాత్ర స్త్రీగర్భవదుదరవృద్ధ్యా సోఽభివ్యజ్యతే। కింతు యదేతత్పితృశరీరే సప్తమధాతురూపం రేతోఽస్తి తదేవ గర్భ ఇత్యుచ్యతే। తస్మిన్రేతసి జనిష్యమాణస్య జీవస్య ప్రవిష్టత్వాత్। స్వర్గాద్వా నరకాద్వా వృష్టిద్వారా భూమౌ సమాగతో జీవో వ్రీహియవాద్యన్నద్వారా పితృశరీరే ప్రవిశతి। ఏతచ్చ పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం ప్రపఞ్చేనానామ్। తస్మింశ్చ పురుషశరీరేఽన్నరసశోణితమాంసాదిక్రమేణ పరిణతే రేతస్యవస్థితో భవతి। సోఽయం పురుషే గర్భ ఇత్యుచ్యతే।

తస్య గర్భస్య జన్మప్రకారం దర్శయతి—

తదేతత్సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యస్తేజః సంభూతమాత్మన్యేవాఽఽత్మానం బిభర్తి తద్యదా

స్త్రియాం సిఞ్చత్యథైనజ్జనయతి తదస్య ప్రథమం జన్మ ఇతి।

పురుషే గర్భత్వేన వ్యవస్థితం యదేతద్రేతోఽస్తి తదేతత్తస్మిన్పురుషశరీర ఆపాదమస్తకం సర్వేభ్యోఽవయవేభ్యః సారభూతం సత్సంభూతం నిర్గతం భవతి। తచ్చ సర్వావయవనిర్గతం రేతోరూపమన్నసారమాత్మానం స్వస్యైవ రూపాన్తరభూతమాత్మన్యేవ స్వశరీర ఏవాసౌ పురుషో బిభర్తి పోషయతి। తత్పోషితం రేతోఽగ్నిసంపర్కేణ ఘృతమివ కామాగ్నినా విలీనం సద్ధృదయే సమాగత్య వ్యవస్థితం భవతి। తాదృశం రేతో యదర్తుకాలీనగమనేన స్త్రీయోనౌ గర్భాశయే సిఞ్చతి, అథ తదానీమయం పురుష ఏనజ్జీవాన్తరావిష్టం రేతోరూపం శరీరం జనయతి। తదేతదేతోనిఃసరణరూపమస్య రేతస్యవస్థితస్య సంసారిణో జీవస్య ప్రథమం జన్మేత్యుచ్యతే। తస్య త్రయ ఆవసథా ఇత్యుక్తానాం మధ్యే ప్రథమాదావసథాత్పితృశరీరరూపాత్సంపన్నమితి కృత్వా ప్రథమం జన్మ భవతి।

నను స్త్రీశరీరే ప్రవిష్టం పరకీయం రేతః స్త్రియా ఉపద్రవకారి స్యాచ్ఛరీరలగ్నబాణాదివదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—

తత్స్త్రియా ఆత్మభూయం గచ్ఛతి యథా స్వమఙ్గం

తథా తస్మాదేనాం న హినస్తి ఇతి।

స్త్రీయోనౌ ప్రవిష్టం తత్పురుషరేతస్తస్యాః స్త్రియా ఆత్మభూయం స్వశరీరభావం గచ్ఛతి, యథా స్వమఙ్గం హస్తాదికం న శరీరాత్పృథగ్భూతం తద్వత్। తస్మాత్స్వశరీరత్వేనైకీభావాత్కారణాదేనాం స్త్రియం న హినస్తి, ఉదరలగ్నబాణవద్ధింసాం న కరోతి।

తద్గర్భద్వారేణ స్త్రీపురుషయోః పరస్పరముపకార్యోపకారకభావం దర్శయతి—

సాఽస్యైతమాత్మానమత్ర గతం భావయతి సా
భావయిత్రీ భావయితవ్యా భవతి ఇతి।

సా గర్భధారిణీ స్త్ర్యత్ర గతం స్వశరీరే ప్రవిష్టమస్య పురుషస్య రేతః సేక్తురేతమాత్మానం పుత్రరూపం భావయతి పరిపాలయతి। విరుద్ధాశనాదిపరిత్యాగోఽనుకూలాన్నాద్యుపయోగశ్చ పరిపాలనమ్। యస్మాత్సా స్త్రీ గర్భపరిపాలనేన భావయిత్రీ పురుషస్యైవ పాలయిత్రీ తస్మాత్కారణాత్తేన పురుషేణ సా స్త్రీ భావయితవ్యాఽభీష్టాన్నపానవస్త్రాదిప్రదానేన పాలయితవ్యా భవతి।

స్త్రీపురుషయోరుభయోరపి పుత్రం ప్రత్యుపకారకత్వం దర్శయతి—

తం స్త్రీ గర్భం బిభూతి సోఽగ్ర ఏవ కుమారం జన్మనోఽగ్రేఽధిభావయతి, ఇతి।

తం పుత్రరూపం గర్భం మాతృరూపా స్త్ర్యత్యన్తం ప్రయాసం సోఢ్వా నవ దశ వా మాసాన్స్వోదరే ధారయిత్వా పోషయతి। స చ పితాఽగ్ర ఏవ ప్రసవాత్ప్రాగేవ నిష్పన్నం కుమారం జన్మనోఽగ్రే ప్రసవాదూర్ధ్వమధిభావయతి। అధికత్వేన శాస్త్రీయజాతకర్మాదినా సంస్కారం కరోతి।

కుమారసంస్కారేణ పితురుపయోగం దర్శయతి—

స యత్కుమారం జన్మనోఽగ్రేఽధిభావయత్యాత్మానమేవ తద్భావయతి ఇతి।

పుత్రసంస్కార ఇతి యదస్తి తేన పితా స్వస్యైవ సంస్కారం కరోతి। పుత్రస్య స్వదేహరూపత్వాత్।

తథాచాన్యత్ర శ్రూయతే—

"పతిర్జాయాం ప్రవిశతి గర్భో భూత్వా స మాతరమ్।

తస్యాం పునర్నవో భూత్వా దశమే మాసి జాయతే" ఇతి।

"ఆత్మా వై పుత్రనామాఽసి" ఇతి చ।

నను పురుషస్యోపనయనాదినా స్వకీయసంస్కారః పూర్వమేవ సంపన్నః కిమనేన పుత్రసంస్కారేణ పుత్రోత్పాదనేన చేత్యత ఆహ—

ఏషాం లోకానాం సంతత్యా ఏవం సంతతా హీమే లోకాః, ఇతి।

పుత్రపౌత్రాదయ ఇమే జనా లోకాస్తేషాం లోకానామవిచ్ఛేదాయ సంస్కృతపుత్రోత్పాదనమ్। అనేన పిత్రా స్వోత్పాదితే పుత్రే సంస్కృతే సతి తథైవ పుత్రోఽప్యన్యం పుత్రముత్పాద్య సంస్కరోతి సోఽప్యన్యం పుత్రమిత్యేవమిమే లోకా అవిచ్ఛిన్నా భవన్తి। అన్యథా విచ్ఛిద్యేరన్।

మాతృశరీరాన్నిర్గమనస్య పూర్వోక్తజన్మాపేక్షయా ద్వితీయత్వం దర్శయతి—

తదస్య ద్వితీయం జన్మ, ఇతి।

జనకస్య పుత్రప్రయుక్తముపయోగం దర్శయతి—

సోఽస్యాయమాత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతిధీయతే ఇతి।

అస్య పితుర్ద్వావాత్మానౌ దేహౌ తయోర్మధ్యేఽయమాత్మా పుత్రరూపో దేహః పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః శాస్త్రోక్తకర్మనిష్పాదనార్థం ప్రతిధీయతే స్వస్య ప్రతినిధిత్వేన గృహేఽవస్థాప్యతే।

నను కిమనేన ప్రతినిధినా స్వయమేవ కుతో న కరోతీత్యత ఆహ—

అథాస్యాయమితర ఆత్మా కృతకృత్యో వయోగతః ప్రైతి, ఇతి।

అస్య పితురితర ఆత్మా స్థవిరో దేహః కృతకృత్యః, కృతాన్యేతజ్జన్మప్రయుక్తాని సర్వాణి కృత్యాని యేనాసౌ కృతకృత్యః। లౌకికానాం కుటుమ్బపోషణాదీనాం శాస్త్రీయాణామగ్నిహోత్రాదీనాం చ నిష్పాదితత్వాత్కృతకృత్యత్వమ్। వయోగతో వయసా పూర్వకర్మసంపాదితేనాఽఽయుషా హీనః ప్రైతి మ్రియతే। అతః పుత్రదేహేనైవ పుణ్యం కర్తవ్యం న తు మృతేన పితుర్దేహేన కర్తుం శక్యమ్।

పూర్వోక్తజన్మద్వయమపేక్ష్య జన్మాన్తరం దర్శయతి—

స ఇతః ప్రయన్నేవ పునర్జాయతే తదస్య తృతీయం జన్మ, ఇతి।

స వృద్ధః పితేతోఽస్మాజ్జరఠదేహాత్ప్రయన్నేవ నిర్గచ్ఛన్నేవ స్వర్గే నరకే మనుష్యలోకే వా స్వకర్మానుసారేణ పునర్జాయతే। న త్వస్మాద్దేహాన్నిష్క్రాన్తస్య జన్మాన్తరాయ కాలవ్యవధానమస్తి। అస్మిన్నేవ శరీరే స్థిత్వా మనసా దేహాన్తరం స్వీకృత్య పశ్చాదముం దేహం పరిత్యజతి। యథా తృణజలూకా ముఖేన తృణాన్తరమవష్టభ్య తతః పృష్ఠభాగముపసంహరతి తద్వత్। తథా చ వాజసనేయినః సమామనన్తి— "తద్యథా తృణజలాయుకా తృణస్యాన్తం గత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాఽఽత్మానముపసంహరత్యేవమేవాయమాత్మేదం శరీరం నిహత్యావిద్యాం గమయిత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాఽఽత్మానముపసంహరతి" ఇతి। తద్యథోక్తం పునర్జన్మరూపమస్య సంసారిణ ఆత్మనస్తృతీయం జన్మేత్యుచ్యతే। యద్యపి పూర్వోక్తం జన్మద్వయం పుత్రదేహస్యేదం తు దేహాన్తరస్య తథాఽపి పితృపుత్రోపాధ్యోరేవ భిన్నత్వాదుపాధ్యుపలక్షితస్యాఽఽత్మన ఏకత్వమభిప్రేత్యైకస్య జన్మత్రయమిత్యుపచర్యతే। యద్వా పితుః సకాశాద్రేతోరూపేణ మాతుః సకాశాత్కుమారరూపేణ చ పుత్రే యజ్జన్మద్వయముదాహృతం తేనైవ న్యాయేన పితురపి స్వకీయపితృమాతృసకాశాజ్జన్మద్వయమర్థాదుక్తమిత్యభిప్రేత్య తదపేక్షయా పితురిదం తృతీయం జన్మ। పుత్రస్య తు జన్మద్వయం సాక్షాద్దృష్టం పితృదృష్టాన్తేన తు మరణాదూర్ధ్వం తృతీయం జన్మ భవిష్యతి। ఏవం సర్వస్యాపి జన్మత్రయం పునః పునరావర్తతే। అనేన జన్మత్రయోపవర్ణనేన సంసారాద్విరక్తిరుపజాయతే। న హి

మాతృపితృమలద్వయరూపదేహస్య నిరన్తరం ధారణాదన్యదధికం జుగుప్సితం వైరాగ్యకారణముదాహర్తుం శక్యమ్।

అత ఏవ విష్ణుపురాణే పఠ్యతే—

"స్వదేహాశుచిగన్ధేన న విరజ్యేత యః పుమాన్।

విరాగకారణం తస్య కిమన్యదుపదిశ్యతే" ఇతి।

తస్యైతస్య జుగుప్సితస్య సంసారస్య జ్ఞానమన్తరేణ వినాశాభావం తత్త్వజ్ఞానేన నివృత్తిం చ ద్యోతయితుం మన్త్రముదాహరతి—

తదుక్తమృషిణా, ఇతి।

పురుషే హ వా ఇత్యారభ్య తృతీయం జన్మేత్యన్తేన గ్రన్థేన సంసారస్య యత్కష్టత్వముపవర్ణితమ్, యచ్చ సంసారనివర్తకం తత్త్వజ్ఞానముత్తరత్ర వివక్షితం తదుభయమప్యర్థజాతం కేనచిన్మన్త్రేణాభిహితమ్।

తమేతం మన్త్రం పఠతి—

గర్భే ను సన్నన్వేషామవేదమహం దేవానాం జనిమాని విశ్వా।

శతం మా పుర ఆయసీరరక్షన్నధః శ్యేనో జవసా నిరదీయమితి, ఇతి।

అహం వామదేవాఖ్యో మునిర్గర్భేఽను మాతుర్గర్భ ఏవావస్థితః సన్నేషామగ్నివాయ్వాదిత్యాదీనాం దేవానాం విశ్వా జనిమాని సర్వాణ్యపి జన్మాన్యన్వవేదమనుక్రమేణ విదితవానస్మి। ముఖాద్వాగ్వాచోఽగ్నిరిత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాదితం పరమాత్మనా సంపాదితం దేవానాం జన్మ జ్ఞాతవానస్మి। ఔపనిషదమాత్మజ్ఞానం మమ సంపన్నమిత్యర్థః। అథ ఏతస్మాజ్జ్ఞానోదయాదధస్తాన్మాం

వామదేవమాయసీర్లోహనిర్మితశృఙ్ఖలాసమానాః శతం పురః శతసంఖ్యాని శరీరాణ్యరక్షన్యథా కారాగృహేఽవస్థాపితం తస్కరం ప్రబలం బద్ధశృఙ్ఖలాః పలాయనాద్రక్షన్త్యేవం శతసంఖ్యోపలక్షితాన్యనన్తాని శరీరాణి యథాఽహం ముక్తో న భవామి తథైవారక్షన్। ఇదానీం గురుశాస్త్రప్రసాదాల్లబ్ధతత్త్వవిద్యాయుక్తోఽవిద్యామయాత్సంసారాచ్ఛ్యేన ఇవ జాలం భిత్త్వా జవసా నిరదీయం త్వరయా నిర్గతోఽస్మి। ఇతిశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థః।

అస్య మన్త్రస్య తాత్పర్యం దర్శయతి—

గర్భ ఏవైతచ్ఛయానో వామదేవ ఏవమువాచ స ఏవం విద్వాన-

స్మాచ్ఛరీరభేదాదూర్ధ్వం ఉత్క్రమ్యాముష్మిన్స్వర్గే లోకే సర్వాన్కా-

మానాప్త్వాఽమృతః సమభవత్సమభవత్, ఇతి।

ఇత్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కే చతుర్థః ఖణ్డః॥౪॥

ఉపనిషత్క్రమేణ ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇత్యైతరేయోపనిషది ద్వితీయోఽధ్యాయః॥౨॥

ఇతి ఋగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇత్యైతరేయబ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డే ద్వితీయారణ్యకే పఞ్చమోఽధ్యాయః॥౫॥

అహమితి మన్త్రే యోఽభిహితః స వామదేవో మాతృగర్భ ఏవ శయానః సన్నేతత్పూర్వోక్తం మన్త్రార్థజాతమేన్నమువాచ। స వామదేవ ఏవం మన్త్రార్థోక్తమకారేణాఽఽత్మతత్త్వం విద్వాన్ప్రారబ్ధకర్మణి క్షీణే సత్యస్మాచ్ఛరీరభేదాద్దేహవినాశాదూర్ధ్వముత్తరకాలేఽవస్థితః సర్వస్మాత్సంసారబన్ధాదుత్క్రమ్యాముష్మిన్నిన్ద్రియాగోచరే స్వర్గే సుష్ఠు తత్త్వజ్ఞానేనార్జితే లోకే స్వప్రకాశత్వేనావలోక్యమానే స్వరూపే సర్వాన్కామాంస్తైత్తిరీయోక్తాన్సార్వభౌమాదిహిరణ్యగర్భపర్యన్తాన్సర్వానానన్దానాప్త్వా పరమానన్దస్వరూపబ్రహ్మాత్మత్వేన ప్రాప్యామృతో మరణరహితః సమభవత్। యద్యపి గర్భే

గురుశాస్త్రోపదేశో నాస్తి తథాఽపి జన్మాన్తరోపదేశస్య కేనచిత్ప్రతిబన్ధకకర్మణా తదానీం ప్రతిబద్ధస్య గర్భే ప్రతిబన్ధక్షయమపేక్ష్య జ్ఞానోత్పాదకత్వం సంభవతి। తథా చ భగవతా వ్యాసేన సూత్రితమ్–"ఐహికమప్యప్రస్తుతప్రతిబన్ధే దద్దర్శనాత్" [బ్రం సూం అం ౩ పాం ४ సూం ౫౧] ఇతి। ప్రస్తుతప్రతిబన్ధాభావే సతి యస్మిఞ్జన్మన్యుపదేశస్తస్మిన్నేవ జన్మని జ్ఞానం భవతి। అన్యథా జన్మాన్తరే। కుతః। వామదేవే తద్దర్శనాదితి సూత్రార్థః। యద్యపి ముక్తౌ కామా విషయానన్దా న సన్తి తథాఽపి విషయానన్దానాం బ్రహ్మానన్దైకదేశత్వేన తస్మిన్నన్తర్భావాద్బ్రహ్మానన్దప్రాప్త్యా సర్వకామప్రాప్తిరుపచర్యతే। తత్త్వజ్ఞానినో వర్తమానదేహపాతాదూర్ధ్వం దేహాన్తరసంబన్ధస్యాభావేన దేహప్రాణవియోగరూపస్య మరణస్యాప్రసక్తత్వాదమృతత్వం ద్రష్టవ్యమ్। సమభవదిత్యభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః॥

ఇత్యైతరేయోపనిషద్దీపికాయాం ద్వితీయారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే

ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యారణ్యమునివిరచితాయామైతరేయోపనిషద్దీపికాయాం ద్వితీయా-

రణ్యకే పఞ్చమోఽధ్యాయః॥౫॥

అథాధ్యారోపప్రకరణే తస్య త్రయ ఆవసథా ఇతివాక్యేన పితృమాతృస్వశరీరరూపం సంసరణార్థం స్థానత్రయం యదుక్త తత్పునః పఞ్చమాధ్యాయే వైరాగ్యోత్పత్త్యర్థం పురుషే హ వా ఇత్యాదినా ప్రపఞ్చితమ్। స జాతో భూతాన్యభివ్యైఖ్యదిత్యాదినాఽపవాదప్రకరణేన యత్తత్త్వజ్ఞానం సంగృహీతం యచ్చ వామదేవోదాహరణేన జ్ఞానఫలం సంక్షిప్తం దర్శితం తదుభయం విశదీ కర్తుం షష్ఠాధ్యాయ ఆరభ్యతే। తత్రాఽఽత్మా వా ఇదమిత్యధ్యాయేన సామాన్యతస్తత్త్వమవగత్య పురుషే హ వా ఇత్యధ్యాయో3క్తజన్మక్లేశవిచారేణ పరం వైరాగ్యం ప్రాప్తానాం జిజ్ఞాసూనాం విచారం దర్శయతి—

ఓం కోఽయమాత్మేతి వయముపాస్మహే కతరః స ఆత్మా, ఇతి।

ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదితిశ్రుతౌ కశ్చిన్నిరుపాధిక ఆత్మా శ్రుత। తథా "స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యతేతి శ్రుతౌ కశ్చిత్సోపాధిక ఆత్మా శ్రుతః। వయం తు

ప్రతిదినం ప్రతిక్షణమాత్మేతి యముపాస్మహే స కః సోపాధికో నిరుపాధికో వేత్యర్థః। ఉపాసనం నామ నైరన్తర్యేణ తాత్పర్యపురఃసరో వ్యవహారః। అహం గచ్ఛామ్యహమాగచ్ఛామి మమాయం దేహో మమేదం గృహమితి నిరన్తరమాదరేణాऽऽత్మవ్యవహారో లోకే దృశ్యతే। సోऽయమత్రోపాసనత్వేనోపచర్యతే। తథా స ఆత్మా శ్రుతావాత్మా వా ఇత్యాదినా శ్రుతః కతరః సోపాధికనిరుపాధికయోర్మధ్యే కతరః కోసావిత్యర్థః।

నను కతరః స ఆత్మేత్యయం విచారోऽస్తు శ్రుత్యై(త్యే)కగమ్యస్య తస్య విచారమన్తరేణానిశ్చయాత్, కోऽయమాత్మేత్యయం తు విచారో న యుక్తః, తస్యాహంప్రత్యయగమ్యత్వేన ప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్య విచారహేతుమనేకకోట్యాత్మకం సంశయం దర్శయతి—

యేన వా పశ్యతి యేన వా శృణోతి యేన వా

గన్ధానాజిఘ్రతి యేన వా వాచం వ్యాకరోతి

యేన వా స్వాదు చాస్వాదు చ విజానాతి

యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్సంజ్ఞానమాజ్ఞానం విజ్ఞానం

మేధా దృష్టిర్ధృతిర్మతిర్మనీషా జూతిః స్మృతిః

సంకల్పః క్రతురసుః కామో వశ ఇతి, ఇతి।

యద్యప్యహంప్రత్యయగమ్యశ్చైతన్యరూప ఆత్మేతి సామాన్యాకారేణ ప్రసిద్ధిరస్తి తథాऽపి తద్విశేషే సంశయో విద్యతే। బాహ్యాన్తఃకరణేషు సర్వేష్వపి చైతన్యం పృథక్పృథగభివ్యజ్యతే। యథా జలపాత్రేషు ప్రత్యేకం సూర్యాదిప్రతిబిమ్బస్తద్వత్। తథాసతి చక్షురిన్ద్రియాభివ్యక్తచైతన్యేన దేహేన్ద్రియాదిసంఘాతాభిమానీ లౌకికః పురుషో నీలపీతాదిరూపం పశ్యతి। అతో యేన వా చాక్షువచైతన్యేన పశ్యతి తచ్చైతన్యం కిమాత్మేత్యేకా కోటిః। తథా యేన శ్రోత్రాభివ్యక్తచైతన్యేన శబ్దం శృణోతి తత్కిమాత్మేతి ద్వితీయా కోటిః। ఏవం ఘ్రాణవాగ్జిహ్వాదీన్ద్రియాభివ్యక్తచైతన్యవిశేషాణామాత్మతత్త్వరూపసందేహకోటిత్వం ద్రష్టవ్యమ్। చైతన్యస్యైవ రూపరసాదిజ్ఞాపకత్వం కఠవల్లీష్వామ్నాయతే— "యేన రూపం రసం గన్ధం శబ్దాన్స్పర్శాంశ్చ మైథునాన్। ఏతేనైవ విజానాతి" ఇతి। శ్రోత్రాదీన్ద్రియద్వారా విషయగ్రాహకత్వమభిప్రేత్య తలవకారైరప్యామ్నాయతే—"శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో మనో

యద్వాచో హ వాచం స ఉ ప్రాణస్య ప్రాణశ్చక్షుషశ్చక్షుః" ఇతి। వాజసనేయినోఽపి తత్తదిన్ద్రియసాక్షిచైతన్యేన తత్తదిన్ద్రియద్వారకం విషయగ్రహమభిప్రేత్య తత్తదిన్ద్రియనామ్నా వ్యవహారమామనన్తి— "ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమన్నస్యాన్నం మనసో యే మనో విదుః" ఇతి।
బాహ్యేన్ద్రియాభివ్యక్తచైతన్యేష్వాత్మతత్వసంశయం దర్శయిత్వాఽన్తఃకరణద్వయతద్వృత్తివిశేషాభివ్యక్తచైతన్యేష్వాత్మతత్త్వసంశయమభిప్రేత్య యదేతద్ధృదయమిత్యాదినా తత్తదుపాధికస్వరూపముపన్యస్యతే। తత్ర హృదయం బుద్ధిః సా చాఽఽత్మని కర్తృత్వాదిధర్మారోపసాధనత్వాదన్తఃకరణమిత్యుచ్యతే। తస్య చ బుద్ధివిశిష్టస్య కర్తురాత్మనో రూపాదివిషయసంకల్పవికల్పాదిసాధనం మన ఇత్యుచ్యతే।
బుద్ధిమనసోర్ద్వయోరన్తఃకరణవిశేషయోః సముచ్చయార్థశ్చకారః।
ఏతదేవాన్తఃకరణద్వైవిధ్యమభిప్రేత్య తైత్తిరీయకే– "తస్మాద్వా ఏతస్మాన్మనోమయాదన్యోఽన్తర ఆత్మా విజ్ఞానమయః" ఇతి కోశద్వయముపన్యస్తమ్। తస్య చ మనసో వృత్తివిశేష ఏతత్సంజ్ఞానమిత్యాదినా ప్రపఞ్చ్యతే। యన్మనోఽస్త్యేతదేవ వృత్తిరూపేణ పరిణతం సత్సంజ్ఞానమిత్యుచ్యతే। సమ్యగిదం వస్త్వితి జ్ఞప్తిః సంజ్ఞానమ్। ఆజ్ఞానమాజ్ఞప్తిరీశ్వరభావః। విజ్ఞానమిదమస్మాద్విశిష్టమిత్యేవమాదివివేకః। ప్రజ్ఞానం గ్రన్థార్థాదావున్మేషః। మేధా గ్రన్థతదర్థధారణా। దృష్టిశ్చక్షుర్ద్వారా రూపోపలబ్ధిహేతుర్మనోవృత్తిః। ధృతిర్ధైర్యం ప్రాప్తాయామప్యాపది తద్విశేషగణనారాహిత్యమ్। మతిర్మననం రాజకార్యాద్యాలోచనమ్। మనీషా తత్ర స్వాతన్త్ర్యమ్। జూతిర్జవః ప్రాప్తకార్యేషు మనసో వ్యగ్రతా। యద్వా జూతిర్మనసో రోగాదిజనితదుఃఖిత్వమ్। స్మృతిరనుభూతార్థవస్తుస్మరణమ్। సంకల్పోఽసమీచీనేఽపి వస్తుని సమ్యక్త్వేన కల్పనమ్। క్రతురవశ్యం కరిష్యామీత్యధ్యవసాయః। అసుః ప్రాణనాదిజీవనక్రియానిమిత్తా వృత్తిః। కామోఽసంనిహితవిషయాకాఙ్క్షా। వశః స్త్రీవ్యతికరాద్యభిలాషః। ఇతిశబ్దః ప్రదర్శనార్థః। ఇత్యేవమాద్యా అన్యేఽపి సాత్త్వికరాజసతామసవృత్తిభేదా బహవో విచక్షణైర్ద్రష్టవ్యాః। అత్ర సర్వత్ర కిమేతద్వృత్త్యుపహితం చైతన్యమాత్మేత్యేవం సంశయకోటయో యోజనీయాః।

ఇత్థం సంశయముపన్యస్య నిర్ణయం దర్శయతి—

సర్వాణ్యేవైతాని ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తి, ఇతి।

యేన వా పశ్యతీత్యాదినా క్రతురసుః కామో వశ ఇత్యన్తేన గ్రన్థేన యాన్యుపన్యస్తాన్యేతాన్యేవ సర్వాణ్యపి తత్తద్వృత్త్యుపాధిద్వారోపలక్షితస్య ప్రజ్ఞానస్య శుద్ధచైతన్యస్య నామధేయాని సంపద్యన్తే। ప్రకృష్టం జ్ఞానం ప్రజ్ఞానం చైతన్యం, [తస్య] హి స్వతో

నిర్మలత్వాత్ప్రకృష్టస్యైవాధమోపాధిసంపర్కవశాదపకర్షః ప్రతీయతే। యదా తూపాధివిశిష్టత్వం పరిత్యజ్య తత్తదుపాధిభిరుపలక్షితం శాఖాచన్ద్రన్యాయేన వివిచ్యతే

తదానీముపాధికృతస్యాపకర్షస్యాభావాత్ప్రకర్ష ఏవ పరిశిష్యతే। తచ్చ ప్రకృష్టం చైతన్యం సర్వేష్వప్యుక్తోపాధిష్వనుగతమితి కృత్వా తస్యైవ ముఖ్యమాత్మత్వమితి నిర్ణయః। ఉపాధివిశిష్టస్య న ముఖ్యమాత్మత్వం శుద్ధచైతన్యస్యైవ ముఖ్యాత్మత్వమిత్యయమేవ వివేక బృహదారణ్యకే—"స ఏష ఇహ ప్రవిష్టః" ఇత్యాదినా ప్రవిష్టం జీవాత్మానం ప్రకృత్యైవమామ్నాయతే—"తం న పశ్యన్త్యకృత్స్నో హి స ప్రాణన్నేవ ప్రాణో నామ భవతి వదన్వాక్పశ్యంశ్చక్షుః శృణ్వఞ్ఛ్రోత్రం మన్వానో మనస్తాన్యస్యైతాని కర్మనామాన్యేవ" ఇతి। అయమర్థః—దేహే నఖాగ్రపర్యన్తం ప్రవిష్టం జ్ఞానక్రియాశక్త్యుపాధికం తుమాత్మానం వివేకినః పురుషాః స్వాత్మతయా న పశ్యన్తి। హి యస్మాత్స ఆత్మోపాధివిశిష్టః కృత్స్నో న భవతి తస్మాన్న ముఖ్యాత్మత్వమ్। అకృత్స్నత్వమేవ కుత ఇతి చేత్తదుచ్యతే। ప్రాణన్నేవ శ్వాసం కుర్వన్నేవ ప్రాణోపాధివిశిష్టతయా ప్రాణనామకో భవతి। న చాసౌ వాగాద్యుపాధివిశిష్టేష్వనుగచ్ఛతి। ఏవం వాగాదిష్వప్యేకైకోపాధినా విశిష్ట ఇతరత్ర నానుగచ్ఛతి। అభివదనకాల ఏవ వాగుపాధికః। రూపదర్శనకాల ఏవ చక్షురుపాధికః। ఏవమితరత్రాపి। కథం తర్హ్యాత్మనః కృత్స్నత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రాణవాగాద్యుపాధివైశిష్ట్యపరిత్యాగే సతి కృత్స్నత్వమిత్యయమర్థో బృహదారణ్యక ఏవాఽఽమ్నాతః—"ఆత్మేత్యేవోపాసీతపుత్ర హ్యేతే సర్వ ఏకీ భవన్తి" ఇతి। ఏవమాద్యుపాధిషు చైతన్యవిశేషాస్తే సర్వేఽపి నిరుపాధిక ఆత్మన్యన్తర్భవన్తీతి। యథా జలపాత్రగతాః సూర్యాః సర్వేఽపి తత్కల్పనాధిష్ఠానభూతే ముఖ్యే సూర్యేఽన్తర్భవన్తి తద్వత్।

తదేవం కోఽయమాత్మేత్యేతస్మింస్త్వంపదార్థవిచారే నిరుపాధికం సాక్షిచైతన్యం ప్రజ్ఞానశబ్దాభిధేయమాత్మేతి నిర్ణయోఽభిహితః। అథ కతరః స ఆత్మేత్యేతస్మింస్తత్పదార్థ విచారే నిర్ణయం దర్శయతి—

ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్ర ఏష ప్రజాపతిరేతే సర్వే దేవా ఇమాని చ పఞ్చ మహాభూతాని పృథివీ వాయురాకాశ ఆపో జ్యోతీంషీత్యేతానీమాని చ క్షుద్రమిశ్రాణీవ బీజానీతరాణి చేతరాణి చాణ్డాని చ జారుజాని చ స్వేదజాని చోద్భిజ్జాని చాశ్వా గావః పురుషా హస్తినో యత్కించేద్రం ప్రాణి జఙ్గమం చ పతత్రి చ యుచ్చ స్థావరం సర్వే తత్ప్రజ్ఞానేత్రమ్ ఇతి।

బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తం యజ్జగదస్తి తత్సర్వం ప్రజ్ఞానేత్రమ్। నిరుపాధికత్వేన ప్రకృష్టా జ్ఞప్తిః ప్రజ్ఞా, నీయతే సర్వం జగదనేనేతి సృష్టిస్థితిప్రలయవ్యవహారాణాం మూలకారణం నేత్రం,

ప్రజ్ఞైవ నేత్రం యస్య జగతస్తత్ప్రజ్ఞానేత్రమ్। అశేషజగతో మూలకారణభూతం యచ్చైతన్యం తదేవ కతరః స ఆత్మేత్యస్మింస్తత్పదార్థవిచారే ముఖ్యాత్మత్వేన నిర్ణేతవ్యమితి తాత్పర్యార్థః। ఏష బ్రహ్మేత్యనేన పుంలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దేన "హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్ర" ఇత్యాదిశాస్త్రప్రసిద్ధః ప్రథమశరీరీ వివక్షితః। తస్య శాస్త్రప్రసిద్ధిం ద్యోతయితుమేతచ్ఛన్దః। ఇన్ద్రో దేవరాజః। ప్రజాపతిః పూర్వోక్తేన్ద్రియతదభిమానిదేవతాత్మకోవిరాడ్దేహః। సర్వే దేవా అగ్నివాయ్వాదయః। పృథివ్యాదీని పఞ్చ మహాభూతాని ప్రసిద్ధాని। ఇమాని పఞ్చ మహాభూతానీత్యేతస్య వాక్యస్య పృథివీత్యారభ్యేత్యేతానీత్యన్తం వివరణమ్। ఇమాని చాన్యాని క్షుద్రైరల్పకైర్మశకపిపీలికాదిదేహైర్మిశ్రాణి। ఇవశబ్దోఽనర్థకః। బీజాని కారణాని। మనుష్యాదిపిపీలికాన్తాః సర్వే దేహాః స్వయం పఞ్చభూతకార్యాః సన్తః సజాతీయదేహాన్తరహేతుత్వేన బీజశబ్దాభిధేయాః। తేషాం బీజానాం నానాజాతీయత్వమితరాణి చేతరాణి చేత్యనేన ప్రతిజ్ఞాయతే। పరస్పరవిలక్షణబహుభేదయుక్తానీత్యర్థః। అణ్డజానీత్యాది ప్రతిజ్ఞాతమేవ నానాత్వం ప్రపఞ్చ్యతే। పక్షిసర్పాదీన్యణ్డజాని। జారుజాని జరాయుజాని మనుష్యగవాదీని। కృమిదంశాదీని స్వేదజాని। తరుగుల్మాదీన్యుద్భిజ్జాని। యథోక్తేష్వేవ జరాయుజానామశ్వా గావః పురుషా హస్తిన ఇత్యుదాహృత్య ప్రదర్శనమ్। ఉక్తానామనుక్తానాం చ సంక్షేపేణోపసంగ్రహార్థం యత్కించేదం ప్రాణీత్యాది వాక్యమ్।

యదేతజ్జగదుత్పత్తిస్థితిలయకారణత్వం చైతన్యస్య ప్రజ్ఞానేత్రమితిపదేన సంగృహ్యోక్తం తదేవ వివృణోతి—

ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితం ప్రజ్ఞా నేత్రో లోకః ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠా, ఇతి।

ప్రజ్ఞానే నిరుపాధికచైతన్యే పూర్వోక్తం సర్వే జగత్ప్రతిష్ఠితం రజ్జ్వాం సర్పాదివదారోపితమ్। అనేనోత్పత్తి హేతుత్వముక్తమ్। లోకః సర్వప్రాణిసమూహః ప్రజ్ఞానేత్రః ప్రజ్ఞా చైతన్యమేవ నేత్రం వ్యవహారకారణం యస్యాసౌ ప్రజ్ఞానేత్రః। అనేన స్థితి హేతుత్వముక్తమ్। ప్రజ్ఞా చైతన్యం ప్రతిష్ఠా లయస్థానం ప్రతితిష్ఠతి విలీయతేఽత్రేతి వ్యుత్పత్తేః। అనేన సంహారహేతుత్వముక్తమ్। ఏతావతా శాఖాన్తరప్రసిద్ధం జగజ్జన్మస్థితిలయకారణత్వాఖ్యం బ్రహ్మణస్తటస్థలక్షణముక్తం భవతి। ఏతత్తు లక్షణం తైత్తిరీయా విస్పష్టమామనన్తి—"యుతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే। యేన జాతాని జీవన్తి। యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి। తద్విజిజ్ఞాసస్వ। తద్బ్రహ్మ" ఇతి।

తదేవం విచారద్వయేన తత్త్వంపదార్థౌ శోధితౌ। అథ మహావాక్యేన తత్త్వంపదార్థయోరైక్యం దర్శయతి—

ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ, ఇతి।

సర్వాణ్యేవైతాని ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తీతివాక్యేన దేహేన్ద్రియాదిసాక్షిరూపం యత్ప్రజ్ఞానం త్వంపదార్థరూపం నిర్ణీతం తదేవైష బ్రహ్మేత్యాదివాక్యేన జగత్కారణతయా నిర్ణీతం పరం బ్రహ్మ నానయోరీషదపి భేదోఽస్తి। అహంప్రత్యయగమ్యత్వాకారేణ యదా వివక్ష్యతే తదా జీవ ఇత్యుచ్యతే। యదా తు శాస్త్రప్రతిపాద్యత్వాకారో వివక్షితస్తదానీం బ్రహ్మేత్యభిధీయతే। అతో వ్యవహారభేదమాత్రం న తు తత్త్వతో భేదోఽస్తి। న చైవం సతి పునరుక్తిప్రసఙ్గః। అబ్రహ్మత్వపరోక్షత్వయోర్వ్యావర్త్యయోర్భేదేన పదద్వయోపయోగాత్।

ఏతచ్చ వాక్యవృత్తౌ విస్పష్టమభిహితమ్—

"ప్రత్యబోధో య ఆభాతి సోఽద్వయానన్దలక్షణః।

అద్వయానన్దరూపశ్చ ప్రత్యగ్బోధైకలక్షణః॥

ఇత్థమన్యోన్యతాదాత్మ్యప్రతిపత్తిర్యదా భవేత్।

అబ్రహ్మత్వం త్వమర్థస్య వ్యావర్తేత తదైవ హి॥

తదర్థస్య చ పారోక్ష్యం యద్యేవం కిం తతః శృణు।

పూర్ణానన్దైకరూపేణ ప్రత్యగ్బోధోఽవతిష్ఠతే" ఇతి॥

ఇత్థం చతుర్థాధ్యాయే స జాతో భూతాన్యభివ్యైఖ్యదిత్యాదినాఽపవాదప్రకరణేన సంగృహీతమాత్మతత్త్వమస్మిన్నధ్యాయే తత్త్వంపదార్థవిచారముఖేన(ణ) ప్రపఞ్చితమ్। అథ తత్త్వజ్ఞానఫలం దర్శయతి—

స ఏతేన ప్రజ్ఞేనాఽఽత్మనాఽస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్యాముష్మిన్స్వర్గే

లోకే సర్వాన్కామానాప్త్వాఽమృతః సమభవత్సమభవత్, ఇతి।

ఇత్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కే పఞ్చమః ఖణ్డః॥౫॥

ఉపనిషత్క్రమేణ తృతీయాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇత్యైతరేయోపనిషది తృతీయోఽధ్యాయః॥3॥

ఇతి ఋగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతాద్వితీయారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇత్యైతరేయబ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డే ద్వితీయారణ్యకే షష్ఠోఽధ్యాయః॥౬॥

యః పుమాన్ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యేవం జానాతి స పుమానేతేన ప్రజ్ఞేనాఽఽత్మనా చైతన్యస్వరూపేణ స్వయమావిర్భవతి। తత ఊర్ధ్వం చ విదేహముక్తిం ప్రతిపద్యతే। తన్ముక్తిప్రతిపాదకమస్మాల్లోకాదితి వాక్యం పూర్వస్మిన్పఞ్చమాధ్యాయే వ్యాఖ్యాతమ్। తస్యైవ వాక్యస్య వ్యాఖ్యాతస్య పునరప్యత్రోక్తిస్తత్త్వవిద్యోపసంహారార్థా। సమభవదిత్యభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః॥

ఇత్యైతరేయోపనిషద్దీపికాయాం ద్వితీయారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే

ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యారణ్యమునివిరచితాయామైతరేయోపనిషద్దీపికాయాం ద్వితీయా-

రణ్యకే షష్ఠోఽధ్యాయః॥౬॥

షష్ఠే తత్త్వవిద్యాం పరిసమాప్య సప్తమే శాన్తికరం మన్త్రం పఠతి—

ఓం వాఙ్మే మనసి ప్రతిష్ఠితా మనో మే వాచి ప్రతి-
ష్ఠితమావిరావీర్మ ఏధి వేదస్య మ ఆణీ స్థః శ్రుతం
మే మా ప్రహాసీరనేనాఽఽధీతేనాహోరాత్రాన్సందధామ్యృతం
వదిష్యామి సత్యం వదిష్యామి తన్మామవతు తద్వక్తారమ-
వత్వవతు మామవతు వక్తారమవతు వక్తారమ్, ఇతి।
ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః।

ఇత్యైతరేయోపనిషద్యాత్మషట్కే షష్ఠః ఖణ్డః॥౬॥

ఉపనిషత్క్రమేణ చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఇత్యైతరేయోపనిషది చతుర్థోఽధ్యాయః॥౪॥

ఇతి ఋగ్బ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డాన్తర్గతద్వితీయారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥
ఇత్యైతరేయబ్రాహ్మణారణ్యకాణ్డే ద్వితీయారణ్యకే సప్తమోఽధ్యాయః॥౭॥

యథోక్తతత్త్వవిద్యాప్రతిపాదకగ్రన్థపాఠే ప్రవృత్తా మదీయా వాక్సర్వదా మనసి ప్రతిష్ఠితా, మనసా యద్యచ్ఛబ్దజాతం వివక్షితం తదేవ పఠతి। మనశ్చ మదీయం వాచి

ప్రతిష్ఠితమ్, యద్యద్విద్యాప్రతిపాదకత్వేన వక్తవ్యం శబ్దజాతమస్తి తదేవ మనసా వివక్ష్యతే। ఏవమన్యోన్యానుగృహీతే వాఙ్మనసే విద్యార్థగ్రన్థం సాకల్యేనావధారయితుం శక్నుతః। మనసః సావధానత్వాభావే సుప్తోన్మత్తప్రలాపాదివద్యత్కించిదసంగతం బ్రూయాత్। తథా చ వాచః పాటవాభావే సతి గద్గదరూపయా వాచా వివక్షితం సర్వం యథావన్నోచ్చార్యతే। అతస్తయోరన్యోన్యానుకూల్యమస్త్విత్యేవం ప్రార్థ్యతే। ఆవిఃశబ్దేన స్వప్రకాశం బ్రహ్మచైతన్యముచ్యతే। ప్రజ్ఞానశబ్దేన వ్యవహృతత్వాత్తస్యాఽఽవిర్భూతరూపత్వమ్। తథావిధ హే ఆత్మన్మే మదర్థమావిరోధి। అవిద్యావరణాపనయేన ప్రకటీ భవ। హే వాఙ్మనసే మే

మదర్థం వేదస్య యథోక్తతత్త్వవిద్యాప్రతిపాదకస్య గ్రన్థస్యాఽఽణీ స్థ ఆనయనసమర్థే భవతమ్ । మే శ్రుతం మయా శ్రోత్రేణావగతం గ్రన్థతదర్థజాతం మా ప్రహాసీర్మా పరిత్యజతు విస్మృతం మా భూదిత్యర్థః । అనేనాఽధీతేన గ్రన్థేన విస్మరణరహితేనాహోరాత్రాన్సందధామి సంయోజయామి । అహని రాత్రౌ చాఽఽలస్యం పరిత్యజ్య నిరన్తరం పఠామీత్యర్థః । అస్మిన్పఠితే గ్రన్థ ఋతం పరమార్థభూతం వస్తు వదిష్యామి, విపరీతార్థవదనం కదాచిదపి మా భూదిత్యర్థః । ఋతం మానసం సత్యం వాచికం మనసా వస్తుతత్త్వం విచార్య వాచా వదిష్యామీత్యర్థః । తన్మయా వక్ష్యమాణం బ్రహ్మతత్త్వం మాం శిష్యమవతు సమ్యగ్బోధేన పాలయతు । తథా తద్బ్రహ్మతత్త్వం వక్తారమాచార్యమవతు బోధకత్వసామర్థ్యప్రదానేన పాలయతు । పునరప్యవతు మామిత్యుక్తిః ఫలవిషయా । పూర్వం సాధనకాలే శిష్యాచార్యయోః పాలనం ప్రార్థితమ్ । ఇదానీం ఫలకాలేఽపి ప్రార్థ్యతే । తత్ర శిష్యస్యావిద్యాకార్యనివృత్తిః ఫలమ్ । ఆచార్యస్య తు తాదృశశిష్యదర్శనేన విద్యాసంప్రదాయప్రవృత్తిప్రయుక్తః పరితోషః ఫలమ్ । అనేన మన్త్రపాఠేన విద్యోత్పత్తేః పురా విద్యాప్రతిబన్ధకా విఘ్నాః పరిహ్రియన్తే । విద్యోత్పత్తేరూర్ధ్వమసంభావనావిపరీతభావనోత్పాదకా విఘ్నాః పరిహ్రియన్తే । అవతు వక్తారమిత్యభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థే ద్వితీయారణ్యకసమాప్త్యర్థశ్చ ॥

వేదార్థస్య ప్రకాశేన తమో హార్దం నివారయన్ ।

పుమర్థాంశ్చతురో దేయాద్విద్యాతీర్థమహేశ్వరః ॥౧॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యవిద్యారణ్యమునివిరచితాయామైతరేయో

పనిషద్దీపికాయాం ద్వితీయారణ్యకే సప్తమోఽధ్యాయః ॥౭॥

ఇతి ద్వితీయారణ్యకం సమాప్తమ్ ॥౨॥

సమాప్తా చేయమైతరేయోపనిషద్దీపికా